

दानक्रियाकौमुदी ।

कविकङ्कणाचार्य

1036

श्रीगोविन्दानन्दविरचिता

एशियाटिक-सोसाइटीनामिकायाः सभाया

अनुमत्या

भद्रपल्लीनिवासिना

श्रीकमलकृष्णस्मृतिभूषणेन

संस्कृता

कलिकाताराजधान्यां

एशियाटिक-सोसाइटी-नामिकाया

सभाया प्रकाशिता च ।

वापुसटिष्ठ-मिशन-यन्त्रे मुद्रिता ।

१९०३ खगुणाब्दे ।

BI 155

PREFACE.

Govindānanda Kavikaṅkanācāryya compiled a Smṛiti Code a few decades before Raghunandana. An account of his life and writings has been given in the preface of his Varṣakṛiyā Kaumudī. Raghunandana was a Rādhiya brahmaṇa while Govindānanda was a Vaidika from the west. So it is expected that Govindānanda would go deeper into the Vedas and the subsidiary studies than Raghunandana with whose ancestors the Vedas were a lost study. There are more Vaidika Tantras in Govindānanda's book and they are better explained and better employed than in Raghunandana's.

I have taken pains to point out the Vaidika texts quoted by Govindānanda who belonged to the same ħreni of brahmaṇas as myself and to identify the texts with original Vedic works. The index of Vaidika texts appended herein will make my meaning clear.

Of the three Manuscripts used for the purposes of this edition two belong to the Asiatic Society of Bengal, being Nos. Govt. 3557 and L.B. 57. The other was procured from the grandson of Brajanath Vidyaratna, one of the greatest Smṛiti scholars of Navadvīpa during the last century. I have to thank him for this loan. The Society's No. 8557 is a very correct Manuscript. I have marked this as (अ); the other two Manuscripts are marked क and ग respectively.

I have to thank the Society for kindly permitting me to edit the work and Mahamahopādhyaya Harasrad Shastri for direction, advice, and help freely bestowed.

KAMALAKRISHNA SMRITIBHUSANA.

BHATPARA :

The 27th April, 1903.

शुद्धिपत्रम् ।

शः ।	पङ्क्त्यां ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
६	८	प्रलाणां	प्रलानां
६६	१	आऊत-	आहूत
६६	११	एकादशाऽ	एकादशाह
१६३	१७	ब्रह्मणि	ब्रह्मणि
१६३	२०	थाहा	साहा
१५२	१८	जुह्यात्	जुह्यात्
८८	१८	अमुक-	अमुक-
८५	२०	प्रायाथामे	प्रायाथामे
८३	५	उच्चैःखवस	उच्चैःश्रवस
६२	६	दूष्यति	दुष्यति

दानक्रियाकौमुद्या वर्णानुक्रमणिका विषयसूची ।

अ ।

विषयः ।	पृष्ठाणां ।	पङ्क्ती ।
अग्निस्त्वारः ...	१६२	१
अग्निवासः ...	१०१	७
” ...	११५	१६
अन्नदानम् ...	४३	८
अश्वदेवतमन्त्राः ...	११२	१६

आ ।

आवरणपूजा ...	१८७	८
आसनदानम् ...	४७	१२

उ ।

उभयमुखीदानम् ...	५६	३
------------------	----	---

क ।

कन्यादानम् ...	७४	१२
कपिलादानम् ...	१२१	१३
काष्ठदानम् ...	५१	६
कात्यायनपरिशिष्टोक्तवाक्यकल्पप्रयोगः १६७		१
काशीखण्डदानम् ...	७१	१
कात्यायनदानम् ...	८२	१

		ग ।			
विवरण ।		पृष्ठांश ।		पङ्क्त्या ।	
गन्धदानम्	४८	६
गुडघेन्वादिदानम्	५८	१७
गोदानम्...	...	५३	१२
क ।					
कचदानम्...	...	५०	१
ख ।					
जलदानम्	४४	१८
जलाश्रयोत्सर्गप्रमाणम्	...	१२	१
जलाश्रयोत्सर्गप्रयोगः...	...	१३५	११
त ।					
ताम्बूलदानम्	...	४७	२
तिलदानम्...	...	६४	१७
तिलहोमः...	...	१८६	१६
द ।					
दानप्रयोगः	...	१४	६
दानविधिः...	...	२	१
”	११	१२
दानस्वरूपनिरूपणम्	...	२	११
दीपदानम्	४२	१२
दोषादानम्	...	६६	१
द्रव्यदेवतानिरूपणम्....	...	५	४

(३)

घ ।

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पङ्क्ता ।
धान्यदानम् ...	६५	४

प ।

पादुकादानम् ...	५०	१५
पुस्तकादानम् ...	६७	१
पुष्पदानम्...	४८	१७
प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्...	८५	१६
प्रतिग्रहविधिः ...	७	४
प्रायश्चित्तहोमः ...	१११	४

फ ।

फलदानम् ...	४६	८
-------------	----	---

ब ।

बन्धनापरिचयौ ...	१	१
------------------	---	---

भ ।

भूमिदानम् ...	३६	११
---------------	----	----

म ।

महाव्याहृतिहोमः ...	११०	२२
---------------------	-----	----

य ।

यूपसंक्षयम् ...	६७	८
यूपारोपणम् ...	११५	१

(४०)

र ।

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पङ्क्त्या ।
रजतदानम् ...	५२	८

व ।

वडुवादानम् ...	८४	६
विपुलाग्रहदानम् ...	७२	१६
विष्णुपुराणग्रन्थदानम् ...	७०	१
वृषभदानम् ...	५७	७
वृषवत्सतरीलक्षणम् ...	६७	१७
वृषोत्सर्गः ...	६०	१
वृषोत्सर्गस्थाननियमः ...	६७	१३
वारुणविधिः ...	१६०	१

श ।

शास्यामशिलादानम् ...	६५	१५
शिविकादानम् ...	६६	८
श्रीभागवतदानम् ...	७०	८
श्वेताश्वदानम् ...	८४	३

स ।

सामग्रीसमेतग्रहदानम् ...	७२	१६
सेतारामादिप्रतिष्ठा	१८२	१

ह ।

हृथश्रीवीक्षणलाशयप्रतिष्ठापद्धतिः	१५३	११
-----------------------------------	-----	----

अथ ऋषिनामानि ।

आपस्तम्बः १०८, ७ । २४३, २० ।

उशना १०१, ३ ।

कश्यपः ८८, १६ ।

गौतमः १२, १५ । १६, ३ ।

गोभिलः ३१, ७ ।

दक्षः ६१, १६ ।

देवलः २, १२ । ३०, ११ ।

पराशरः २५, २ ।

पारस्करः ८७, ३ । ६०, १७ । ६३, १८ । १०८, १५ । ११७, २ । १२०,
१० । १६२, ४ ।

बृहस्पतिः २, ७ । ४०, १३-१८ । ४१, १ । ८५, १६ । ६२, ३ ।

मनुः ८, १८ । २१, ८ । २५, ८ । ४३, १६ । ४६, २० । ५२, १५ ।
६६, १८ । ६६, १० ।

याज्ञवल्क्यः ४, ३ । ८, १३ । ६, २ । ३६, १२ । ४६, १७ । ४८, १८ ।
५१, १३ । ५२, १७ । ५३, १३ । ५६, १६ । ५८, १४ । ६६, १३ ।
८४, ८ । ८६, ४-७ । ८८, ७ ।

सघृहारीतः १००, ११ ।

लिखितः ४६, १७ ।

विष्णुः ४, १४ । १२, १० । ७५, १२ । १११, १४ । ११२, १० । १२१, १ ।

व्यासः ३, १० । ११, ४ । १५, १३, ३ । ७७, २० । १२१, ४ ।

शङ्खः २५, ११ । ४१, १७ ।

शान्दायनः ६८, ३ ।

श्रातातपः १३६, १३ ।

सम्बर्त्तः २, २ । ४३, २० । ४७, ३-१३ । ४६, ६ । ५०, २ । ५१, १८ ।

हारीतः १२, १ । २१, १० । २६, १४ ।

पुराणग्रन्थनामानि ।

अग्निपुराणम् २, ४ । ५, १ । ६, ८ । ११, २० । १२, १२ । १३, ६ ।
१४, १ । १६, ६ । १६, १२ । २०, १५ । ३६, १६ । ४४, ७ । ५७,
८ । ५८, १८ । ७६, २ । ६२, २० । १२०, ७ । १२४, ७ ।

ब्राह्मम् . ४६, ४ । ५२, ६ । ८५, ६ ।

भगवद्गीता १२७, १८ ।

भविष्यपुराणम् ६, १४ । ७१, २० । ७८, १० । १६०, ७ ।

भारतम् ४४, २ ।

मत्स्यपुराणम् २४, ३-१२ । ५६, ६ । ७०, १-८ । ८१, १ । ८४, १५ ।
८६, १४ । ८४, ६ । ८५, १३ । ८६, २० । १००, २१ । १२५, ४ ।
१३०, १७ । १५७, १६ । १६१, १४ । १६४, १ ।

महाभारतम् ४१, १४ । ४२, १८ । ४३, ६ । ४४, १३ । ५०, १६ ।
८२, १५ ।

रामायणम् ४, १६ । ३८, २ । ७६, १७ । ८६, १८ ।

वायुपुराणम् ६२, १ ।

वराहपुराणम् ३६, २० । ६६, १२ ।

विष्णुपुराणम् १८, ३ ।

श्राम्भपुराणम् ५३, ४ ।

शिवपुराणम् ४२, ११ । ५५, १४ । १२३, १२ ।

स्कान्दपुराणम् १६, १३ । ४५, ३-१० ।

स्कान्दम् ४६, १० ।

हरिवंशम् ६६, ७ । १३६, १ ।

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

आथर्वणपरिशिष्टम् १६४. ११ ।

कठगृह्यम् ७६, २० ।

कलापदुर्गाद्यतिः २१, १-१८ ।

कपिलपञ्चरात्रम् ५, ५ । १३, १६ । १२६, १ । १२६, १० । १३०, २० ;
१८०, १४ । १६२, १२ । २०४, १ । २०५, १३ ।

काठ्यायनपरिशिष्टम् १६५, १६ । १६७, १ ।

गृह्यपरिशिष्टम् १०, १२ । ७५, १५ । १६०, ६ ।

हृन्दोगपरिशिष्टम् ३२, ५ । ६१, १० । ६४, २ । ११६, २ ।

ज्योतिःपराशरः ६२, ६ ।

परिशिष्टम् ११३, ६ ।

बह्वृचगृह्यम् १६६, १६ ।

मत्स्यसूक्तम् २०६, १० ।

विष्णुधर्मैः ४६, १६ । ४७, ६ । ४६, १७ । ५२, १४ । ६४, १८ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् ७, १-५ । ८, ७ । २२, ४ । १३, १६ । ४८, १२ । ६५,
१६ । ७३, १० । ७४, ३ । ६१, १ ।

विष्णुसंहिता १२०, १२ ।

विष्णुसूत्रम् २४, ३ ।

वैजवाप्यगृह्यम् २६, १५ ।

स्मृतिः १२, १८ ।

हयश्रीर्वपञ्चरात्रम् ६, १७ । १०, १६ । ६८, ११ । ७४, १८ । ७५,
३-१० । ७६, ११ । १२५, १७ । १२६, १५ । १२८, ३-१७ । १३०,
४ । १३१, ४ । १३६, २० । १४६, ८ । १५१, १८ । १५३, ७ ।
१५४, ८ । १५५, १३ । १५६, १० । १५८, १० । १५९, १० ।
१६४, ६ । १७६, १५ । १७८, ८ । १७६, १६ । १८०, १० । १८२,
२-१६ । १८५, १० । १८८, १२ । १६०, ४ । १६१, १०-१६ ।

(८)

सङ्ग्रहकारनामानि ।

अमरसिंहः २०. ८ ।

आधुनिकाः ६८, ६ । १११, २१ ।

अय्यङ्गीदासपण्डितः २०, १० ।

तौरभक्त्याः २०. १ ।

देवव्रतः ८८, ४ । ६०, ६ । ६६, १ ।

अग्रोधरः ७७, १० ।

वर्द्धमानोपाध्यायः २६, ३ ।

(६)

सङ्ग्रहग्रन्थनामानि ।

अमरकोषः ४२, २ ।

कल्पतरुः १६०, ६ ।

काश्यप्रकाशटीका २०, १० ।

गोभिलटीका ७७, १० ।

भूरिप्रयोगकोषः ७६, २० ।

राजमार्त्तण्डः २१, १२ । ७५, ६ । ७६, ७ ।

विष्णुरहस्यम् २१, १५ ।

आद्धविवेकः २७, ८ । १२७, १ ।

सूर्यसिद्धान्तः ३०, २१ ।

दानकौमुदीग्रन्थस्य व्यवस्थापकवचनानां अकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

अ ।			
		अन्तर्गतु करं कृत्वा ...	१२, १६ १६, ४
अग्निबीजेन मन्त्रज्ञः ...	१५७, ३	अन्यायाधिगतां दत्त्वा ...	४, १५
अग्रग्राधानं प्रतिष्ठाञ्च	६२, १०	अपां पूर्यान्तु यो भाष्यं	४५, ४
अग्रग्राधानं वारुणे तु ...	१२४, १ १५०, ७	अप्येकं पूरयित्वा तु ...	१२५, १
अग्रतो लोहिता पत्नी	६७, ६	अप्येकमपि राजेन्द्र ...	१२३, १३
अघाहःसु अतीतेषु ...	३०, १२	अप्रतिष्ठन्तु यत्तोयं ...	१२६, ६
अतिगम्भीरविस्तार-	१३१, ११	अब्देहं वरुणां विद्धि ...	१२८, १८
अतीते सूतके स्त्रे स्त्रे ...	२५, १२	अभयं सर्वदैवतं ...	५, ६
अथवा पद्मगर्भन्तु ...	१३४, २१	अमन्त्रकस्य शूद्रस्य ...	६३, ६
अथ विद्याप्रदानन्तु ...	६७, ३	अथने विधुवे चैव ...	१३२, १७
अथैनं कलसस्थाभिः ...	११३, १५	अथस्कारस्य दातव्यं ...	१२१, २
अदक्षिणन्तु यद्दानं ...	३, ६	अयोगे लोशहरणं ...	१३८, २१
अद्य सोमार्कग्रहण-	१३, ७ १३७, १४	अयाचिताहृतं ग्राह्यं ...	८, ११
अनुत्सर्गितवापीनां ...	१६०, ४	अक्षामे तोयजातीनां ...	१४४, ८
अन्नदस्तु भवेत् औमान्	४३, २१	अवधार्य जगच्छान्तिम्	१५८, २०
अन्नदः पशुमान् पुत्री	४४, ३	अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि	२४, ८ ८६, १५
अन्नस्य च प्रदानेन ...	४३, १०	अश्वं यस्तु प्रयच्छेत् ...	८३, १५
अन्नं मे जायतां सद्यः...	६३, १५	अश्वयुक् सुश्लपत्स्य ...	६१, २
अन्नप्राप्ते च सोमन्ते ...	१५३, १२	अवतीर्थं च सर्वाङ्गि	८, २
		अश्वत्थोऽङ्गिरौ चैव ...	१३४, ६

अश्विन्यामथ चित्रायां	१३२, १५
अष्टाविंशान्तबीजेन ...	१३७, ४
अष्टाविंशाधिकशत- ...	१३५, ६
अस्तङ्गते तथादितो ...	६६, १३
अस्त्रेण पात्रं प्रक्षाल्य	१३६, ३
अष्टोरात्रेण चैत्रेण ...	२१, ११

आ ।

आकाशस्य यथानान्तम्	६६, ४
आच्छाद्य चार्द्धयित्वा च	६, ३
आज्यसेको होमपात्रे	१०६, १८
आदित्या वसवो रुद्राः	१८५, २
आपोहिष्ठेति मन्त्रेण...	१५६, १७
आपोहिष्ठेति तिसृभिः	१८०, १०
	१५२, २० । १५६, ५
आम्रहस्तम्बपर्यन्तं ...	१५८, १३
	१६४, ७
आयुधानि समादाय ...	७, २०
आरण्याः पशवः सर्वे	७, १२
आरामं कारयेद्यस्तु ...	१८२, ६
आरुह्यैव गजस्योक्तः ...	७, ६
आलिसंक्रमसेतुनां ...	६, १४
आसनं यः प्रयच्छेत् ...	४८, २
आसनं स्वागतं पीयं ...	१८७, ४
आसनमृत्तुना देया ...	३६, १३

इ ।

इतः सम्प्राप्यते स्वर्गः ...	१८, ४
इदं द्रव्यं ददानीति ...	१२, १३
इदं विष्णवति जुहुयात्	१५२, १८
इमे कन्ये प्रयच्छामि ...	७६, १६
इयं प्रतिष्ठा ते प्रोक्ता	१८३, ८
इरावतीति जुहुयात् ...	१६०, ५

ई ।

ईषायाश्च रथं गृह्य ...	७, १८
------------------------	-------

उ ।

उत्तरादौ दक्षिणान्तं	१३४, १६
उत्तरासि तथा सुते ...	१३२, १३
उत्तराशां श्रिते भानौ	१३२, २
उत्तिष्ठ वत्स भद्रन्ते ...	१८४, २८
उत्थापयेद्देवदेवं ...	१५६, ११
उत्सवानन्दसन्तानैः ...	१६१, १३
उत्सर्गे दक्षिणा न प्रीति	१३, १७
उत्सृष्टन्तु भवेत् पूतम्...	१६०, ६
उदङ्मुखाय विप्राय ...	६, ६
उदयादौदयं भानोः ...	३०, १८
उपविष्टस्त्रिनेत्रस्तु ...	११, ३०
उपागच्छत्रयोर्दाता ...	५१, ४
उपागद्युमलं कृत्रं ...	५०, ६
उर्ध्वं दशम्या अपरेद्युः...	२६, १५

उष्णो वर्धति शीते वा ... ३८, १०

कृ ।

ऋत्विजां दीक्षित्वा नाश्च २४, १६

ए ।

एकवर्णो द्विवर्णो वा ... ६४, ३

एकमाद्यन्तयोरहोः ... २१, १६

एकहस्तं खनेद्भूमौ ... १३४, १०

एकस्मिन् सावने त्वह्नि २१, १३

एकादशाहे प्रेतस्य ... ८८, ५

६०, १०

एकाशीति घटांश्चान्यान् १४४, १०

एतान् मंहाराज विशेष-

धर्मान् ... १२५, ५

एनं ब्रह्मं जज्ञायसन्निभुक्तम् ६५, ५

एवंभूतं गृहं यस्तु ... १८३, ५

एवं विधिं विनिर्वर्त्य ... १२८, ४

एकव्याः बहवः पुत्राः ... ६५, ३

ओ ।

ओषधीर्यः प्रयच्छेत ... ६५, ६

क ।

कनकस्य च यो दातः ८०, ३

कन्यसं दशहस्तान् ... १३३, ८

कन्यां वरयमानानां ... ७५, १६

करस्य मध्यमाधेयं ... ८, ६०

कर्मान्तेऽनुच्यमानायां ११२, ३

कार्तिक्यामयने चैव ... ६१, ११

किं करिष्यत्वसौ मूढः ८४, १६

कुण्डेषु होमयेत् पूर्व्वं... १५१, १६

कुशाः काशाः पयो मत्स्याः ८, १४

कूपवापीतडागानां ... १२८, १०

१३३, ५

कूपवापीतडागाद्यं ... १२६, ३

१५६, १३

कूपोदकेषु न स्नायात् १५७, ८

कृत्वा तु मृदनामाभिः... १८०, १५

कृत्वाष्टौ स्थण्डिलान्

रम्यान् ... १५४, १३

कृष्णाजिनश्च गृह्णाति ... ८५, १

कृत्वैकादशिकं श्राद्धं ... ६८, ४

क्रियमाणे ब्रह्मोत्सर्गे ... १२१, ५

क्रीता ब्रह्मणे या नारौ ८०, २०

क्रीत्वा वीरक्रयेणैव .. ६७, ४

क्षत्रादिः सूतकान्ते तु २४, २

क्षीरे तारागणाः सर्व्वे ६, १८

ग ।

गङ्गादिसरितां तीरे ... ६७, १६

गङ्गाद्या धेनवः स्थाप्या १५९, ४

गणेशं विघ्ननाशाय ... १०४, १८

१६८, ६ । १८५, ६

गन्धपुष्पे घृपदीपौ ...	१८७, ६
गन्धदः पुष्पफलदः ...	४८, ८
गान्धर्व्वेण विवाहेन ...	१८०, १०
गायत्र्या तु दुहेद्गावः ...	१५२, ६
गावः प्रीतिं समायान्तु	१६०, १३
गिरिनिर्ज्वरतोयेन ...	१४५, १६
गुरुः सोमो बुधः शुक्रः	१३९, १०
गृह्घान्याभयोपानत्...	४८, १६
गृहं यस्तु प्रयच्छेत ...	७२, २०
गृहन्तु सर्वदेवत्वं ...	७, २
गृहं सुशोभनं कृत्वा ...	१८३, २
गृह्णामि देवि त्वां भक्त्या	६३, १६
गृहीत्वामेयतीर्थं	८, ८ । १३, २०
गेयानि चैव गन्धानि ...	५, २०
गोकुलं पाथयेत् पश्चाद्	१५६, ७
गोपथारामसेतूनां ...	१८२, ३
गोशालायां वने गोष्ठे...	६७, १४
गोभूतिषहिरण्यादि-...	४, ८
गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी	८६, ८
ग्रहयो द्वे महापुण्ये ...	६१, ४
ग्रहाणामाहुतौर्दत्त्वा ...	१६०, ७

च ।

चतुरस्रतुर्यान्ता ...	१६४, १६
चतुरस्रमथाष्टाहं ...	१३१, ५
चतुर्द्वारान्वितं तत्र ...	६७, १८

चतुर्हस्तो भवेद्यूपः ...	६७, ६
चतुष्कोणं भवेत् कुण्डे...	१३३, १७
चन्दनागुरुकैपूरैः ...	१३६, १७
चरणाणि शिरः पुच्छं	६४, १६
चामरं व्यजनं कृत्वा ...	१४६, ८

छ ।

कृत्वा कृष्णाजिनं शय्या	६, १०
-------------------------	-------

ज ।

जन्मशारीर लक्षणोपेतान्	१६, १६
जलपात्रप्रदातारः ...	४४, २०
जलमध्येऽथवा याग-	१३१, १३
	१५७, १४
जलाशयानि सर्वानि...	५, १४
जुहुयात् कारयेद्देवं ...	१५४, १५

त ।

तच्चक्षुरिति मन्त्रेण ...	१४५, ३
तडागस्य तु तोयेन ...	१४५, १७
तडागादिवदुत्सृष्टं ...	१६०, २
तत स्नानोप वरुणं ...	१४४, १३
ततौ निमज्जयेत्तत्र ...	१५७, ७

१७८, ६

ततो ब्रह्मिं समाधाय ...	१८८, १३
ततो भिमेशयेद्यूपं ...	१५७, १२
	१७६, १६

ततो विचिन्तयेद्देवं ...	१४६, २१
	१७२, ४
ततो नापितमाणीय ...	७४, १६
ततोऽख्येन गर्भेन ...	११३, ११
ततः प्रभातसमये ...	१५४, ६
ततश्चोद्दिश्य पितरं ...	३६, २
तत्तद्गुणवते देयं ...	२, ५
तत्र तत्र जलं दद्यात् ...	१४६, १
तत्र पीठे समारोप्य ...	१५४, १८
तथाचैकश्रयानाश्च ...	७, १०
तदष्टांशोच्छ्रिता ...	१३३, १२
तदादित्येति मन्त्रेण ...	१४५, ११
तदीषाढे तु यो दद्यात्	७०, २
तमोऽन्वकार निरर्थो ...	४२, १६
तस्मादङ्गिरवोऽप्येतत् ...	१२, २
तान् प्रतिग्रहजान् दोषान्	८५, २०
ताम्बूलस्यैव यो दद्यात् ...	४७, ४
ताम्बूलस्य प्रदानेन ...	४७, १०
ताम्बूले वत्सराजस्तु ...	६, ६
ताम्रजं मन्त्रयं वापि ...	१०, १
तिक्षधेनुं गुडधेनुं ...	८४, १३
तिक्षराग्निः क्षितौ ध्रुवत्	७८, ११
तिर्थेकफलकमानं स्थात्	१३४, १२
तीर्थे त्रयोत्पत्तौ ...	२६, ६
तेन कृष्या तु सा श्रय्यां	८५, ४
तेजसं दारवं षोडशम् ...	४२, ४

तोऽखास्तम्भमूले तु ...	१३४, १४
तोऽखाश्च वह्निः स्थाप्याः	१३५, ६
त्रिमासादूर्द्धमेतस्य ...	६७, २
त्रिकालः पञ्चकालो वा ...	१५६, १५

द ।

दक्षिणाभिरुपेतन्तु ...	११, १७
दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रं ...	४६, १६
दशदिक्षु बलिं दद्यात् ...	१५३, ५
दशधेनुः प्रवक्ष्यामि ...	५८, १६
दशधेनुसमोऽनृषान् ...	५७, ६
दशमेऽह्न्यरथं गत्वा ..	२६, १३
दशहस्तेन दण्डेन ...	४०, १४
दशहस्तं न्यसेत् झूपे ...	१३१, ७
दशाहात्तु परं सम्यक् ...	३५, १४
दशां विवर्जयेत् प्राज्ञः	४१, १८
दाने विवाहे यज्ञे च ...	२४, २१
दातव्यं प्रत्यहं पात्रे ...	४, १२
दानं वै विधिवत् देयं ...	२, ३
दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति	५३, १६
दीपदक्षक्षुब्धतमम् ...	४३, ५
दीपदानन्तु यो दद्यात्	४२, १२
दीपदक्षान्च कर्त्तव्याः ...	४२, ७
दीपदक्षार्त्ता भवेदन्धः ...	४३, ७
देवं नीराज्यं निर्मण्ड्यं	१४५, १
देशिको विधिवत् स्वात्वा	१३५, २०

देवातिथ्यर्चनकृते ...	८, १६
द्रव्यस्य नाम गृह्णीयात्	१२, ५
द्विजेभ्यो दक्षिणा देया	१५६, २
	१६१, १६
द्विरष्टहस्तं कुर्वीत ...	१३३, १०
द्विहायनोभिर्धन्याभिः...	६२, १५
द्यकुलं निक्षिपेत् कूपे...	१२५, २०
	१३०, ७

ध ।

धनधान्ययुतं स्तौतं ...	७३, ११
धर्मार्थकाममोक्षाणां	६६, २

न ।

नदी तु राजती ज्ञेया ...	१३०, २१
नदीतोषं पश्चिमे तु ...	१४४, ४
न मिश्रीकृत्य दद्यात् ...	४२, ६
नरस्वन्दनदानेन ...	४८, १३
नरस्तासनदानेन ...	४७, २०
न विद्यया केवलया ...	४, ४
नरकेषु समस्तेषु ...	१७८, ४
न स्पृश्यः स द्विजो राजन्	८४, १६
नागएष्टे समारोप्य ...	१५६, १३
नान्दीमुखे विवाहे च ...	७६, ८
नामगोत्रे समुच्चार्य ...	१२, १६
	१३, ४ । १४, ३ । ७६, ३
	७७, १८ ।

नाभिद्रा तु पितृन् आङ्गैः	१३६, १२
नारसिंहेन रौत्रेण ...	१३१, १६
नार्व्वाक् संवत्सरादृद्धिः	१०१, ४
नास्ति तोयसमं दानं...	१२४, १८
निक्षिप्य वरुणं ध्यायेत्	१५७, १
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्	६२, ४
नियमव्रतकृद्याति ...	१८२, १७
नृवाह्यं पुरुषो यस्तु ...	६६, ३
नैमित्तिकानि काम्यानि	६१, १७
नैवेष्टिकस्वर्गधूर्यान् ...	५१, १२
	५८, १५

प ।

पक्षिणश्च तथा सर्वे ...	६, २
पञ्चगव्यं चरुं प्राश्य ...	१६१, १७
पञ्चगव्यार्घ्यं तोयाभ्यां ...	१३६, १४
पञ्चगव्येन पश्चाच्च	१४५, ६-१३
पश्चात्कुलं तडागेऽपि ...	१२५, २२
	१३०, ६
पश्चात्तद्विभवेत् कूपः ...	१२६, २
पादुकोपानहं क्वत्रं ४७, १४ । ५०, ३	
पीठमध्ये ततो द्वेवं ...	६, १८
पुराणं लेखयित्वा तु ...	६८, १४
एव्यकरिणां न्यसेद्यूपं ...	१३१, ६
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः ...	१५४, ११
पृथिवी वैष्णवी इण्या	३६, १८

प्रथवेनाभिघार्थैव ...	१८८, १५
प्रथवेनोत्तरीयश्च ...	१४६, ६
प्रथिपत्वं ततो दुद्यात्...	११२, ५
प्रतिगृह्य द्विजो वेदान् ...	६६, ८
प्रतिपच्च द्वितीया च ...	१३२, ७
प्रत्यङ्गुखा वरयन्ति ...	१०, ११
प्रदाय शाकमुष्टिं वा ...	४, १७
प्रपाप्रदानाद्दण्ड- ...	१८२, १३
प्रमीतौ पितरौ यस्य ...	६८, ११
प्रशान्तवदनं सौम्यं ...	१५५, १५
प्रसूयमानां यो दद्यात्	५६, ७
प्रसूतिभिर्द्वादशभिः ...	६२, २
प्राङ्गुखायाभिरूपाय...	६०, १२
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तः	५, ८
प्राज्यायामशतं कार्यं ...	८६, ५०
प्रातः स्नानं करोम्यद्य...	१६, १४
प्रासादारम्भद्रव्याणाम्...	१८२, २००
प्रोयतां भ्गवान् विष्णुः	१६१, ११
प्रंतमुद्दिश्ययो दद्यात् ...	३६, १०

फ ।

फलमूलानि पानप्रनि ...	४६, ६
फलांशमभिसन्धाय ...	११७, १०
फलं मनोहरं दत्त्वा ...	४६, १८
फलानामथ सर्वेषां ...	६, ८

पालकृष्टां महीं दत्त्वा...	४०, १६
----------------------------	--------

ब ।

बज्जमुनिमतमेतत् ...	७५, ४
बाले देशान्तरस्थे च ...	२५, ६
बिन्दते पिठलोकश्च ...	१०१, २
बीजानां मुष्टिमादाय ...	७, १४
बृहस्पतेति वस्त्रन्तु ...	१४६, ५
ब्याहृत्या चैव गायत्र्या...	१८८, १७
ब्रह्मणे कनकं दद्यात् ...	१५३, ८
ब्रह्महत्यां सुरापानं ...	८५, १४
ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्	८५, १०
ब्राह्मणस्य वरो गौश्च	१२०, १३
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या	१६५, १०
ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा ...	७४, ४
ब्राह्मणाय सुश्रीलाय ...	५०, १७
ब्राह्मणाय ब्रह्मविदे ...	५७, ४

भ ।

भूदीपाश्चान्न-वस्त्राभः...	३६, १३
भूमिदीपाद्भपानोयम् ...	३८, १७
भूमिं भूमिपतिर्दद्यात्	१५८, २२
भूमेः प्रविश्रहं कुर्यात्	७, ६
भोजयित्वा द्विजान् सम्यक्	१२६, १३
	१२८, २१ । १५८, १०
	१७६, २० ।

म ।

मङ्गलैः पूज्य देवेभ्यम्...	७६, १५
मण्डले मूलमन्त्रेण ...	१४६, ६
मन्त्रवर्णान् न्यसेन्मूर्द्धि	१८४, १७
मन्त्रयेच्छतधारांश्च ...	१५४, २०
मण्डीनां देवतं ब्रह्मा ...	५, १८
मन्त्रीभूततनुर्धीमान् ...	१०, २०
मनसा निश्चयं कृत्वा ...	१३८, ७
मनसा पात्रमुद्दिश्य ३, २।	१२४, ५
मणमासादिकः कालः	६२, ६
महागुरुनिपाते तु ...	१००, १७
महार्णवे समुत्पन्नः ...	८३, ५
महार्हाणि च रत्नानि	६६, १६
महिषस्तु तथा याम्यः...	५, १०
मासपक्षतिथीनाञ्च ...	१६, १७
	१३७, १७
मासिके वा त्रिपक्षे वा	६०, १२
मित्राणां तदपद्यानां ...	२७, ५
मूलमन्त्रेण कुर्वीत ...	१४६, १२
मूलेनैव स्थितिं कृत्वा ...	१५६, ४
मेघो वृषोऽथ मिथुनं...	१३२, ११
मेघन्तु वारुणं विद्यात् ...	५, १२
य ।	
य एतत् पुस्तकं रभ्यं ...	७१, २
यत्राधिष्ठत्य गायत्रीं ...	७०, ६

यथा कथञ्चिद्दत्त्वा गां ...	५६, १७
यथाशक्ति च यो दद्यात्	४४, १४
यद्यदाचरति श्रेष्ठः ...	१२७, १६
यद्वाजपेयेन च राजसूयात्	६६, १२
यमदारे महाधोरे ...	७८, १२
यस्तु गोचर्ममात्रां वै	४०, ११
यस्तु वस्त्रं प्रयच्छेत् ...	४६, ११
यीनं वृद्धं स्त्रियं शय्यां	५२, १८
	६६, १४
यानशय्याप्रदो भार्यां ...	६६, १८
यावन्ति तव लोमानि...	१२३, ७
यावन्ति लोमानि ह्ये	८२, १६
यूपवृक्षेति मन्त्रेण ...	१३१, १४
	१७६, १८
ये फलानि प्रयच्छन्ति ...	४६, ४
ये ते प्रतेति मन्त्रेण ...	१४४, १४
येऽबान्धवा बान्धवा वा	१७८, १
योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति	८, १६
यो दद्यात्स्त्रियत्वा तु	६८, १२
यो धर्मसंहितां दद्यात्	६८, १८
योऽपि कश्चित्तृषार्त्तय	४६, ५
योऽञ्चं रथं गजं वापि...	८३, ८
यो वापीमद्भिसाह्येण ...	१६४, १४
यो वाह्वरति चण्डश्च ...	६२, १७
यः कुर्यात् कपिलादानं	५५, १५

र।

रत्न-वस्त्र-मह्वी-यान ...	३८, ३
रथमश्वं गजं दासीम् ७४, ८। ८४, ६	
राज्ञाश्च सूतकं नास्ति	२५, ४
रामायणं भारतश्च ...	६८, १६
रौप्येऽपि पितरो देवाः	६, १६

ल।

लवणस्य प्रदातारः ...	६४, २०
लाज-चन्दन-सिद्धार्थ-...	१३६, १२
लिखित्वा तु यो दद्यात्	७०, ११
लिखित्वा भद्रकं पूर्वं ...	१३४, १७
लोहितो यस्तु वर्णेन ...	६४, १६
लौहजं शैलजं वापि ...	१३१, १७

व।

वटे रुद्रः समाख्यातः ...	६, १२
वरं विक्रयणं मातुः ...	८५, १७
वस्त्रदस्तु सुवेशः स्यात्	४६, २१
वस्त्रं दशान्त आदद्यात्	७, १६
वस्त्राभावे क्रिया नास्ति	६, ४
वापीकूपतडागाद्यं ...	१२४, २०
वापीकूपतडागानां ...	१२४, १
वापीतोयेन देवेश ...	१४५, १५
वाश्यां वा न्यसेत् कुण्डम् १५०, ११	
वासोदश्चन्द्रसालोक्यः ...	४६, १६

विद्यातपोभ्यां ह्येनेन ...	४, १०
विषुवे हेममत्स्येन ...	७०, १७
विष्णुदेहोद्भवाः पुण्याः	३७, ४
विष्णुममतिगण्डश्च ...	१३२, २२
विष्णवे च गृहं दत्त्वा ...	१८३, ७
वृत्तिहीनस्य विप्रस्य ...	४०, ५
वृद्धौष्ठापूर्तयोग्यश्च ...	१००, २१
वृषाह्यसीति सव्येऽस्य ...	११३, १३
वेदप्रव्द्वैश्च गान्धर्वैः ...	१५७, २०
वेदाङ्गान् लेखयित्वा तु	६८, २०
वेदाध्याये प्राप्तगुणं ...	५, २
वेदेषु च पुराणेषु ...	८५, ६
वैजयन्तीं स्तितां रम्यां ...	१५७, १६
वैशाखी पौर्णमासी तु	८१, ३
व्यतीपातं हर्षणश्च ...	१३३, २
व्याहृत्या विधिवद्भुत्वा ...	१५२, ८

श।

शतान्धमेधस्य यदत्र पुष्यं	६६, ८
शय्याप्रदानं यो दद्यात्	५३, ५
शय्यालङ्कारवस्त्रादि ...	८५, १२
शन्न आपस्तु दुपदा ...	११२, २०
शन्नोदेवीस्त्रि मन्त्रेण ...	१४४, १६
शय्यावादरजातन्तु ...	४१, २०
शालग्रामशिलाचक्रं ...	६५, १७
शिविकायाः प्रदानेन ...	६६, ६

शुद्धेद्विप्रो दद्याहेन ...	२१, ८
शुक्लेन दद्याद्यः कान्यां ...	८०, १२
शुक्लेन ये प्रयच्छन्ति ...	८०, १७
श्रद्धायुक्तः शुचिर्दान्तः...	११, १५
श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु ...	८०, ५
श्रोत्रियाय कुलीनाय ...	२, ८
श्वेतञ्च दत्त्वा विप्राय ...	८३, १८
श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठः ...	६४, ७

स ।

सञ्जीवकरणां कृत्वा ...	१५५, १४
सद्यः शौचदिने ...	२७, ११
सन्ध्याह्नौनोऽशुचिर्नित्यम्	३१, १०
समापयेत्ततः पश्चात् ...	८, ४
समुद्रजानि रत्नानि ...	५, १६
समुद्रं गच्छ मन्त्रेण ...	१४५, ७
सर्गलोके च निवसेत् ...	१८२, १५
सर्भानुनाचोपलुष्टे ...	६१, १३
सर्वकामसुसम्पूर्णां ...	१२८, ६
सर्वत्र वामदेशस्य ...	३२, ४
सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता	११, ५
सर्वमापोमयं लोकं ...	१५७, ५
सर्वेषामेव दानानाम् ...	४१, २
सर्वेष्वेतेषु कर्त्तव्या ...	१२६, ५
	१८३, १०
सर्वोपकरणोपेतम् ...	७१, २१

सहदेवां सदाभद्राम् ...	१४४, १६
सहपिण्डक्रियां कृत्वा ...	१००, १२
साज्ये हवनपात्रे च ...	१०६, २०
सामगाय तु सा देवा ...	१५८, २
	१६४, २
सामुद्रं पूर्वकूर्म्भे तु ...	१४४, २
सारस्वतानि ज्ञेयानि ...	६, ४
सार्द्धहस्तद्वयं तत्र ...	६७, ११
सुखमत्तय्यमद्भदः ...	४३, १७
सुगन्धाः श्रौतला व्यापः	४५, ११
सुवर्णदानं गोदानम् ...	४०, १
	५१, १५
सुवर्णं न्यः प्रयच्छेत् ...	५२, ४
सुवर्णं रजतं वापि ...	५२, ६
सुवर्णं रजतं ताम्रम् ...	१३१, २
सुवर्णसहितं पात्रम् ...	१५३, ७
सुवर्णं दीयमाने तु ...	११, २१
सुरभे त्वं जगन्नाथे ...	५५, ८
सुशोभनं भवेत् पूर्वं ...	१३४, ८
सुसंस्कृतं तु यो दद्यात्	४४, ८
सेतुप्रदानादिन्द्रस्य ...	१८२, ११
सेतुलक्षणलक्षणैर्ना ...	१५३, १४
सौवर्णो कूर्ममकरौ ...	१३०, १८
ज्ञातः सम्यगुपसृश्य ...	१४, ४
खदत्तां परदत्तां वा ...	४१, ६

ह ।		हिरण्यदः समृद्धिश्च ...	
हतमश्रोत्रियं आद्रं ...	१२७, २	हुतं दत्तं वपोऽधीतम्	४१, १०
हरन्नरकमाप्नोति ...	४१, ४	हुत्वा तु हविषा दद्यात्	१६०, ८
हर्ता हारयते भूमिं ...	४१, ४	हेमदो विष्णुभवनं ...	५१, ६
हविषा प्रथमः कल्पः ...	४१, १५	हेमशृङ्गी शफे रौप्यैः ...	५३, १४
हव्ये हविषि यद्दानम्	१०६, २२	हेमशृङ्गीं गुरोर्दत्त्वा ...	१४५, ५
हस्तलेपमतो वक्ष्ये ...	७६, १२	हेमजं रौप्यजं वापि ...	१२५, १८
हस्त्यश्वरथयानानि ...	८४, २१		१३०, ५
हिरण्यगर्भमात्मानं ...	१०, ३	होतुर्वस्त्रयुगं कांस्यं ...	११२, ६

दानकौमुदीधृतवेदमन्त्राणामकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

एतच्चिन्दिनमन्त्रास्तत्स्थानेषु यथाशक्तैव सम्पूर्णा एवोद्दिताः ।

अ ।

शः ।	पङ्क्त्यां ।	मन्त्राः ।	बृहवैदस्यानि ।
			शुक्लयजुः-माध्यन्दिनीशाखा ।
१०२	२०	अक्षममीमदन्त ... ३ अध्याये ५१ मन्त्रः ।	
		अक्षममीमदन्त ह्यवप्रिया अधूषत अस्तोषत ।	
		स्वभानवोऽन्विप्रानविष्यथा मतीयोजान्विन्दते हरी ।	
			यजुर्माध्यन्दिनी ।
११०	१०	अग्निं हृदयेन* ... ३६ अः ८ मन्त्रः ।	
१७६	३	अग्नेरणीकम्* ... ८ अः २७ मन्त्रः ।	
११५	१७	अग्नेयोरस्ति* ... ६ अः २ मन्त्रः ।	
१६६	१२	अथो अन्नस्य कौशाजम्* ३ अः ४३ मन्त्रः ।	
१६३	१६		
३२	७	अभौषणः सखौनाम्* ३६ अः ६ मन्त्रः ।	
३३	१४		
३५	७		
१११	६	अयास्त्रामे* ...	
१६२	१५		
१७५	१३		
२०१	१८		

- ४ । पङ्कां । मन्त्राः । मूलवेदस्थानानि ।
यजुर्माध्यन्दिनी ।
- १०३ ७ अवतत्त्व धनुः ... १६ अः १३ मन्त्रः ।
अवतत्त्व धनुषं सहस्राक्षप्रतेषुधे ।
निशीर्यं शल्यानाम्मुखा शिवोनः सुमना भव ॥
- १०१ १६ अश्वस्तूपरोगो ... २४ अः १ मन्त्रः ।
अश्वस्तूपरोगोगृगस्ते प्राजापत्या
कृष्णायीव आधेधो रराटे ।
पुरस्तात् सारस्वती मेघधस्तात्
बन्धोरान्ध्रिनावधोरामौबाह्वोः ॥
शुक्लयजुर्माध्यन्दिनी ।
- १४१ १२ असियम ... २६ अः १४ मन्त्रः ।
असियमोऽस्यादित्योऽर्ज्वन्नसि त्रिनो गुह्ये ह्यत्रतेन ।
असिसोमेन सभया विष्टक्तं आऊस्ते त्रौणि दिवि बन्धनानि ॥
- ११४ १७ असौ यस्तामः ... १६ अः ६ मन्त्रः ।
असौ यस्तामो अरण उत वभुः सुमङ्गलः ।
ये चैनं रुद्रा अभितो दिदुः श्रिता सहस्रधो
वैषां हेड ईमहे ॥
- १०३ ६ असंख्याता ... १६ अः ५४ मन्त्रः ।
असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् ।
तेषां सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि ॥
- १०२ ५ अस्मिन् महति* ... १६ अः ५५ मन्त्रः ।
अस्मिन् महत्ययोवेऽन्तरीक्षे भया अधि ।
तेषां सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि ॥
- ३४ ३ अहानि शंभवन्तु* ... ३६ अः ११ मन्त्रः ।

आ ।

४ ।	पङ्क्त्यां ।	मन्त्राः ।	सूक्तवैदस्थानानि ।
			यजुर्माण्डिनौ ।
११४	१८	आकृष्येण ...	३३ अः ४३ मन्त्रः ।
		आकृष्येण रजसा वचमानो निवेशयन्नमृतम्मूर्त्यञ्च ।	
		हिरण्येन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥	
३४	२	} आपोहिष्ठा मयोभुवः*	३६ अः १४ मन्त्रः ।
१०६	१		
११४	२		
१७०	१२	} आब्रह्मन् ब्राह्मणो* ...	२२ अः २२ मन्त्रः ।
१६७	४		

इ ।

१०४	१५	इन्द्रघोषस्त्वा	५ अः ११ मन्त्रः ।
		इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातुप्रचेतास्वारुह्यै	
		पश्चात् पातु मनोजवास्त्वापिठभिर्दक्षिणतः पातु विश्वकर्म्मार्	
		त्वादित्यैरुत्तरतः पाल्विदमहन्तप्तम्वा ऋद्धिर्धा यज्ञान्निष्टजामि ॥	
३३	१८	} इन्द्रो विश्वस्य राजति*	३६ अः ८ मन्त्रः ।
१६०	२०		
१६२	१३	} इमं मे वरुण ...	२१ अः १ मन्त्रः ।
१६५	२२		
१७५	६		
		इमम्मे वरुणश्रुधौह्वमद्याचमृडय	
		त्वामवस्युराचके ।	
१०५	१६	} इहैर्दधिसव्योदतः* ...	
१७०	३		
१०५	११	} इहैवायमितरः* ...	३५ अः १६ मन्त्रः ।
१६६	२०		
१६६	१२		

ई ।

- घः । पङ्क्त्या । मन्त्राः । सूक्तवेदख्यानानि ।
तैत्तिरीय सं १ प्र १ मन्त्रः ।
- १८८ २० इषेत्वा ऋग्वेद सं ५ अष्ट ।
- १८९ २० इंरावती ... ६६ अः ९९ सूक्त ।
इंरावती धेनुमती हि भूतं सूयवस्तिनौ मनुषे दंशस्या ।
अस्तभारोदसो विष्णावेते दाधर्येऽधिवीमयूखैः ॥
यजुः सं माध्यन्दिनीशाखा ।
- १८२ १२ ईशावास्यं ... ४० अः १ मन्त्रः ।
ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यचिद्धनम् ॥

उ ।

- १११ ६ } उदुत्तमं वरुणपाशं* ... १२ अः १२ मन्त्रः ।
१७५ १७ }
२०२ ५ }
उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ... ३४ अः ५६ मन्त्रः ।
उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वमेहे ।
उपप्रयन्तु मरुतः सुदानव इन्द्रप्राश्र्भवासचा ॥
- १०९ ५ उपसृजन् धरुणं माने ८ अः ५१ मन्त्रः ।
उपसृजन् धरुणं माने धरुणो मातरन्ध्रयन् ।
रायण्योषधस्मासु दीधरत् खाहा ॥
- १४१ ३२ } ऋग्वेद सं १ अष्टक ।
१६२ ३ }
१७५ १९ } उरं हि राजा वरुणः* २ अः २४ सूक्त ।

ज ।

४ ।	पङ्क्त्यां ।	यन्त्राः ।	सूक्तवेदस्थानानि ।
			ऋग्वेद सं
१४६	२	} ऊर्द्ध उषुणः ...	३ अष्टक ५ अध्यायः ।
१४३	००		४ मण्डल ६ सूक्तम् ।
			ऊर्द्ध उषुणो अध्वरस्य ह्योतरमे तिष्ठदेवतातायजीयान् ।
			त्वं हि विश्वमभ्यसि मन्मप्रवेधसश्चिन्तिरसि मणौषां ॥

चट ।

			यजुः माध्यन्दिनीशाखा ।
३२	६	} ऋचं वाचं प्रपद्ये* ...	३६ अः १ मन्त्रः ।
३३	१८		
११३	५	ऋतश्च सत्यश्च* ...	१७ अः ८२ मन्त्रः ।

ण ।

१६८	१६	} एष वः कुरवो राजा*
१६५	३१	

क ।

			माध्यन्दिनीशाखा ।
३२	१६	कया त्वं न ऊत्याभिः*	३६ अः ७ मन्त्रः ।
३३	१०	} कयानश्चित्र* ...	३६ अः ४ मन्त्रः ।
३५	३		
३२	६	} कस्त्वा सत्वो मदानां*	३६ अः ५ मन्त्रः ।
३३	१२		
३५	५		
१०३	१	काण्डात् ...	१२ अः २० मन्त्रः ।

काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि ।

एवागो वूर्ध्वं प्रतनु सङ्ख्येण प्रतेन च ॥

४। पङ्क्त्यां । मन्वाः । ब्रह्मवेदस्थानि ।

.माध्यन्दिनीशाखा ।

१५ ८ कोऽदात्* ... ७ अः ४८ मन्वः ।
 १०३ ११ कोऽसौति ... २० अः ४ मन्वः ।

कोऽसि कतमोऽसि कस्मैत्वा कायत्वा ।

सुक्लोकमङ्गलसत्वरान् ।

१४६ १७ क्रथादमन्त्रि* ... ३५ अः १६ मन्वः ।

ग ।

१०३ ११ } श्रीसूक्तम् ।
 ११४ ११ } गन्धद्वारां ...

च ।

१०३ १४ } चत्वारि षट्श्रेति ... १७ अः ६१ मन्वः ।
 ११४ १६ }

चत्वारि षट्श्रे चयोऽस्य पादा द्वे श्रीर्षे सप्तहस्ता सोऽस्य ।

त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्ष्या आविवेश ॥

१०२ १६ चन्द्रमा मनसो जातः ... ऋग्वेद = अष्टक ।
 (एतद्वदन्ति उक्तः) ४ अः १६ वर्गः ।

त ।

सुक्लयजुः माध्यन्दिनीशाखा ।

तद्विप्रासो ... ३४ अः ४४ मन्वः ।

तद्विप्रासो विपन्यवो जाश्टवांसः सन्निचते ।

विद्योर्षत् परमं पदम् ।

११८ १५ } तत्वायामि* ... १८ अः ३६ मन्वः ।
 १६२ १६ }
 १७५ ११ }

शः । पशूनां । मन्त्राः । सूक्तवेदशानानि ।
शुक्लयजुः माध्यन्दिनीशाखा

- ३४ १६ तस्मा अरुणमामः* ... ३६ अः १६ मन्त्रः ।
१०३ ८ तमीशानं ... २५ अः १८ मन्त्रः ।
१४१ ४ चातारमिन्द्रं ... २० अः ५० मन्त्रः ।

चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं
हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रं ।
हवयामि शुक्रं पुरहृतमिन्द्रं
सक्ति गो मघवा धात्विन्द्रः ॥

- १०३ ६ न्यम्बकं ... ३ अः ६० मन्त्रः ।
न्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।
उर्वारकामिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

१११	५	} तन्नो अग्ने* ... २१ अः ३ मन्त्रः ।
१४६	३	
१६२	१३	
१६५	२१	
१७५	२	
२०१	६	

- १०२ १२ त्वां गन्धर्वा ... १२ अः ६८ मन्त्रः ।
त्वां गन्धर्वा अखगत्त्वामिन्द्रत्वां वृहस्पतिः ।
त्वामोषधे सोमो राजा विहाद् यस्यादमुष्यत ॥

द ।

- १८१ १४ } दिवन्ते धूमः* ... ६ अः २१ मन्त्रः ।
२०५ ६ }
११५ १८ दिवमरोषास्पृक्ष* ... ६ अः २ मन्त्रः ।

शः ।	पङ्क्त्यां ।	मन्त्राः ।	बृहदेदखानानि ।
			शुक्लयजुः माध्यन्दिनीशाखा ।
१०८	११	} देव सवितः* ...	६ अः १ मन्त्रः ।
१०२	१७		
२००	१		
११५	१४	} देवस्य त्वा* ...	३८ अः १ मन्त्रः ।
१६६	१५		
१७०	१८		
३४	१८	द्यौः शान्तिः* ...	३६ अः २७ मन्त्रः ।
१०१	२०	} इणदादिव* ...	१६ अः २० मन्त्रः ।
११३	२		
१७७	६		

ध ।

१०२	१६	} धूरस्ति ...	१ अः ८ मन्त्रः ।
११४	२२		

धूरस्ति धूर्त्वं धूर्त्वंन्तं धूर्त्वंन्तं व्योऽस्मान् धूर्त्वंति ।
यं धूर्त्वंती वयं धूर्त्वामः ॥

न ।

१०३	१०	नमस्त आयुधायाना ...	१६ अः १४ मन्त्रः ।
		नमस्त आयुधायाना तताय धृष्यावे ।	
		उभाभ्यामतते नमो बाहुभ्यान्तव धन्वने ॥	
११४	१८	नमो धृष्यावे ...	१६ अः ३६ मन्त्रः ।
		नमो धृष्यावे न प्रमृशाय च नमो निषक्रिणे चेषुधिमते च ।	
		नमो स्तौत्स्वीषने चायुधिने च नमः स्वायुधायै सुधन्वने च ॥	
१०३	८	नमो वः किंकिरेभ्यः ...	१६ अः ४६ मन्त्रः ।
		नमो वः किंकिरेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विचि- म्वक्त्रेभ्यो नमो विचिग्वक्त्रेभ्यो नम आनिर्हृतेभ्यः ॥	

४: । पञ्चानां ।

मन्त्राः ।

ब्रह्मवेदस्थानानि ।

शुक्लयजुः माध्यन्दिनीशाखा ।

११४ २० नमोऽस्तु नीलग्रीवाय १६ अः ८ मन्त्रः ।

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मौदुवे ।

अथो येऽस्य सत्वा नोऽन्तेभ्यो करन्नमः ॥

११३ ४ नमोऽस्तु सर्पेभ्यः ... १३ अः ६ मः ।

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

येऽन्तरीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

१०३ ८ नीलग्रीवा ... १६ अः ५६ मः ।

नीलग्रीवाः श्रान्तकण्ठा दिवं रद्रा उपश्रिताः ।

तेषां सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि ॥

.प ।

११५ १३ पिष्टिसदनमसि* ... ५ अः २६ मन्त्रांशः ।

१८१ ६ } पुनस्त्वादित्या रुद्राः* ... १२ अः ४४ मः ।
२०४ १६ }

१८६ ६ पुरुषसूक्तमन्त्राः ... ३१ अः १ मन्त्रात् ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं सर्व्वतः स्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १

पुरुष एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं ।

उतामृतत्वस्येशागो यदग्नेनातिरोहति ॥ २

एतावानस्य महिमातो ज्यायुंश्च पुरुषः ।

पादोऽस्य विष्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं द्विवि ॥ ३

त्रिपादूर्ध्वं उदेत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुंगुः ।

ततो विष्वङ्मामत् शासनाग्नें अग्नि ॥ ४

ततो विस्महजायत विराजोऽधिपुरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पञ्चाङ्गुमिमथोपुः ॥ ५

३: । पङ्क्त्यां ।

मन्त्राः ।

बृहदेदशाशाभि ।

शुक्लयजुः-माध्यन्दिनीशाखा ।

तस्माद्यज्ञात् सर्व्वञ्जतः सम्भृतं एषदाण्यं ।
 पशुस्तांश्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥ ६
 तस्माद्यज्ञात् सर्व्वञ्जतं ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
 कृन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ७
 तस्मादश्वा अजायन्त ये केचोभयादतः ।
 गावो ह जज्ञिरे तस्माद्याता अजावयः ॥ ८
 तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।
 तेन देवा अयजन्त साध्याश्च ऋषयश्च ये ॥
 यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
 मुखं किमस्यासौत् किं बाहू किमुखादा उच्येते ॥ १०
 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासौदाहं राजन्यः कृतः ।
 उरु तदस्य यद्वैश्वः पदभ्यां शूद्रोऽजायत ॥ ११
 चन्द्रमा भनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
 ओजादायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥ १२
 नाभा आसौदन्तरोक्षं शीर्ष्णा द्यौः समवर्षत ।
 पदभ्यां भूमिर्दिशः ओजात्तथा लोकानकल्पयन् ॥ १३
 यत्पुरुषेण हविषा देवायज्ञमतन्वत ।
 वसन्तोऽस्यासौदाण्यं यीधु इध्नाशरद्भविः ॥ १४
 सप्तास्यासन् परिधमृस्त्रिःसप्त रुमिधः कृताः ।
 देवा बद्राक्षं तन्वाना अषध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५
 यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥
 तेहनाकं महिःमानसचयन्त यत्र पूर्वे सन्ति देवाः ॥ १६

१८०
२०४२२ }
१३ }

पूर्वा दन्वि परापत*

३ अः ४६ मः ।

	४ ।	पङ्कगं ।	सन्त्राः ।	दृष्टवेदस्यानानि ।
				ऋग्वेदसं ४ अष्टक ।
११०	१४	पूषागां अन्वेतु नः* ...		८ अः १२ वर्ग ।
				यजुः सं-माध्यन्दिनीशाखा ।
१०९	३	पवित्रे स्थो वैष्णव्यो*		१ अः १२ मः ।
१०३	१०	प्रमुञ्च धन्वन् ...		१६ अः ६ मः ।
		प्रमुञ्च धन्वन्स्वमुभयोरात्क्रोर्ध्यां ।		
		या अ ते हस्त इधवः परातर भगवोष्वप ॥		

ब ।

१०२	१८ }	दृष्टस्यते ...		१७ अः ३६ मः ।
११४	१४ }			
		दृष्टस्यते परिदीया रघेन रक्षोहा मित्रा अपवाधभानः ।		
		प्रभङ्गत्वेनाः प्रभङ्गो युधा जयद्वस्माकमेध्यविता रथानां ॥		
११६	१	ब्रह्मवृंह*		{ ५ अः ३७ मः । ६ अः ३ मः ।
११६	३	ब्रह्मवगित्वा*		६ अः ३ मः ।

भ ।

१०९	१७ }	भद्रं कार्येभिः ...		२५ अः २१ मः ।
११४	२० }			
		भद्रं कार्येभिः प्रदणायाम देवा भद्रम्पश्येमात्तभिर्यजन्त्राः ।		
		स्थिरैरङ्गैस्त्वष्टुवासस्तनूभिर्द्यौर्महि देवहितं यदायुः ॥		
३३	८ }	भूर्भुवः स्वः*		{ २१ अः १५ मः । ३६ अः ३ मः ।
१३३	८ }			

म ।

				ऋग्वेदसं १ अष्टक ।
११४	२१	मनोनय ...		५ अः १६ वर्ग ।
		मनो न योऽध्वनः सद्यत्येकः सत्रास्त्रो वस्त ईशे ।		
		राजागो मित्रावब्रह्मा सुपानी गौषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥		

श्रुः ।	पङ्क्त्यां ।	मन्त्राः ।	सूक्तवेदव्यानाणि ।
१०३	७	मानसोक्ते*	यजुः सं-माध्यन्दिनीशाखा । ... १६ अः १६ मः ।
११३	१७		
११८	२२		
१६५	५		
११८	६	मासतोऽसि*	... १८ अः ४५ मः ।

य ।

यजुः सं-माध्यन्दिनीशाखा ।

१२१	१०	यज्ञेन यज्ञं (पुरुषसूक्तं*)	३१ अः १६ मः ।
१८२	२०		
१४०	३	यज्जाग्रतः	... ३३ अः १ मः ।

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवन्तदुसप्तस्य दुरङ्गमं ।

ज्योतिषां ज्योतिरेकन्तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

११६	८	यदावध्नन्*	... ३४ अः ५२ मः ।
११६	१३	यद्देवा देवहेतनं*	... ३० अः १४ मः ।
११८			
१६५	२		
३३	६	यन्मे क्किद्रं	... ३६ अः २ मः ।

यन्मे क्किद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातिटष्ठां

बृहस्पतिर्मे तद्घातु शन्नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः ॥

११५	८	यवोऽसि यवया*	... ५ अः २६ मन्त्रांशः ।
१०३	१२	य एतावन्तश्च	... १६ अः ६३ मः ।

य एतावन्तश्च भूर्यांसश्च दिशो रज्जा वितस्थिरे ।

तेषां सहस्रयोजनं धन्वानि तन्मसि ॥

११५	२०	या ते धामान्युष्मसि*	... ३ अः ३ मः ।
१०३	५	या ते रज्जेति	... १६ अः ४६ मः ।

या ते रज्जं शिवा तनूः शिवाविन्वाहा भेषजी ।

शिवास्तस्य भेषजी तया नो मृड्जीवसे ॥

४ । पशुता । मन्त्राः । ऋग्वेदव्याख्यानि ।

यजुः सं-माध्यन्दिनीशाखा ।

११८	१३	या वो देवाः*	...	१३ ऋः २३ मः ।
११८	११	या स्तो अग्ने*	...	१३ ऋः २२ मः ।
११४	५	या अ्योषधौः*	...	१२ ऋः ८२ मः ।
ऋग्वेदे ७ मण्डले ।				
१४४	११ }	यासां राजा	...	४६ दक्षम् ३ मन्त्रः ।
१६२	५ }			
१०२	१३ }	युवा सुवासा	...	ऋग्वेद ३ अष्टः ।
११४	११ }			

युवा सुवासा परिवीत व्याग्रात् स उश्रेयान् भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवयः उन्नमन्ति स्वाधो मगसा देवयन्तः ॥

यजुर्वेदमाध्यन्दिनीशाखा ।

१०२	१६ }	युञ्जन्ति	...	३३ ऋः ५ मः ।
११४	१५ }			

युञ्जन्ति ब्रह्ममखषश्चरन्तं परितच्छुंषः ।

रोच्यन्ते रोचना दिवि ॥

१०२	१ }	यूपप्रख्येति*	...	२५ ऋः २६ मः ।
१७६	२२ }			

१११	७ }	ये ते शतं*	...
१४४	१४ }		
१६२	१३ }		
१५५	२२ }		
१७५	१३ }		

२०१	२३ }	ये तीर्थानि	...	१६ ऋः ६१ मः ।
११४	८ }			

ये तीर्थानि प्रचरन्ति वृकाहस्ता निवज्जिनः ॥

तेषां सहस्रयोर्जने वधन्त्यानि तन्मसि ॥

१४३	१८	योगे योगे	...	११ ऋः १४ मः ।
-----	----	-----------	-----	---------------

योगे योगे तन्नक्षत्रं वाने वाने हवामहे ।

सखाय इन्द्रतये ।

प्रः । पङ्क्त्यां । मन्त्राः । सूत्रवेदस्थानानि ।
यंजुर्वेदमाध्यन्दिनीशाखाः ।

३४ १४ }
१४३ १८ } यो वः शिवतमोरसः* ३६ अः १४ मः ।
१४४ १२ }

र ।

१०१ १२ } रक्षोहनं ... ५ अः २३ मः ।
१०४ १५ }

रक्षोहनं वल्गहनं वैष्णवौमिदमहनं वल्गसु-
त्किरामि यम्मेनिच्छो यममाद्यो निचखानेदमहनं
वल्गसुत्किरामि यम्मे समानो यमसमानो निचखानेद
महनं वल्गसुत्किरामि यम्मेऽसबन्धुयमसबन्धुर्निचखानेद ॥
महनं वल्गसुत्किरामि यम्मे सजातो
यमसजातो निचखानोऽन्वत्याङ्किरामि ॥

ल ।

यजुः माध्यन्दिनीशाखाः ।

१०१ १६ } लाङ्गूलं परौरवत् ... १२ अः ७१ मः ।
लाङ्गूलं परौरवत्सुशेवंसोमं पितृसु तदहूपतिगाम-
विश्वकर्षेऽक्षपीवरीं प्रस्थापद्रथवाहनं ॥

व ।

१६२ ४ }
१७१ १५ } वरुणस्योत्तममनमसि* ४ अः ३६ मः ।
१७५ २१ }
१०३ ११ }
११४ १४ } वातो वा ... ६ अः ७ मः ।

वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।

ते अग्रे अश्वमयुङ्गंस्तेऽस्मिन्नवमादधुः ॥

४ : पङ्क्त्यां । मन्त्राः । बृहदेदस्थानानि ।

साम सं ६ प्र १० गृह्य २ मः ।

- १४२ ४ वात आवातु भेषजं
- १०१ १६ विष्णोरराटमसि ... ५ अः २१ मः ।
 विष्णोरराटमसि विष्णोः अप्चेस्थो विष्णोः
 सूरसि विष्णोर्भुव्वोऽसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥
- ११६ ५ विष्णोः कर्माणि ... ६ अः ४ मः ।
 विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यसे ।
 इन्द्रस्य युष्य सखा ॥
- १४० ७ } सामवेद सं २ प्र ।
 ११३ २० } वृषाह्यसि* १ अ ३ सूः ३ ।

श ।

- ३४ ४ शन्न इन्द्राभी* ... ३६ अः १० मः ।
- ३३ २० } शन्नो मित्रः* ... ३६ अः ६ मः ।
 ३४ २० }
- ११४ २ } शन्नो देवीरभीष्टये* ३६ अः १२ मः ।
 १८८ २० }
- ३४ १ शन्नो वातः पवतां* ... ३६ अः १० मः ।
- ११५ १२ शुन्धन्तां लोकाः* ... ६ अः १ मः ।
- १०२ १३ } श्रीश्च ते ... ३१ अः २२ मः ।
 ११४ ११ }

श्रीश्च ते जज्ञीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे

नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् ।

इषामिषाणामुम्भ इषाण सर्वालोकम् इषाण ॥

स ।

इः । पङ्क्त्यां । जन्माः । - इच्छवेदस्त्राणि ।
यजुः-माध्यन्दिनी ।

१६२	५	} सत्वद्रोऽग्ने*	...	२१	अः ० मः ।
१७५	७				
२०१	१४				
१६६	६	} सदसस्यतिम्*	...	३२	अः १३ मः ।
१६५	१२				
१०२	१३	} समिद्धोऽङ्गन्	...	२६	अः १ मः ।
११४	१३				

समिद्धोऽङ्गन्कदरम्मतीनाङ्गतमग्ने मधुमत्पिण्वमाणः ।

वाजीवहन् वाजिनङ्गातवेदो देवातां ब्वन्तिप्रियमासधस्यं ॥

ऋग्वेदसं ५ अष्टक ।

१६१	२२	समुद्रज्येष्ठा	..	४	अः १६ वर्गः ।
-----	----	----------------	----	---	---------------

समुद्रज्येष्ठा-अलिणस्य मर्धात् पुनानाचंत्यनिविशमानाः ।

इन्द्रो यावज्जीवधवोररादता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥

माध्यन्दिनी ।

११८	७	समुद्रोऽसि नमस्वान्*	१८	अः ४५ मः ।	
१८१	३	सप्तते अग्ने*	...		
१८१	६	समुद्रं गच्छ स्वाहा*	...	६	अः २१ मः ।
१०७	१७	} सवितुस्वाप्रसव*	...	१	अः ३१ मः ।
१७२	४				
१०७	१८	} सवितुर्वः*	...	१	अः ३१ मः ।
१७२	८				
१०२	१७	} सिन्धोरिव प्राध्वने	१७	अः ६५ मः ।
११४	१५				

सिन्धोरिव प्राध्वने ऋधनाशो वातप्रभीयः पतयन्ति युंक्ताः ।

वृत्तस्य धारा ऋधधो नवाजीकाळा भिन्दन्नुर्मिभिः पिण्वमाणः ॥

शः । पञ्चमः । मन्त्राः । ऋग्वेदज्ञानानि ।
माध्यन्दिनी ।

१०३ २ } सूत्रामांशं ... २१ अः १६ मः ।
१०६ २ }

सूत्रामांशं पृथिवीं द्यामनेहसं सुप्रन्मोक्षमदितिं सुप्रयौतिं ।
दैवीं नागं सरिन्नामनागसमखवन्तीमारहेमा खलये ।

१६१ ४ } ऋग्वेद सं २ अष्टः ।
१७८ १२ } सूयवसाद्भवती* ... ३ अः ३५ वर्गः ।
१४२ ६ सोमं राजानं ... ६ अः २६ मः ।

सोमं राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे ।

आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणश्च दृष्टस्पतिं स्वाहा ।

३५. ६ खलिन इन्द्रः* साम सं ६ प्र.-
३४ १० } ३ अ ६ मः ।
१४० १० }
१४० १२ } स्योना पृथिवी न* ... { ३५ अः २१ मः ।
१४० १३ } { ३६ अः १३ मः ।
१४० १५ }
११८ २० खण्डधर्मः स्वाहाः* ... १८ अः ५ मः ।
१०३ ६ }
१४२ १६ } द्विरण्यगर्भः ... १३ अः ४ मः ।

द्विरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसौत् ।

सदाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देव्य हविषा विधेम ॥

१६१ ६ } ऋक् सं १ म १६४ इ २७ मः ।
१७८ १६ } द्विंशन्वती* ...

दानक्रियाकौमुदी ।

१*पूतं पञ्चमरागतोऽपि सुभगं बालाविलासादपि
स्वाद्यं कोकिलकूजितादपि मनोमोहं मनोजादपि ।
श्रीतं श्रीतमयूखतोऽपि मधुरं माध्वीकमध्यादपि
श्रीगोविन्दपदारविन्दमुरलीमाहात्म्यमाराधुमः ॥
श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वनखेन्दुरुचिसन्ततिः ।

अन्तश्चिन्ताभिरुद्भ्रान्तचित्तध्वान्तं धुनोतु नः ॥
*येन ज्योतिषपङ्कजेषु नितरां मार्तण्डविम्बायितं
श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगले लीलामरालायितम् ।
वेदान्तस्मृतिसन्ततित्रिपथगोन्मेषे हिमाद्रीयितं
केषां नो परिश्रीलितो गणपतिर्भट्टः सतां दृग्बिधः ॥

*तत्तनुजन्मा विदुषामसुरागमधूलिकाभिरासिक्तः ।
मुररिपुपदारविन्दश्रद्धामृतमाधुरौरसाभिन्नः ॥
आलोच्याखिलसंग्रहानविकलं दृष्ट्वा पुराणान्यपि
प्रोक्ताः सम्यगथो विविच्य मुनिभिर्मन्वादिभिः संहिताः ।
श्रीमन्नातपदारविन्दविलसद्धूलीभरोद्देशतः
श्रीगोविन्दकविः करोति गहनां दानक्रियाकौमुदीम् ॥

दानक्रियाकौमुदी ।

अथ दानविधिः ।

तत्र सम्बन्तः—

दानं दे विधिवद्देयमशुभानाञ्च नाशनम् ।
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि दयितं गृहे ॥
तत्तद्गुणवते देयं स्वर्गमचयमिच्छता ।
ओत्रियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः ॥

बृहस्पतिः—

ओत्रियाय कुलीनाय दरिद्राय च वासव ।
सन्तुष्टाय विनीताय सर्वभृतहिताय च ॥
सर्वदानं सुरश्रेष्ठ दत्तं भवति चाचयम् ।
अथ दानस्वरूपनिरूपणम् ।

तत्र देवलः—

अर्थानामुदिते पात्रे यथावत् प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
उदिते शास्त्रविहिते^१, यथावत् शास्त्रोक्तप्रकारकम्, प्रतिपादनं
पात्रस्त्रीकारसम्पादकस्यागः, त्यागश्च स्वत्वध्वंसफलकः^२ कर्तृव्यापारः,
स्त्रलञ्च यथेष्टविनियोगार्हत्वम् । दानप्रकाराश्च वक्ष्यन्ते ।
एतेन शास्त्रोक्तसंप्रदानस्त्रीकारसम्पादकः शास्त्रोक्तप्रकारको
द्रव्यत्यागो दानमिति वैधदानलक्षणमायातम् ।

१ ग पुस्तके, ०विस्थाते ।

२ ग पुस्तके, स्वत्वसम्पादकः ।

तेन—

मनसा पाचमुद्दिश्य भूमौ तोयं समुत्सृजेत् ।

विद्यते घागरस्यान्तो दानस्यान्तो न^१ विद्यते ॥

इत्यग्निपुराणवचने उद्दिश्येत्यस्य स्त्रीकाराश्रयत्वेन प्रतीतेत्यर्थात्
द्रव्यत्यागे कृते सत्यपि दैवात् पाचस्त्रीकारसम्पादनेऽपि दान-
त्वाभावात् फलाभाव इति ध्येयम् ।

न च विद्यादानादावव्याप्तिर्दीष इति वाच्यम् । तत्र दानशब्दस्य
भाक्तत्वात्, अन्यथा उत्सर्गादि^२दानवाक्यप्रसङ्गः स्यात् ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तद्दानं निष्फलं भवेत् ।

इति व्यासवचनाद्दक्षिणापि^३ शिष्येभ्यः प्रसज्येत । प्रत्युत
गुरुसंपदानिकैव दक्षिणेति ।

अभयदानस्य तु^४ भयनिवारणरूपत्वात् सुतरामेव तत्र दान-
शब्दो गौण इति ।

देवोद्देशकद्रव्यत्यागस्य तु देवगतस्त्रीकाराभावेन केवलं तत्र
स्त्रीकारारोपाद्दानलक्षणयोगात् देवोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग इति
यागलक्षणव्यापनाच्च पूजामात्रेऽपि शचीयागमात्रयोग^५पदप्रयोगाच्च
यागत्वमेव तेन तत्र दानशब्दप्रयोगो गौण एवेति ध्येयम् ।

दानसामान्यलक्षणन्तु-उद्देश्यगतस्त्रामिलजनकस्यागो दानमिति ।

एतेन भ्यतिचादौर्णां वस्त्रादिदानेऽपि दानत्वमायातम् ।

१ क, ख, पुस्तकद्वये, न तद्दानस्य ।

२ ग पुस्तके, उत्सर्गवत् ।

३ ग पुस्तके, इत्यदि प्रयोगाच्च ।

अत्र च ^१सञ्ज्ञासिनां वस्त्रादित्यागमात्रस्य यदृच्छया कस्यापि
तस्य स्त्रीकारे तद्भावावर्त्तनाद्यावच्छ^२मुद्देश्यगतत्वेन विशेषणीयत्वम् ।

पात्रमाह द्वाञ्चबल्लवः—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तितम् ॥

वृत्तं सदाचारः ।

तथा—

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥

विद्यातपोभ्यां हीनेन न च याञ्छः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं ^३अद्भ्यापूतन्तु शक्तिः ॥

विष्णुः—

अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि ।

अद्भ्यावर्ष्मपाचाय न किञ्चिन्फलमाप्नुयात् ॥

प्रदाय प्राक्सुष्टिं वा अद्भ्याभक्तिमन्वितः^४ ।

महते पात्रभूताय सर्वाभ्युदयमाप्नुयात् ॥

रामायणे—

अवज्ञायं तु यद्दत्तं तद्दातुर्दोषमाप्नुयात् ।

१ ग पुस्तके, संयमिनां ।

२ ग पुस्तके, संवस्य ।

३ ग पुस्तके, अद्भ्योपेतन्तु ।

४ क, ख, पुस्तकादये, ०समन्विताम् ।

अग्निपुराणे—

वेदाध्याये शतगुणमनन्तं ब्रह्मबोधके ।
पुरोहिते याजकादौ दानमचयमुच्यते ॥ १
अथ द्रव्यदेवतानिरूपणम् ।

कपिलपञ्चरात्रे—

अभयं सर्वदैवत्यं भूमिर्वै विष्णुदैवता ।
कन्या दासस्तथा दासी प्रजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
प्रजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुर्गो यमदैवतः ।
तथा श्वेकशफं सर्वं कथितं यमदैवतम् ॥
महिषस्तु तथा याम्य'उद्रो वै नैर्ऋतो भवेत् ।
रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा. ऋग आग्नेय उच्यते ॥
शेषन्तु वारुणं विद्याहराहो विष्णुदैवतः +
आरण्याः पशवः सर्वं कथिता वायुदेवताः^१ ॥
जलाशयानि सर्वाणि वारिधानी कमण्डलुः ।
कुम्भश्च करकश्चैव वारुणानि [^२विनिर्दिशेत् ॥
समुद्रजानि रत्नानि वारुणानि] द्विजोत्तम ।
आग्नेयं कमकं प्रोक्तं सर्वलोहानि चाप्यथ ॥
मणीनां देवतं ब्रह्मा लोहानां वसवोऽथवा ।
प्रजापत्यानि शस्यानि पक्वान्मपि च^३ द्विज ॥
गेथानि चैवं गन्धानि गान्धर्वाणि स्युतानि वै ।

१ ग पुस्तके, यमदेवताः । २ ग पुस्तके, [] चिह्नतांशो नास्ति ।

बार्हस्पत्यानि वासांसि सौम्यान्यथ रसानि च ॥
 पक्षिणश्च तथा सर्व्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः ।
 ब्राह्मी, विद्या समुद्दिष्टा विद्योपकरणानि च ॥
 शारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकानि च पण्डितैः ।
 सर्व्वेषां शिल्पभाण्डानां विश्वकर्मा च दैवतम् ॥
 ताम्बूले वत्सराजस्तु देवता परिकीर्त्तिता ।
 द्रुमाणामथ पुष्पाणां प्राकानां हरितैः सह ॥
 फलाणामथ सर्व्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्थितिः ।
 मांसश्च पिष्टकं मत्स्यं प्राजापत्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
 क्वचं कृष्णाजिनं ग्रथ्या रथमासनमेव^१ च ।
 उपानहौ तथा थानमौत्तानाङ्गिरसं स्मृतम् ॥
 वंटे रुद्रः समार्यातो असत्ये च जनार्दनः ।
 वनस्थतिरथारामे मन्दिरे धनदस्तथा ॥
 आलिषंकमसेदनां पूषा तेषान्तु देवता ।
 रङ्गेऽश्विनीकुमारौ च वायुश्च सीसके मतः ॥
 रतैथेऽग्निं पितरो देवा^२ गृहन्तु सर्व्वदैवतम् ।
^३मखा मधुनि विज्ञेया हृते मृत्युञ्जयो मतः ॥
 चीरे तारागणाः सर्व्वे ऋषयो दध्नि कीर्त्तिताः ।
 शर्करे ऋषणे गौरौ कामदेवो गुडे मतः ॥

१ ग पुस्तके, आसनमेव च ।

२ क, ख, पुस्तकद्वये, ज्ञेयाः ।

३ ख, ग पुस्तकद्वये, यक्षा ।

दानक्रियाकौमुदी ।

विष्णुधर्मात्तरे—

गृहन्तु सर्वदैवतं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः ।
तज्ज्ञेयं विष्णुदैवतं सर्वं वा विष्णुदैवतम् ॥^१
अथ प्रतिग्रहविधिः ।

विष्णुधर्मात्तरे—

भूमेः प्रतिग्रहं कुर्यात् भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
करे गृह्य तथा कन्यां दासंदास्यौ तु सत्तमाः ॥
करं शिरसि विन्यस्य धर्म्या ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।
आरुह्यैव गजस्योक्तः कर्णं चाश्वस्य कीर्तितः ॥
तथा चैकशफानाञ्च सर्वेषामविशेषतः ।
प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनस्तथा ॥
आरण्याः पशवः सर्वे गार्वाः पुच्छे विचक्षणैः ।
प्रतिग्रहमथोद्भस्य आरुह्य च समाचरेत् ॥
बीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः ।
धान्यादिकञ्च राशिस्थं कृत्वा चाग्ने प्रदापयेत् ॥
वस्त्रं दशान्त आदद्यात् परिधाय तथा पुनः ।
आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके ॥
ईषायाञ्च रथं गृह्य क्वचं दण्डे च धारयेत् ।
^१[द्रुमाणामथ सर्वेषां मूले न्यस्तकरो द्विजः ॥]
आयुधानि समादाय तथा स्पृश्य विभूषणम् ।

'वर्त्म ध्वजं तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥
 अवतीर्य च सर्वाणि जलस्थानानि वै द्विजाः ।
 द्रव्यार्थन्यान्यथादाय स्पृष्ट्वा वा स्वस्ति वै वदेत् ॥
 समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या^१ प्रतिग्रहम् ।
 विधिं धर्ममथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
 दात्रा सह तरत्येव नौवत् दुर्गाण्यसौ द्विजः^२ ॥

अनुकप्रतिग्रहे तु तत्रैव विष्णुधर्मोत्तरे—

गृहीत्वाम्नेयतीर्थेन गायत्रीन्तु पठेन्नरः ।

करस्य मध्यमाग्नेयमिति हारीतवचनात् करमध्यमाग्नेयतीर्थम् ।

गारुडे—

अथाचिताहृतं याज्ञमपि दुष्कृतकर्षणः ।

अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

याज्ञवल्क्यः—

कुशाः काशाः^३ पथो मत्स्या गन्धाः पुष्यं दधि चित्तिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव च ।

सर्व्वतः प्रतिगृहीयादात्मदृत्त्यर्थमेव हि ॥

मनुः—

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव वा ।

उभौ तौ गच्छतः स्वर्गं नरकन्तु विपर्य्यये ॥

१ ग पुस्तके, धर्मध्वजम् । २ ख, ग पुस्तकद्वये, कामं स्तुत्वा ।

३ ग पुस्तके, नौदुर्गाणि च स द्विजः । ४ क, ख पुस्तकद्वये, शाकम् ।

यद्यपि दाने सवस्त्रत्वे साक्षाद्वचनं नास्ति तथापि
सुग्रीवा वस्त्रसंयुताः, इति गोदाने याज्ञवल्क्यवचनात्
कन्यादाने—आच्छाद्य चार्चयित्वा चेति मनुवचनाच्च
वस्त्राभावे क्रिया नास्ति वेदा यज्ञास्तर्पांसि च ।
तस्माद्दार्पांसि देयानि आह्वेषु च विशेषतः ॥
इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च सकलशिष्टाचारदर्शनाच्च सवस्त्रत्व-
मनुमीयत^१ इति ।

अग्निपुराणे—

उदङ्मुखाय विप्राय प्रदद्यात् प्राङ्मुखः शुचिः ।
एष कन्यादानं विना सर्वस्मिन् दाने मुखनियमः ।
कन्यादाने तु—
प्राङ्मुखायाभिरूपाय वराय शुचिश्चिधी ।
प्रत्यङ्मुखस्तु दाता वै कन्यां दद्यात् सुलक्षणाम् ॥
इति भविष्यपुराणवचनाद्विशेषः ।
एष च कन्योत्सर्गकालमात्र^२ एव नियमः, वरणादौ च दान-
सामान्योक्तविधिरेव ।

यथा हयग्रीर्वै श्रीविवाहप्रकरणे—

पीठमध्ये ततो देवमर्धपाद्याद्विनाऽर्चयेत् ।
गृह्योक्तेन विधानेन गुरुर्वेदान्तगः शुचिः ॥
परिधायार्हतं रक्तं देव्या वक्त्रन्तु ह्यार्चयेत् ।
पाण्ड्यः स्थापयेत् पात्रं सौवर्णमथ रौप्यकम्^३ ॥

१ ग पुस्तके, सवस्त्रत्वमर्थतः प्रतीयते । २ ग पुस्तके, राजतम् ।

ताम्रजं मृन्मथं वापि तिलवर्धिःसमन्वितम् ।

देशिकः प्राङ्मुखो भूत्वा अथ पश्चान्मुखः शुचिः ॥

हिरण्यगर्भमात्मानं स्मरन् दद्यात् सुरेश्वरीम् ।

हृषीकेशाय देवाय पाणितोयेन देशिकः ॥

देव्या हस्ते जलं दद्यात् तु देवस्य चक्रिणः ।

इति दातुः प्राङ्मुखतया वरणानन्तरमुत्सर्गकालमात्र एव पश्चान्मुखत्वविधानमतएव वचनाद्विवाहे^१ वरहस्तोपरि कन्याहस्तं दत्त्वा कन्याहस्त एव उत्सृज्य जलकुशदानं न तु वरहस्त इति, शिष्टाचारोऽपीदृश एव ।

यत्तु—

प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिपृच्छन्ति प्राङ्मुखाः ।

इति मृत्परिशिष्टवचनं तत्रप्रतिपृच्छन्तीत्युत्तरवाक्यात् हय-
ग्रीर्वचनैकवाक्यतया च वरणकर्म्मणि^२ प्रवरकीर्त्तनाय वरयन्तीत्यत्र
दानलक्षणा ।

अथञ्च कन्योत्सर्गसमये मुखनियमो यजुर्वदिनामेव,

शुचिसन्निधाविति पूर्वोक्तवचनात् ।

यजुर्वदिनाञ्च अग्निस्थापनानन्तरं कन्योत्सर्गविधानात् ।

सामगानान्तु—

हयग्रीर्वै गौरौविवाहप्रकरणे—

मन्वीभूतमनुधीमान् देशिको ह्युत्तरामुखः ।

हेमाद्रिं चिन्थ चात्मानं प्राङ्मुखाय प्रसन्नधीः ॥

दद्याच्छिवाय गौरीन्तु कुशतोयतिष्ठैः सह ।

इत्युक्तमुखनियमदे बोद्धव्यः ।

तथाच व्यासः—

सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता गृहीता च उदङ्मुखः ।

अथमुक्तो विधिर्दाने विवाहे च व्यतिक्रमः ॥

व्यतिक्रम उपक्रमस्य विपरीतत्वं दातुरुदङ्मुखत्वं गृहीतुः

प्राङ्मुखत्वमित्यर्थः ।

तथाच कालिकापुराणे पार्वतीविवाहवर्णने—

उपविष्टस्त्रिनेत्रसु ग्राक्षीं दिशमपश्यत ।

सप्तर्षिकाष्ठां शैलेन्द्रस्त्रप्रविष्टो विलोकयन् ॥

ग्राक्षीं पूर्वां सप्तर्षिकाष्ठामुदीचीमित्यर्थः ।

अथ दानविधिः ।

दानन्तु सदक्षिणमेव ।

व्यासः— अद्वायुक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

दक्षिणाभिरुपेतन्तु कर्म सिध्यति मानवे ।

सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते ॥

सर्वपदमत्र विहितदक्षिणैतरपरम् ।

अग्निपुराणे—

सुवर्णं दौघमाने तु रजतं दक्षिणोच्यते ।

अन्येषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृता ॥

हारौतः—

तस्मादङ्घ्रिवोक्ष्यैतद्दद्या^१दालभ्य एव च ।

अवोक्ष्य प्रोक्षणं कृत्वा आलभ्य हस्तेन स्पृष्ट्वा इत्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्दानीति ततो वदेत् ।

तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरथं स्मृतः ॥

एतच्च देयस्य ब्राह्मणस्य चार्धनानन्तरमुत्सर्गात् पूर्वममुक-
द्रव्यं ददानीति द्विजकरे जलदानविधानं ददस्वेति प्रतिग्रहीतु-
रनुमतिस्तत्सामर्थ्यास्त्वभ्यते ।

तथा च विष्णुः—

अथ संप्रदाता जलमभ्युपगच्छति^२ ग्रहीतानुमन्यते ददस्वेति ।

अथवाग्निपुराणीकानुमतिर्वाच्या तथाच तच्च—

इदं द्रव्यं ददानीति हस्ते दद्यात्ततो जलम् ।

विष्णुद्रव्यं विष्णुदैवं प्रतिगृह्णामि वै वदेत् ॥

गोतमः—

श्रन्तर्जानुकरं कृत्वा सकुशं सतिलोदकम् ।

^३फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अद्भ्यथान्वितः ॥

तथाच स्मृतिः—

नामगोत्रे समुच्चार्य प्राङ्मुखो देवकीर्त्तनात् ।

१ ग पुस्तके, अवोक्ष्याथ दद्यात् । २ ग पुस्तके, अभ्युपगच्छति ।

३ ग पुस्तके, फलज्ञानभिसन्धाय ।

उदङ्मुखाय विप्राय दत्वान्ते स्वस्ति वाचयेत् ॥
देवकीर्तनात् देवं कीर्त्तयित्वेत्यर्थः ।

व्यासः—

नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्रदद्यात् अद्भ्यन्वितः ।
परितुष्टेन भावेन तुभ्यं संप्रददे इति ॥'

अग्निपुराणे—

अद्य सोमार्कग्रहणसंक्रान्त्याद्गौ सुतीर्थके ।
धर्मार्थसम्पदैश्चर्य्यसौभाग्यारोग्यवृद्धये ॥
तथाचामुकगोत्राय तथाचामुकशर्मणे ।
ब्राह्मणाय इदं द्रव्यं विष्णुर्द्रादिदेवतम् ॥
तुभ्यमहं संप्रददे प्रीयतन्नञ्च हरिः प्रभुः ।
तथा यथा सगोत्राय विप्रायामुकशर्मणे ।
एतद्दानप्रतिष्ठार्थं सुवर्णं दक्षिणां ददे ॥'

एतेनोत्सर्गवाक्ये दक्षिणायाञ्च संप्रदानस्य नामगोत्रकीर्त्तनं
ब्राह्मणपदविशेषणञ्चावश्यं देयमुदङ्मुखाय विप्रायेति पूर्वोक्तवचनाच्च ।

कपिलपञ्चरात्रे—

उत्सर्गं दक्षिणा नास्ति हस्तदत्ते तु दक्षिणा ।
उत्सर्गं उत्सर्गकाले हस्तदत्ते द्रव्ये सुतीर्थार्थः ।
विष्णुधर्मोत्तरे—

गृहीत्वाम्नेयतीर्थेन गायत्रीञ्च पठेन्नरः ।
कामसृतिं पठित्वान्ते कीर्त्तयेद्द्रव्यदेवताम् ॥
द्रव्यं देवताञ्च कीर्त्तयेदित्यर्थः ।

अथाग्निपुराणे—

नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मानः ।

संप्रदेष्टुं प्रयच्छन्ति कन्यादाने त्रिपौरुषम् ॥

ज्ञातः सम्यगुपस्यश्च गृह्णीयात् प्रथतः^१ शुचिः ।

स्वप्तीत्युक्त्वा तु सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्त्तयेत् ॥

ततश्च कीर्त्तयेत् साङ्गं द्रव्येण सह देवताम् ।

द्रव्येण सह वर्त्तमानो गृह्णीता द्रव्येण साङ्गं देवतां कीर्त्तये-
दित्यर्थः ।

तदयं प्रयोगः ।

शुचिः शुक्लदिवासाः पवित्रपाणिराचान्तः शुचिदेशे प्राङ्मुखः
शुद्धासनोपविष्टोऽन्तर्जानुकरद्वय उपवीती संप्रदानञ्च कृतनित्यक्रिय-
माचान्तं दर्भपाणिमुदङ्मुखमासने उपवेश्य देयद्रव्यं तद्देवतां
ब्राह्मणञ्च समूज्य द्रव्यनाम गृह्णीत्वा असुकं द्रव्यं तुभ्यं ददानीति
विप्रहस्ते^२ जलं दत्त्वा, ददस्वेति विप्रणोक्ते वारिणा देयद्रव्यं प्रोक्ष्य
वामहस्तेन सृगन् दक्षिणपाणिना कुशतिलजलान्यादाय—

ॐ अद्यासुक्ते मासि असुकराशिक्षे भास्करेऽसुकपक्षेऽसुक-
तिथावस्मिन् विशिष्टभारतवर्षाख्याभूप्रदेशे सूर्य्यगृहणादौ असुक-
गोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा, असुककामोऽसुकगोत्राद्यासुकदेवशर्मणे
ब्राह्मणाय इदमसुकद्रव्यं सवस्त्रमर्चितमसुकदेवतं तुभ्यमहं संप्रदेदे ।
इति द्विजकरमध्ये ससृगं जलं दद्यात् ।

१ ग एल्लके, प्राङ्मुखः ।

२ क, ख एल्लकद्वये, जलदानम् ।

ग्रहीता करमध्येनाग्नेयतीर्थेन गृहीत्वा स्वस्तीति वदेत् ।
ब्राह्मणोद्देशपत्रे तु यथासम्भवगोचरान्ने ब्राह्मणायाहं संप्रददे इति ।

ॐ अद्येत्यादि अमुककामनया कृतैतदमुकदानकर्मणः प्रतिष्ठार्थं
दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदैवतममुकगोत्रायामुककर्मणे ब्राह्मणाय
तुभ्यमहं संप्रददे । इति दक्षिणां दद्यात् ।

सुवर्णदाने रजतं दक्षिणा । ततो ग्रहीता स्वस्तौत्युक्त्वा दक्षिणां
स्पृशेत् । ततो गायत्रौ ।

[कौऽदात् कस्मा अदात् कामोऽदात् कामायादात् कामः
प्रतिग्रहीता कामैतत्ते तव कामग्रता भुञ्जामहै ।

इति कामस्तुतिं यजुर्वेदी पठित्वा इदममुकद्रव्यममुकदैवत-
मिति वदेत् ॥]

१शामगस्तु ।

ॐ क इदं कस्मा अदात् कामोऽदात् कामः कामायादात्
कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वां
प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते । इति पठित्वा अमुकद्रव्यमिदममुकदैवत-
मिति वदेत् ।

इदमत्र विचार्यते ।

मनसा संकल्पयति वाचाऽभिलषति कर्मणा चोपपादयति, इति
हारीतवचनादमुककामनया मयेदमनुष्ठातव्यमिति संकल्पितश्च

१ क पुस्तके, कौऽदादित्यादिवदेदित्यन्तः [] चिह्नितंशो नास्ति ।

२ ख पुस्तके, इन्दोगस्तु ।

कर्माणो वाचाभिलाषे कर्त्तव्ये एकयुगनद्धवाहिन्यायेन फलस्याप्यभिलाषो दुर्निवारः ।

तथाच गोत्रमः—

अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकुशं सतिलोदकम् ।

फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अद्धयान्वितः ॥

तथाग्निपुराणे—

धर्मार्थसम्यदैश्वर्यसौभाग्यारोग्यदृढये ।

इति वचनं पूर्वलिखितमेव । ततश्च यन्निष्ठं फलं तस्यापि नामगोत्रोक्तेस्त्वस्यार्थादायातः फलस्य सम्बन्धिसापेक्षत्वात् ।

अत्र केचित् महाभारताद्युक्तफलकाम इत्यभिलपन्ति ।

तत्र, इष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात्, इष्टस्य तत्तदुक्तफलविशेषः तत्रैव कामनेति ।

किञ्च फलांशमभिसन्धायेति, प्रागुक्तगोतमवचनात् विधिवाक्यश्रुतफलोक्तेखस्यैव न्याय्यत्वमतएवाश्वमेधफलं लभेदित्यादौ वचनोपात्तत्वेन तस्यैवेष्टत्वात्तदुक्तेख एवेति ।

अत्र च—

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभागभवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनेन मासपक्षतिथीनां सर्वशः सर्वप्रकारेण कार्त्तिकदिहूपेण विशेषतः, मासादिरूपेण सामान्यतश्च निमि-

त्तानाञ्च सर्वग्रो देशकालादिरूपेणोक्ते खनं वचनप्रयोगमकुर्वतः
फलभागित्वाभावप्रतिपादनादवश्यं मासादीनामुक्तेषु कर्त्तव्ये-
नेषिन्माघशुक्लसप्तम्यामित्यादि मासपक्षयोस्तिथिविशेषणतया वाक्य-
माचरन्ति ।

तदशुद्धं ['मासपक्षतिथीनाञ्चेति द्वन्द्वसमासेन सर्वेषां प्राधान्य-
प्रतिपादनात्,] निमित्तानाञ्च सर्वग्र इत्यत्र चकारेण सर्वग्र इत्यस्य
उभयत्रान्वयबलात् मासपक्षतिथीनां सामान्यतो विशेषतस्योभयथा
प्रतिपादनस्यैव विहितत्वाच्च माघे कुर्यात् शुक्लपक्षे कुर्यात्
पञ्चम्यां कुर्यादित्यादि तत्तद्विधिवाक्येषु माघादीनां सर्वेषां
प्राधान्येन श्रवणान्मासपक्षयोस्तिथिविशेषणतयोपन्यासस्याशास्त्रत्वाच्च ।

गरुडपुराणेऽपि श्राद्धकल्पे—

ॐ अद्यास्मिन् देशे अमुकराग्निगते सवितरि अमुकपक्षे
अमुकस्यां तिथावित्यादिवाक्यरचनादर्शनाच्च ।

पौर्णमास्यमावस्ययोः शुक्लपक्षकृष्णपक्षाभ्यामिचारादव्यावर्त्तकतया
पक्षस्य विशेषणत्वानुपपत्त्या पक्षोक्तेखविधिवाधापत्तेश्च, प्राधान्येन
पक्षस्य प्रयोगे पक्षोक्तेखविधिरुपपद्यत एवेति ।

अस्मादेव गरुडपुराणीयवाक्यरचनादर्शनादमुकराग्निस्ये भास्कर
इत्यादौ प्रणवस्य प्रयोक्तव्य इत्याद्यात्मनेव, शिष्टाचारोऽप्यतएव
तथा दृश्यते ।

भारतवर्षाख्यभूप्रदेश इत्यस्य तु देशरूपनिमित्तत्वेनोक्तेखः

१ ग पुस्तके, [] चिह्नितग्रो नास्ति ।

२ ग पुस्तके, पक्षग्रोः ।

कार्य एव तेन विना अन्यस्मिन् देशे कर्मभूमित्वाभावेन क्रियायाः
फलजनकत्वाभावात् ।

यथा विष्णुपुराणे भारतवर्षमधिल्लय—

इतः संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रथान्ति च ।

तिर्य्यक्त्वं नारकलञ्च यान्द्यत्र पुरुषा मुने ॥

न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते । इति ।

एवञ्च गयागङ्गादितीर्थानां ग्रहणसंक्रान्त्यादिकालानाञ्च तत्रोक्त-
फलस्थानन्यथासिद्धत्वेन निमित्तत्वादुल्लेखो निर्विवाद एव । सुतु-
पापराज्ञादीनान्तु प्राशस्त्यपरत्वात् रात्रिसन्ध्येतरसामान्यकालस्यैव
फलजनकत्वादन्यथासिद्धत्वेन न निमित्तत्वाभावादुल्लेखः । शुचि-
त्वोपवीतित्वादीनान्तु अधिकारसम्पादनद्वारा परम्परानिमित्तत्वा-
ल्लेख एवेति प्रतीमः । इति । अन्यदप्यन्वेषणीयं सुधीभिरिति ।

अतु सर्वत्र वाक्ये कथं न मासादीनामुल्लेखः क्रियत इति, सत्यं
न तस्य फलभाग्भवेदित्यनेन यत्र यत्रैव प्रधानकर्माल्लेखस्तत्र
तत्रैव मासप्रवृत्तिचिनिमित्तानामुल्लेखः कार्यः । अतएव निम-
न्वणानुज्ञाप्राथर्चनादृच्छिणाद्विद्रावधारणेषु मासादीनामुल्लेखो निर्वि-
वाद एव ।

अर्थादिषु अङ्गेषु प्रधानकर्माल्लेखाभावात् मासादीनामुल्लेखो
नास्तीति अतएवं तर्पणवाक्येऽपि देवतानैवेद्यादिदानवत् मासा-
दीनामभिस्त्रापो न कार्य एव ।

एवञ्च न तस्य फलभाग्भवेदित्यनेन यत्रैव फलसम्बन्धस्तत्रैव

संकल्प्याभिज्ञापविधानात् पुंसवनादौ गर्भसंस्कारे, नामकरणादौ च बालसंस्कारे, मन्ध्यापञ्चमहायज्ञादिनित्यकर्म्मणि च संकल्प्याभिज्ञापो नास्ति । अमावास्याश्राद्धादौ तु विशेषविश्रानबलादनुज्ञारूप एवाभिज्ञाप इति ।

ननु अद्यपदप्रयोगे किं प्रमाणं, अचोच्यते आगामिकार्त्तिकादिव्यावर्त्तनाय अद्यपदं वाच्यमेव । न चागामिकार्त्तिकादीनामनुपस्थितत्वेन प्रहृतानामेवार्थलभ्यत्वादव्यावर्त्तकत्वमिति वाच्यं, शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते” इति न्यायात् 'शाब्देऽन्वयेऽर्थापत्तिस्तथ्यस्यार्थस्यायुक्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु सुनिवचनादेवाद्यपदप्रयोगः ।

तथाचं,— अद्य सोमार्कपक्षणसंक्रान्त्यादौ सुतीर्थके ।

इत्यादिदानवाक्यविधायकमग्निपुराणवचनं पूर्वलिखितमेव ।

तथाच स्कन्दपुराणे,—

प्रातः स्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् ।

तथा शङ्खलिखितौ,—

जन्मशरीरलक्षणेपेतान् ब्राह्मणानामन्त्रयेत् ।

श्रोऽद्य वा आद्धमाचरिष्ये । इति ।

पूर्वलिखितगङ्गुपुराणीयवाक्यरचन्यायामपि अद्यपदप्रयोगो दृश्यते ।

अत एव मासपक्षतिथीनाञ्चेति वचने चक्रान्तस्य कर्माधिकरणा-
दोराचवाचकाद्यपदसूचकत्वं बोद्धव्यम् ।

अथ तीरभक्तीयाः—

अस्मिन्नहनीत्यर्थे अद्यपदानुशासनादहःपदस्य दिवामाचशक्तले-
नाहोराचावाचकत्वात् रात्रौ कर्मानुष्ठानेऽद्यपदानन्वयादर्शां राचा-
वित्यभिज्ञाप एव साधीयानिति वदन्ति ।

तदशुद्धं यद्यर्थस्मिन्नहनीत्यर्थेऽद्यपदानुशासनं तथापि सर्व्वत्रैवा-
होराचवाचकतया दृष्टत्वादहोराच एवाद्यपदस्य शक्तिः । यथा सद्यः-
पदस्य समानेऽहनीत्यर्थेऽनुशासने सत्यपि तत्काचवाचकत्वमेव ।

तथाचामरः—

सद्यः सपदि तत्क्षणे इति ।

यदाहुः काव्यप्रकाशटीकायां चण्डीदासपण्डिताः—

अन्यद्वि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तं व्युत्पत्ति-
लभ्यस्यैव मुख्यार्थत्वे गौः श्रोते इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् गमेर्जा इति
गमध्रातो र्जाप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि
प्रयोगादिति ।

तथात्राग्निपुराणे—

अथ सोमार्कग्रहणसंक्रान्त्यादौ सुतीर्थके ।

इति दानवाक्यविधायकवचने रात्रौ सोमग्रहणेऽद्यपदप्रयोगः^१ ।

तथा,— अद्य खित्वा न्यो गृभिव्यङ्गिरस्यै

व्रीडाऽस्माभिर्मीलिताचैर्जितेव ।

इत्यादौ च वर्त्तमानाहोराच एवाद्यपदप्रयोगो दृश्यते ॥

तथा कक्षापदुर्गवृत्तौ—

असुखावात्समिति सकलां रात्रिं जागरितो रात्रेरप्रभातत्वा-
दद्यतनकालं मन्यत इत्युक्तम् ।

अथवा अद्यपदस्यास्मिन्नहनीत्यर्थे यदनुशासनं तत्राहःपदं
निरुद्धलक्षणया अहोरात्रपरं अद्य सोमार्कग्रहणे इत्याद्यनेकमुनि-
वचनात्, अहःपदस्य निरुद्धलक्षणया अहोरात्रपरत्वे अनेकग्रो
दृष्टत्वाच्च ।

मनुः— शुधेदिप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्वः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥

हारीतः—

अहोरात्रेण चैकेन यावन्तो दिवसः स्यतः ।

राजमार्त्तण्डे,—

एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथीनां चितथे यदा ।

तदा दिनस्यथः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥

विष्णुरहस्ये,—

एकमाद्यन्तयोरङ्गोः सायं प्रातस्य मध्यमे ।'

धर्म्योपवासे कुर्वीत न भोजनचतुष्टयम् ॥

अतएव निरुद्धलक्षणायाः शक्तितुल्यात्वात् दुर्गवृत्तौ अहहभयतो-
ऽङ्कुराचं लोकातः सिद्धमित्यनेन उभयतोऽङ्कुराचसृष्टितदिवसे अहः-
पदव्यवहारो लोकसिद्धो दर्शित इति रात्रावन्त्यद्यपदस्यैव प्रयोगो
मास्यां रात्राविति प्रमाणाभावादित्यसं वञ्चना ॥

अत्राधुनिकाः—

यत्रैव मासपक्षतिथीनां निमित्तत्वं तत्रैव तेषामुल्लेखो नान्यत्र यथा अग्रौषक्पगमविहितग्रथ्यादानादौ तन्मात्रस्यैव निमित्तत्वात् मासपक्षतिथीनां पुनरविहितत्वेन ज्ञायमानतया कार्यजनकत्वाभावेन निमित्तत्वाभावादनुल्लेख एव किन्तु अद्याग्रौषक्पगमे इत्येव प्रथोक्तव्यमित्याहुः ।

तत्र, निमित्तानामित्यनेनैव प्राप्तौ मासपक्षतिथीनां प्रथगुपादानतया [कार्यजनकत्वाभावेन^१] वैकल्यादनिमित्तानामपि तेषामुल्लेखः कार्यः ।

न च निमित्ततया प्राप्तानामेव कार्त्तिकदिविशेषाणां तेषां विशेषणतया सामान्यमासादिशब्दानामुल्लेखार्थं पुनर्विधानसाफल्यमिति वाच्यम् ।

मासादिशब्दानां विशेषणमप्यतथैव पुनर्विधाने प्रमाणाभावात्^२ उभयत्र प्राधान्यसूचककारद्वयोपादानवत्त्वेन सर्वत्र इत्यस्य उभयत्रैवान्वयात् सामान्यतो विशेषतस्योभयथा मासादीनामुल्लेखे विहिते सति विधानवैफल्यस्य तादवस्थ्याच्च । मासादीनां शब्दवाचकत्वे लक्षणाप्रसङ्गाच्च । निमित्तीभूतकार्त्तिकदिविशेषमासादीनां मासादिशब्दानाच्च युगपदुल्लेखे प्रमाणापत्त्यात् कार्त्तिकदिविशेषमासादीनामनिमित्तत्वेनोल्लेखाभावे सामान्यतो मासादि-

१ क पुस्तके, चिद्धितांशोऽधिकः पाठः ।

२ ग, मानामावाच् ।

शब्दानामुल्लेखस्य दुर्निवारत्वाच्च । निमित्तत्वबोधकानां विधीना-
मनुरोधे कश्चिदेकस्य कश्चिद्भूयोः कश्चिचयाणां कश्चिन्नैवोल्लेख इति
विधानवैषम्यस्य उपरुसमौयत्वेन प्राचीनाचारविरुद्धत्वेन हेयत्वाच्च ।

प्रात्यहिकसूर्यार्थादिदाने नित्यश्राद्धादावनुष्कारूपसङ्कल्पवाक्ये
माघप्रातःस्नानादौ च मासपक्षतिथीनामुल्लेखे श्रिष्टाचारदर्शनाच्च
पूर्वलिखितगरुडपुराणीयश्राद्धवाक्यरचनादर्शनाच्च पौर्णमास्यमाव-
स्थयोः शुक्लपक्षक्षणपक्षाथभिचारात् सर्वत्रैव विधौ तत्र पक्षविशेषस्य
विधानाभावेन निमित्तत्वाभावात् पौर्णमास्यमावस्थयोः पक्षोल्लेख-
प्रसङ्गाभावाच्च । मासपक्षतिथीनाञ्चेतिवचनवशादेव पक्षोल्लेखस्तचेति
समाधानस्य भवद्विरपि चिन्तितत्वाच्च ।

न च मासादीनामुपस्थितानां विधिबलादुल्लेखे सत्यपि निमि-
त्तत्वेनापि पुनरुल्लेखप्रसङ्गः कुचचित् स्यादितिवाच्यम् ।

एतेनैवोल्लेखेनोभयसमावेष्टात् ।

न हि षट्शतान्नीलितश्चतुः पटं नैव प्रकाशयेत् । इति ।

एवञ्च चान्द्रः सौरो वा मासविशेषो यत्र निमित्तं तत्र
तस्यैवोल्लेखः यत्र मासविशेषस्य निमित्तता नास्ति तत्र सौरेणैव
भवेदाक्यमिति कृतेः प्रागुक्तगरुडपुराणवचने पार्ष्णश्राद्धे मासविशे-
षस्य निमित्तत्वाभावे सौरमासस्योल्लेखदर्शनाच्च सौरमासस्यैवोल्लेखः
कार्थ्यः ।

अतो मासादीनामुल्लेखोऽग्नौचान्नाद्वितीयदिनेऽपि कार्थ्य एवेति ।
यत्पुनरन्यदुक्तमाधुनिकैः—

अग्नौचव्यपगमे सुखात् । इति ।

ज्वादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयतो द्विजान् ।

इति विष्णुसूत्रमस्यपुराणवचनाभ्यां अग्नौचव्यपगमस्यैव निमित्तत्वप्रतिपादनात् सद्यः ग्नौचै तद्दिने शय्यादिदानसहितैकोद्दिष्ट-
आह्वेऽन्यथानुपपत्त्या चाग्नौचव्यपगमे इत्येव सर्वत्र प्रयोक्तव्यम् ।
अग्नौचान्ताद्वितीयेऽहनीति प्राचीनप्रयोगस्तु हेय एव इति ।

तदपि हेयमेव ।

अग्नौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्याद्विलक्षणात् ।

काश्चनं पुरुषं तद्वत् फलवत्समन्वितम् ॥

सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः ।

दृष्टोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥

इति मस्यपुराणवचनेऽग्नौचान्ताद्वितीयदिनस्यापि निमित्ततया
प्रतिपादनात् । सद्यःग््नौचे तु, सद्यःग््नौचपदस्याग्नौचाभावार्थत्वाद्-
ग््नौचव्यपगमस्य भवन्मतेऽपि निमित्तत्वाभावादन्यथाभिन्नापे उभयस्यैव
तुल्यसमाधानात् ।

तथा च-अथ वासुदेवान्तरितप्रमजितानां सद्यः ग्नौचमिति
गोतमेन प्रमजितानामग्नौचाभावस्थले सद्यः ग्नौचसुक्तम् ।

तथा याज्ञवल्क्येनापि,-

श्वलिङ्गः दौचितानाश्च यज्ञे कर्मणि कुर्वताम् ।

सचि-प्रति-ब्रह्मचारि-दाह-ब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्गमे देशविज्ञाने ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःग््नौचं विधीयते ॥

इत्यनेन सद्यःश्रौचमुक्त्वा दीक्षितादीनामश्रौचाभाव एव प्रति-
पादितः । अस्मिन्नेव विषये पराशरेण अश्रौचाभाप्रतिपादनात् ।

यथा—

राज्ञाञ्च सूतकं नास्ति प्रतिनां न च सन्निषाम् ।

दीक्षितानाञ्च सर्वेषां यस्य चेच्छन्ति ब्रह्मणाः ॥ इति ।

अथ सद्यःश्रौचपदस्य स्नानमाचादश्रौचध्वंसोऽश्रौचाभावनिस्य^१-
स्येति द्वयमेवार्थः ।

यथा मनुः,—

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।

सवासा जलमाशुत्य सद्यः एव विशुध्यति ॥

तथा शङ्करः,—

अतीते सूतके स्त्रे स्त्रे चिराच्च^१ स्यादश्रौचकम् ।

संवत्सरे व्यतीते तु सद्यःश्रौचं विधीयते ॥

इत्यादौ स्नानानन्तरमश्रौचापगमे का गतिरिति चेत्तथापि
वृषोत्सर्गग्रथ्यादानादीनां तद्दिनकर्त्तव्यतायां प्रमाणाभावः ।

अश्रौचव्यपगमस्य दिनान्तरे विद्यमानत्वेऽपि प्रथमदिनोपस्थितस्य
न्यायोपात्तत्वात् न्यायस्य वचनादुर्बलत्वात् वचनैकवाक्यतया मत्स्य-
पुराणोक्ताश्रौचान्तद्वितीयदिनस्यैव निमित्तत्वावगमात् ।

अन्यथा अश्रौचव्यपगममाचक्षेव निमित्तत्वे एकादशाहं विघ्ना-
दिना करणाशक्तौ यस्मिन् कस्मिन्नपि दिने वृषोत्सर्गग्रथ्यादानैको-
द्दिष्टश्राद्धादीनां प्रसङ्गः स्यात् ।

१ ग पुस्तके, अश्रौचानुत्पत्तिश्च ।

प्रथमदिनोपस्थिताशौचव्यपगमस्य निमित्तत्वेऽपि वाक्ये प्रथम-
दिनोपस्थितविशेषिताशौचव्यपगमस्याभिलापप्रसङ्गो दुर्निवारः । रात्रौ
सद्यःशौचज्ञाने, पक्षिष्याद्यशौचे वा रात्रावेव प्रथमदिनोपस्थिता-
शौचव्यपगमलाभात्तत्र कर्म्मनिषेधात् तत्परदिने अशौचव्यपगमस्य
प्रथमदिनोपस्थितत्वाभावात् क्रियालोपप्रसङ्गः स्यात् ।

अशौचव्यपगमानन्तरयोग्यकालस्य निमित्तत्वेऽपि अशौचान्तरेण
रक्तपातादिना वा तद्दिने योग्यकालालाभे शुद्धिदिनस्यैव योग्य-
कालत्वे तत्रैव दृषोत्सर्गशय्यादानादीनां प्रसङ्गः स्यात् । यथा—

तीर्थं द्रव्योत्पत्तौ सद्यः आङ्गं विधीयते ।

इति देवीपुराणवचनात्तीर्थप्राप्त्यनन्तरयोग्यकालस्य विहितत्वेन
रात्रौ तीर्थप्राप्त्या तत्परदिनेऽपि रक्तपातादिना योग्यकालालाभे
शुद्धिदिन एव योग्यकाललाभाच्छाङ्गम् । न च तथाच ।

किन्तु-दशमेऽहन्यरणं गत्वा कृतशशुकर्मणा । इत्युपक्रम्य—

शो भूते एकोद्दिष्टं कुर्यात् । इति हारीतवचनेन

ऊर्द्धं दशम्या अपरेद्युस्तच्छाङ्गमिति वैजवापगृह्यवचनेन

अशौचान्ताद्धित्तृतीयेऽङ्गीति मत्स्यपुराणवचनेन च सदैकवाक्य-
तयाऽशौचान्ताद्धित्तृतीयदिनस्यैव निमित्तत्वावगमात् ।

तत्र विघ्नादिना करणाशक्तौ एकादशाहविहितदृषोत्सर्गशय्या-
दानादीनामकरणमेव, एकोद्दिष्टं आङ्गन्तु विशेषवचनात् कृष्णैका-
दश्यादौ कर्त्तव्यम् ।

अतः सद्यःश्रौचैऽपि तद्दिने दश पिण्डान्^१ दत्त्वा चौरग्रह-
वस्त्रशुद्ध्यादिकञ्च कृत्वा तद्दिने चौरानन्तरं कर्त्तव्यनिषेधात् तत्पर-
दिन एव वृषोत्सर्गैकोद्दिष्टादिकं कुर्वन्ति प्राञ्चः ॥ १

तथाचादिपुराणम्,—

मित्राणां तदपत्यानां ओचियाणां गुरोस्तथा ।

भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषां त्वपरेऽहनि ॥

अत्र सद्यःश्रौचिनामपि मित्रापत्यादीनां सर्वेषामपरेऽहनीति
श्राद्धं दर्शितम् । व्याख्यातञ्चैतद्वचनं श्राद्धविवेके-

यस्य यावदश्रौचमुक्तं तस्मादपरदिन इत्यर्थः ।

शुद्धाश्च पठन्ति—

सद्यःश्रौचदिने कुर्याद्दशपिण्डान् प्रथमतः ।

पुत्रादिराचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं परेऽहनि ॥ इति ।

अतएव द्वादशग्रहश्राद्धे अश्रौचान्ताहतीयदिने^२ विहितत्वेनैकरूप
एवाभिज्ञापः सर्व्वैव सिद्ध इत्यपि ध्येयम् ।

केचित्तु—शुद्धिदिन इत्यभिज्ञापं कुर्वन्ति । तत्तु पच्छिष्याद्य-
श्रौचेष्वव्यापनाद्धेयमेवेति ।

अश्रौचान्ताह्वित्तियेऽहनीति प्राचीनप्रयोग एव साधीयान् ।
न च वाच्यमद्य द्वितीयेऽहनीति च पुनरुक्तवैफल्यमिति, गरुड-
पुराणादि नानासुनिवचनवत्त्वादद्यपदप्रयोगस्यावश्यकत्वादश्रौचान्ता-
ह्वित्तियेऽहनीति वचनप्रतिपादितनिमित्ततथा द्वितीयेऽहनीति प्रयोग-

१ ग, दशपिण्डादिकम् ।

२ ग पुस्तके, अश्रौचान्ताह्वित्तियदिन- ।

नियमाच्च जवाकुसुमनेरुमहीधदादिवत् सामान्यविशेषभावेनाम्बयो-
पपत्तेः ।

ननु चिरदिनसाधे कर्मणि एकदिनसाधे वा भिन्नतिथौ
कीदृशो वाक्यान्वयः ।

अद्यामुकतिथौ करिष्ये इत्यत्र वर्त्तमानतिथेस्तद्दोराचस्य च
साङ्गप्रधानकर्माधिकरणत्वावगतेस्तत्र च तस्यानुत्पन्नत्वात्^१ विदुद्धो-
ऽभिलापः ।

न च करिष्ये इत्यस्यादिक्रियानिष्पादनमर्थ इति वाच्यम्, लक्षणा-
प्रसङ्गात् करिष्ये इत्यत्र कामनाम्बयवशात् आदिक्रियानिष्पादने-
नैव कामनाया निष्पन्नत्वादपरासां क्रियाणामनुष्ठानवैफल्यप्रसङ्गाच्च ।
साङ्गप्रधानकर्माणामेव फलश्रुतेरादिक्रियायां कामनाम्बयाच्चेति ।

अत्र केचित्—

अद्यामुकतिथावसुककाम इति कामनाधिकरणत्वेनाम्बय इति
समादधति ।

तत्र मनोरमं, मासपक्षतिथौनां तत्तद्विधिवाक्येषु कर्माधि-
करणत्वेनावगमात् चिरसाधे कर्मणि तादृशविषयभावेऽपि तथैवाम्ब-
यस्य योग्यत्वात् तिथ्यादिना कामनाम्बयस्य प्रतीत्यनुसन्धानविर-
हाच्च । कुत्रचिन्मासस्य विधानबलात् कर्माधिकरणतयाऽम्बये षति

१ ग पुस्तके, कर्मपदं नास्ति ।

२ ग पुस्तके, तस्यानुपपन्नत्वात् ।

३ ख पुस्तके, प्रतीत्यर्थसन्धान ।

तिथिविशेषस्य विधानाभावेऽपि मासपक्षतिथीनाञ्चेति वचनादव-
शोक्षेति तिथेः कामनान्वयस्यात्यन्तायुक्तत्वाच्चेति^१ ॥

वर्द्धमानोपाध्यायस्तु—

एकदिने तिथिद्वयसाध्ये चिरदिनसाध्ये च कर्मणि अद्यामुक-
तिथावारभ्येत्यभिलाप इति समाधत्ते ।

तदा निर्विवाद एवाम्यथ इति ।

अद्यामुकतिथावमुककामनया अमुककर्म करिष्ये इत्यभिलापे
लघातोः प्रयत्नमात्रार्थत्वेन अमुककामनया अमुककर्मणि यतिष्ये
इत्यर्थं सति कामनायाः प्रयत्नमामान्यान्वितत्वात् वर्त्तमानतिथौ
येन केनापि यत्नेनानुष्ठितेनैव तत्तदुक्तकामनया तत्तिथौ प्रयत्नस्य
निर्वाहात् तिथ्यन्तरेऽपि क्रियान्तरानुष्ठानमविरुद्धमिति प्राञ्चः ।

केचित्—

ब्राह्मणोद्देशपक्षे दातुमहमुत्सृज्ये इति दानवाक्यमविचार्य
वर्णयन्ति ।

तदुपेक्षणीयं^२ दाधातोः परस्त्रीकारफलकद्रव्यत्यागार्थत्वेन उत्सृज्य
इत्यन्वयान्वयात् दातुमित्यस्य स्त्रीकारमापादयितुमित्यर्थं लक्षणा-
प्रसङ्गात् स्वाधीने च शब्दप्रयोगे लक्षणाया अयुक्तत्वाच्च । ब्राह्मणा-
याहमुत्सृजेऽइत्यपि हेयं दानगोचरतयैव फलश्रवणादुत्सर्गस्य त्याग-
मात्रार्थत्वेन फलान्वयात् विधिवाक्यश्रुतदाधातुभूयोगस्यैव साधी-
यत्त्वाच्च ।

१ ग पुस्तके, कामनान्वयेऽयोग्यत्वात् । खं, अत्यन्ताभ्यर्थात्वाच्च ।

२ ख पुस्तके, तन्नापेक्षणीयम् ।

तस्माद्ब्राह्मणासम्पत्तावपि यथागोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं संप्रददे
इत्येव वाक्यं साधीयः ।

न च तदाग्रीं स्त्रीकाराभावात् कथं दाधातुप्रयोग इति वाच्यम् ।
भवेदेवं यदि स्त्रीकारसाहित्येन त्यागो दाधात्वर्थः स्यात् ।

न च तथा, 'साक्षाद्ब्राह्मणपक्षेऽपि त्यक्तस्यैव स्त्रीकारसम्भवात्
स्त्रीकारफलकत्यागस्यैव दाधात्वर्थत्वात् । एवं सति त्यागाव्यवधानेन^१
वा किञ्चिद्विलम्बेन वा स्त्रीकारो न किञ्चित्कृतिकर इति सर्व-
विदुषां सम्यतमित्यास्तां विस्तरः । प्रकृतमनुसरामः ।

अथाग्रीचान्तद्वितीयदिनेऽग्रीचकालीनमृन्मयभाषणानि परि-
त्यज्य गृह्यादिकं शोधयेत् ।

देवस्तः—

अघाहःसु व्यतीतेषु सुखाताः कृतमङ्गलाः ।

आशुच्याद्विप्रसुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्यं च ॥

सुखाता इति यथाविधिकृतमशिरस्कृत्त्वाना इत्यर्थः ।

अत्र च एकादशाहे विरजेदिति पैठीनसिवचनात् तर्पणं न
कार्थ्यम् ।

एतच्च स्नानं सूर्योदयानन्तरं कार्थ्यम्—

उदयादोदयं भानोः सावनं परिकीर्तितम् ।

सूतकाद्विपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ॥

मध्यमर्षभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते ।

इति सूर्यसिद्धान्तवचनात् ।

१ ग पुस्तके, त्यक्तस्य गवादेरव्यवधानेन ।

अत्र केचित्—

सूर्यादयात् पूर्वमेव प्रातःसन्ध्यायाः कालत्वात् तत्र चाग्रौषा-
क्रान्तत्वेनाधिकाराभावात् सूर्यादयात्परमेव शुद्धिविधानात् तद्दिने
प्रातःसन्ध्यालोप एवेत्याहुः । तन्न ।

आशयमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति आप्रातराहुतेः सायमा-
हुतिः ।

इति गोभिलवचनात् होमन्यायेन तुल्यप्रकाङ्कितत्वात् तुल्य-
कालविधानाच्च अतीतामप्युपासीतेति वचनाच्च होमवन्मुखकाला-
क्षाभे सायंकालपर्यन्तमानुकल्पिककालविधानात् ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्म्मसु ।

इति दक्षवचने सन्ध्यायाः शुचित्वसम्पादकत्वाच्च । सन्ध्यायाः
कर्म्मज्ञत्वेन च तदभावे तद्दिनकर्त्तव्यकर्म्मणां वैशुष्यप्रसङ्गात् प्राचीन-
सर्वसंग्रहसम्मतत्वाच्च खानात् परं प्रातःसन्ध्या कर्म्मव्या इति ।

क्षतमङ्गला इति गोसुवर्णाग्निदधिदूर्वाघृतादिस्पर्शश्रीगोविन्द-
नामग्रहणं कार्यमित्यर्थः । ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य ब्राह्मणद्वारा
शान्द्युदकसम्पादनेन स्वस्वयनं कृत्वेत्यर्थः ।

श्री भूते शान्तिं कृत्वा एकोद्दिष्टं प्रदायेति हारीतवचनात्
ब्राह्मणालाभे स्वयमेव शान्तिं कुर्यात् ।

एतच्च शान्द्युदकग्रहणमङ्गलद्रव्यस्पर्शनं मरुणाग्रौच एव न
जननाग्रौचे मरुणाग्रौचमुपक्रम्य विधानात् “आशुच्याद्विप्रमुच्यन्ते”
इत्यनेन सशिरस्कृत्स्नान-गोसुवर्णाग्निघृतादिमङ्गलद्रव्यस्पर्श-श्रीगोविन्द-

नामग्रहण-ग्रान्मुदकैर्विना अग्रौचमिष्टन्तिर्नास्तीति चारक्षता-
कारादयः ।

ग्रान्तिस्तु भ्रूग्रासोक्तैव कार्या इति ।

सर्व्वच वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् सामगैर्वाग्मदेव्यगानेन ग्रान्तिः
कार्या गानाग्रक्तौ तु त्रिधा पाठेन^१ इति ।

वामदेव्य षडसु-

कथानञ्चिच इति ।

कस्त्वा सत्यो मदानामिति ।

अभीषुणः सखीनामिति ।

खसि न इन्द्रो वृद्धश्रवा इति चतस्रः ।।

आदावन्ते च गायत्र्या ग्रान्तिकरणम् ।

यत्तु ग्रन्तोदेवीति सूक्तेन प्रथमं, द्वाभ्यां द्वितीयं ग्रन्तोदेवी-
रग्रयः शन्न इन्द्राग्नी तदस्तु मिचावरुणा इति तृतीयं, ग्रन्तो वातेऽ
पृथिवी ग्रान्तिरिति चतुर्थम् । उभयत्र सर्व्वत्र ग्रान्तिं सावित्रीं
कुर्व्यादिति पैठीनस्युक्तं चतुर्द्धा ग्रान्तिकरणं तदङ्कचगृह्योक्तत्वेन
ऋग्वेदिनामेवेति ।

यजुर्वेदिनाम्-

ऋचं वाचं प्रपद्ये इत्यादि द्यौः ग्रान्तिरित्यन्तैः सप्तदशभि-
र्मन्त्रैरादावन्ते च गायत्र्या ग्रान्तिकरणम् ।

ॐ कारणे व्याप्तिभिर्माथस्यादावन्ते चेति कात्यायनवचनात् ।

तदयं प्रयोगः ।

दान्तः कश्चिद्नाम्नाः स्वयं वा कुग्रैः शिरसि जज्ञविन्दुप्रक्षेपरूपं
शान्तिं कुर्यात् । प्रथमं प्रणवव्याहृतिषाविचीभिः । ३

ॐ ऋचं वाचं प्रपद्ये मनोयजुः प्रपद्ये सामप्राणं प्रपद्ये चक्षुः-
श्रोत्रं प्रपद्ये । वागोजः सहोजो मयि प्राणापानौ ॥१॥

यन्मे क्षिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातिकन्दं दृश्यतिर्मे
तद्घातु शन्नो भवतु भुवनस्य यस्पनिः ॥ २ ॥

ॐ भूर्भुवःस्वस्तृषवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो
नः प्रचोदयात् ॥३॥

कयानश्चिन्न आभुवदूती सदावृधः सखा ।

कया सचिष्टया वृता ॥४॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः ।

दृढा चिदा रजेवसु ॥५॥

अभीषुणः सखीनामविता जरिद्वेषां ।

शतभवाः स्यूतिभिः^१ ॥६॥

कया त्वं न जत्याभिः प्रमन्दसे वृषन् ।

कया स्तोत्रभ्य आभर^१ ॥७॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति ।

शन्नो अस्तु द्विपदेशञ्चतुष्पदे ॥८॥

शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो भवत्वर्थमा^१ ।

शन्न इन्द्रो दृश्यतिः शन्नो विष्णुर्दृश्यक्रमः ॥९॥

१ ग पुस्तके, स्यूतये ।

२ ख, ग पुस्तकद्वये, आभव ।

शन्नो वातः पवतां शन्नस्तपत् सूर्यः ।

शन्नः कनिक्रदद्देवः पर्जन्योऽभिवर्षत् ॥१०॥

अहान्नि शं भवन्तु नः शं रात्रिः प्रतिधीयताम् ।

शन्न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः ।

शन्न इन्द्रावरुणा वातहव्या ।

शन्न इन्द्रापूषणा वाजसतौ ।

शमिन्द्रासोमा सुविताय शंघोः ॥११॥

शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये ।

शं थोरभिस्त्वन्तु नः ॥१२॥

श्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छानः शर्षा सप्रथाः ॥१३॥

आपो हिष्ठा मथोभुंवस्ता न ऊर्जं दधातन ।

महेरणथ चक्षसे ॥१४॥

थो वः शिवतमोरसस्तस्य भाजयतेह नः ।

उग्रतीरिव मातरः ॥१५॥

तस्मा अरङ्गमाम वो यस्य क्षयाथ जिन्वथ ।

आपो जनयथा च नः ॥१६॥

शौः शान्तिरन्तरौचं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्ति
रोषधयः शान्तिर्वृत्तस्यतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः
शान्तिरेव शान्तिः साम शान्तिरेधि १ । १७ ।

पुनरपि प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरिति यजुर्वेदिनाम् ।

१सामगानान्तु प्रथमं प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिः । ततश्च—

ॐ कथानश्चिन्न आशुवदूती मदावृधः सखा । ६

कथा सचिष्ठया वृता ।

कस्त्वा सत्यो मदानां मंचिष्ठो मत्सदन्धसः ।

दृढा चिदा रुजे वसु ।

अभीषुणः सखीनामविता जरितृणां ।

शतम्भवा स्यूतये ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

पुनरपि प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरिति । एवं शान्तिं कृत्वा
अग्नौचकालजनितपापचयार्थं काञ्चनादिकं किञ्चिद्देयम् ।

यथा कूर्मपुराणे—

दशाहान्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मवित् ।

दानञ्च विधिना देयमशुभान्तरकं हि तत् ॥

काञ्चनादिकं तद्देवतां सम्यदानञ्चाभ्यर्च्य इदं काञ्चनं तुभ्यमहं
ददानीति द्विजकरे जलदानं ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा काञ्चनं
प्रोक्ष्य वामहस्तेन स्पृष्ट्वा—

ॐ अथ त्यादि असुकगोत्रोऽसुकदेवशर्मा अग्नौचकालजनित-
पापचयकामोऽसुकगोत्रायासुकदेवशर्माणे ब्राह्मण्यं इदं काञ्चन-
मर्चितमग्निदैवतं तुभ्यमहं संप्रददे । इति द्विजकरे^१ दद्यात् । ततो

१ ख पुस्तके, सामगास्तु ।

- ग पुस्तके, ज्ञानं दद्यात् ।

यहीता खस्तीति वदेत् । ब्राह्मणोद्देश्यपक्षे यथासम्भवगोचनाक्षे
ब्राह्मणायार्हं संप्रददे इति ।

ततः— ॐ अद्येत्यादि अश्वौचकालजनितपापक्षयकामनया
काञ्चनदानप्रतिष्ठायें दक्षिणामिदं रजतं पितृदैवतं अमुकगोत्रायामु-
कग्रामे ब्राह्मणाय तुभ्यमर्हं संप्रददे इति दक्षिणां दद्यात् ।

ततो यहीता खस्तीत्युक्त्वा दक्षिणां स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च
पठित्वा काञ्चनमिदमग्निदैवतमिति वदेत् । तत आचारात् तिल-
पूर्णपात्रं काञ्चनगर्भमुत्सृजन्ति ।

वचनञ्च,—

प्रेतमुद्दिश्य यो दद्याद्धेमंगर्भांस्तिलारूप ।

यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गं तावत्कालं स मोदते ॥ इति ।

वैतरणीधेतुदानञ्च,—

आसन्नमृत्युना देया सव्रत्सा गौस्तु पूर्व्ववत् ।

यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।

ताञ्च तर्तुं ददाम्येतां कृष्णां वैतरणीञ्च गाम् ॥

इत्यग्निपुराणवचनात् ।

सुवर्णं रजतं वापि यथोत्पन्नन्तु माधवि ।

तत्र लोकहितार्थाय गोप्रदानं विशिष्यते ॥

तथैव द्दीपदानेन क्षिप्रं मुष्येत किष्किषात् ।

इति वराहपुराणवचनाच्च आसन्नमरणस्यैव कार्यम् । तथाश्वकौ
पुत्रादिनाऽश्वौचान्द्वितीयदिने क्रियते इत्याचारः ।।

हेमगर्भतिलान् विष्णुं संप्रदानञ्चाभ्यर्च्य इमान् हेमगर्भतिलान्
तुभ्यं ददानौति द्विजकरे जलदानं ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा
तिलानभ्युक्ष्य वामहस्तेन धृत्वा कुश्रतिलजलान्यादात्—

ॐ विष्णुदेहोद्भवाः पुण्यास्तिलाः पापप्रणाशनाः^१ ।

प्रेतस्वर्गं प्रयच्छन्तु संसारार्णवतारकाः ॥

इति पठित्वा ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्क्षणे
मरणाशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्क्षणे
एतत्तिलसप्तसंख्यकालस्वर्गवासकामोऽमुकगोत्रायामुकदेवशर्क्षणे ब्राह्म-
णाय तिलानिमान् हेमगर्भान् गन्धाद्यर्चितान् विष्णुदैवतान् तुभ्यमहं
संप्रददे इति द्विजकरे कुश्रजलं दद्यात् । ग्रहीता करमध्येनाग्नेय-
तीर्थेन स्पृष्ट्वा स्वस्तीति वदेत् ।.

ब्राह्मणोद्देशपत्रे तु यथासम्भवगौत्रनाम्ने ब्राह्मणायैहं संप्रददे
इति ।

ॐ अद्येत्यादि अमुककामनया तुभ्यं कृतैतद्धेमगर्भतिलदा-
नप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्क्षणे
ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे इति दक्षिणां दद्यात् । ग्रहीता स्वस्ती-
त्युक्त्वा दक्षिणां स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठित्वा तिला एते
विष्णुदैवता इति वदेत् । एवमन्येष्वपि दानेषु बोद्धव्यम् ।

ननु वक्ष्यमाणवचनेषु सर्वत्र कर्तृनिष्ठमेव फलं श्रूयते तत् कथं
उद्देशनिष्ठं स्यात् । संक्षेपम्—

ततश्चाद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ।

इति रामायणात् ।

रत्नवस्त्रमञ्जीयानसर्वभोग्यादिकं^१ वसु ।

विभवे षति विभेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥

इति विष्णुपुराणाच्च ।

न चात्र विश्वजिज्ञासायात् स्वर्गः फलमिति वाच्यम्, श्रुतफलेनै-
वोपपत्तौ फलान्तराकाङ्क्षाविरहात् गौरवाच्च ।

ततः कृष्णगवीं रुद्रं ब्राह्मणञ्च^२ समूच्य पूर्ववत् द्विजकरे जल-
दानादिकं कृत्वा,—

ॐ उष्णे वर्षति ग्रीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।

दातारं चायते यस्मान्नस्मादैतरणी सृता ॥

यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।

ताञ्च तर्तुं ददाम्येतां कृष्णां वैतरणीञ्च गाम् ॥

इति पठित्वा ॐ अद्येत्यादि यमद्वारावस्थितवैतरणीनदीस-
न्तरणकाम इमां कृष्णगवीं^३ सवस्त्रामर्चितां वैतरणीसञ्चिकां रुद्र-
दैवतामित्यादि सर्व्वं पूर्ववत् । पुच्छे प्रतिग्रहस्तु विशेषः^४ ।

तत आचम्य यथाशक्ति दानानि दद्यात् । यथा

भूमिदीपान्नपानीयं वस्त्रं ताम्बूलमासनम् ।

गन्धः पुष्पं फलं कृत्रं पादुका स्वर्णरौप्यकम् ॥

१ क पुस्तके, सर्व्वभोग्यादिकम् ।

२ ख पुस्तके, देवब्राह्मणञ्च । ग पुस्तके, सम्प्रदानञ्च ।

३ ख पुस्तके, कृष्णां गवीं ।

४ ग पुस्तके, प्रतिग्रहस्तु पुच्छे याह्यः ।

शय्या धेनुस्तथैतानि क्रमाद्दानानि षोडश ।
 अत्र केचित्—रामायणे आद्धानन्तरम् ।
 ततस्त्रोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ । ३
 महार्क्षाणि च रत्नानि गाश्च वाहनमेव च ॥
 यानानि दासीर्दासांस्र वेष्मनि सुमहान्ति च ।
 भूषणानि च मुख्यानि राजस्तस्योर्द्ध्वदेहिके ॥
 इत्यभिधानादेकोद्दिष्टश्राद्धात् परं कुर्वन्ति ।
 वस्तुतस्तु श्राद्धस्य मध्याह्ने विधानात् दानस्य च पूर्वार्द्धकर्त्तव्यत्वात्
 रामायणवचनस्य संप्रदानसमर्पणतथैव चरितार्थत्वात् सकलशिश्रा-
 चारदर्शनाच्च श्राद्धात् पूर्वमेवेति प्रतीमः ।

तत्र भूमिदानम् ।

याज्ञवल्क्यः—

भृदीपाश्चात्तवस्ताभस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ।
 नैवेग्निकस्वर्णधूर्व्यान् दत्त्वा स्वर्गं महीयते ॥
 प्रतिश्रयो गृहाद्याश्रयः । नैवेग्निकः विवाहोचितद्रव्यम् । धूर्व्यां
 बलीवर्हादयः । भूमिं विष्णुं ब्राह्मणस्त्राभ्यर्च्य पूर्ववत् द्विजकरे
 जलं दत्त्वा द्रव्यस्य संप्रोक्ष्य नारदीयवचनं कृताञ्जलिः पठेत्—
 ॐ पृथिवी वैष्णवौ पुण्या पृथिवी विष्णुपासिता ।
 पृथिव्यास्तु प्रदानेन प्रीयतां मे जनार्दनः॥
 तिलकुशजलान्यादांश्च ॐ अद्येत्यादि स्वर्गलोकमहितत्वकाम
 रमां भूमिं गन्धर्वादितां विष्णुदेवतामित्यादि पूर्ववत् । प्रतिपद्यस्तु
 प्रदक्षिणीकृत्येति विशेषः ।

सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानञ्च वासव ।

एतत् प्रयच्छमानस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति बृहस्पतिवचनात् सर्वपापविमुक्तिकाम इति वा ।

बृहन्नारदीये—

वृत्तिहीनस्य विप्रस्य दरिद्रस्य कुटुम्बिनः ।

स्वल्पामपि महीं दत्त्वा विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥

ॐ अद्येत्यादि विष्णुसायुज्यकाम इमां भूमिं गन्धाद्यर्चितां
विष्णुदैवतां वृत्तिहीनाय दरिद्राय कुटुम्बिनेऽमुकनाम्ने ब्राह्मणाय
तुभ्यमहं संप्रददे ॥

आदिपुराणे,—

यस्तु गोचर्माचां वै प्रयच्छति वसुन्धराम् ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥

श्लोचर्माप्रमाणमाह बृहस्पतिः,—

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डान्निवर्त्तनम् ।

पार्श्वतो दशदण्डेन गोचर्मा परिचक्षते ॥

ॐ अद्येत्यादि सर्वपापविमुक्तिपूर्वक-विष्णुलोकगमनकाम
इमां गोचर्मापरिमितां भूमिमित्यादि ।

बृहस्पतिः,—

फालहृष्यां महीं दत्त्वा सबीजां शस्यशालिनीम् ।

थावत् सूर्योक्ततो लोकस्तावत् स्वर्गं महीयते ॥

अथ सूर्यलोकस्थितावच्छिन्न स्वर्गमहितत्वकाम इमां सशस्यां
भूमिमित्यादि ।

दृश्यतिः,—

मर्व्वषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
 हाटकचित्तिगौरीणां^१ मग्नजन्मानुगं फलम् ॥
 हर्त्ता हारयते भूमिं मन्दबुद्धिस्तु यो नरः ।
 म वद्धो वारुणैः पाशैस्त्रिध्वंशोनिषु जायते ॥
 खदत्तां परदत्तां वा यो हरेद्वै^२ वसुन्धराम् ।
 स विष्ठायां कृमिभूर्त्वा पिहभिः सह पच्यते ॥
 गामेकां खर्णमेकञ्च भूमेरप्यर्द्धमङ्गुलम् ।
 हरन्नरकमाप्नोति यावदाहृतसंश्रवम् ॥
 ऊतं दत्तं तपोऽधीतं यत्किञ्चित् कर्म सञ्चितम् ।
 अर्द्धाङ्गुष्ठेन सीमाया चरणेन प्रणश्यति ॥
 अथ दीपदानम् ।

दृतेन तैलेन वा दीपो दातव्यः ।

महाभारते,—

हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौषधीरसैः ।
 वसामेदोऽस्थिनिर्व्यासैर्न कार्थ्यः पुष्टिमिच्छता ॥

ग्रङ्गः,—

दशां विवर्क्येत् प्राज्ञो यद्यप्यहतवस्त्रजाम् ।

कालिकापुराणे,—

^३प्राणवादरजातन्तु जीर्णं मलिनमेव वा ।

१ ग पुस्तके,—नौजानाम् । २ ख, इरेत ।

३ ख, ग पुस्तकद्वये, प्राणं वादरजं वस्त्रम् ।

उपयुक्तं नु नादद्यादूर्तिकार्थं कदाचन ॥

कार्पासं वादरञ्च तदित्यमरकोषदर्शनात् कार्पासिकवस्त्रं वादरं
तत्र जातं तद्भवहं, दशमित्यर्थः । उपयुक्तं पूर्वोक्तोपयोगम् ।

तथा—तैजसं दारवं लौहं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।

दणराजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥

दणराजोद्भवं तालफलास्थिमयम् ।

तथा—दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैः प्रयत्नतः ।

वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥

न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपस्त्रेहान् घृतादिकान् ।

कृत्वा मिश्रीकृतं स्त्रेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ॥

शिवपुराणे,—

दीपदानन्तु यो दद्याद्देवते ब्राह्मणेषु वा ।

तेन दीपप्रदानेन अक्षयां गतिमाप्नुयात् ॥

दीपं विष्णुं ब्राह्मणञ्चाभ्यर्च्य पूर्ववत् द्विजकरे जलं दत्त्वा द्रव्यञ्च
प्रोक्ष्य ॐ अद्येत्यादि अक्षयगतिकाम इमं घृतप्रदीपं तैलप्रदीपं
वा गन्धार्घ्यसिक्तं सवस्त्रं विष्णुर्देवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तम् ।
पूर्ववत् स्पृष्ट्वा प्रतिग्रहः ॥

महाभारते,—

तमोऽन्धकारनिरथं दीपदो न प्रपश्यति ।

प्रभासास्य प्रयच्छन्ति सोमभास्करपावकाः ॥

देवताश्चानुमन्यन्ते विमलाः सर्वतो दिशः ।

द्योतते च यथादित्यः प्रेतलोकगतो नरः ॥

ॐ अद्येत्यादि तमोऽन्धकारनिरयादर्शन-सोमभास्करपावकदत्त-
प्रभालाभ-देवताकर्तृकसर्व्वतोविमलदिगनुमति-प्रेतलोकाधिकरणा-
दित्यवत्घोतनकाम इति वा । पूर्व्वलिखितशुश्रवसकथवचनात्
स्वर्गलोकमहितत्वकामो वा ।

दौपदस्युत्तममिति मनुवचनात् उत्तमचक्षुःप्राप्तिकामो वा ।
महाभारते,—

दौपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् ॥

अथान्नदानम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

अन्नस्य च प्रदानेन नरी याति पराङ्गतिम् ।

सर्व्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चाप्यश्रुते शुभम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि परमगतिप्राप्ति-सर्व्वकाम
समन्वितत्व-परलोकशुभावाप्तिकाम इदमन्नं कांस्यादिपाच्यधार^१
सहितं घृताद्युपकरणसमन्वितं सवस्त्रं प्रजापतिदेवतमित्यादि
दक्षिणाद्रव्यस्यार्गानं पूर्व्ववत् । करमध्येन स्पृष्ट्वा प्रतिगृह्यः ।

मनुः,—

सुखमचय्यमन्नदः ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि, अचय्यसुखप्राप्तिकाम इति
वा । पूर्व्वलिखितयाज्ञवसकथवचनात्-स्वर्गलोकमहितत्वकामो वा ।

सम्पर्त्तः,—

अन्नदस्तु भवेच्छ्रीमान् सुदत्तः कौर्त्तिर्मांस्तथा ।

ॐ अद्येत्यादि श्रीमल-सुदमल-कीर्त्तिमल-काम इति वा ।

भारते,—

अन्नदः पशुमान् पुत्री धनवान् भोगवानपि ।

प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप ॥

ॐ अद्येत्यादि पशुमल-पुत्रित्व-धनवत्व-भोगवत्व-प्राणवत्व-रूप-
वत्वकामो वा ।

अग्निपुराणे सुसंस्कृताक्षदाने—

सुसंस्कृतं तु यो दद्यादन्नं अद्वासमन्वितः ।

इन्द्रलोके वसेत् सोऽपि यावदिन्द्रास्यतुर्दश ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि चतुर्दशेन्द्रकालावच्छिन्नेन्द्र-
लोकवासकाम इदं सुसंस्कृताक्षं प्रजापतिदेवतमित्यादि दक्षिणा-
द्रव्यस्यर्शान्तम् ।

महाभारते,—

यथाशक्ति च यो दद्यादन्नं विप्रेषु संस्कृतम् ।

स तेन कर्मणाप्नोति प्रजापतिसन्नोक्ताम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि प्रजापतिसन्नोक्तकाम इदं
सुसंस्कृताक्षं प्रजापतिदेवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्यर्शान्तम् ॥

अथ जलदानम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

जलपात्रप्रदातारः कुटिकाकनकप्रदाः ।

पूज्यमानार्ऽप्यरोभिश्च यान्ति तप्तान् महागजेः ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अनेकाप्यरःपूज्यमानत्व-महा-

गजकरणकस्वर्गप्रयाणकाम इदं जलपूर्णतैजसपात्रं सवस्त्रं गन्धा-
द्यर्षितं वरुणदैवतमित्यादि दक्षिणाजलपात्रस्यग्रान्तम् ॥

स्कन्दपुराणे,—

अपां पूर्णं तु यो भाण्डं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।

रसास्तस्योपतिष्ठन्ति^१ पूज्यते च विद्युद्गतः ॥

ॐ अद्येत्यादि षड्रसोपस्थितिं^२—विद्यदधिकरणकपूज्यत्वकाम
इति वा ॥

केवलजलदाने तु याज्ञवल्क्यवचनात् स्वर्गलोकमहितत्वकाम
इति वा ।

स्कन्दपुराणे । सुगन्धिग्रीतलजलदाने,—

सुगन्धाः ग्रीतलास्यापो, रसैर्दिव्यैः समन्विताः ।

यः प्रयच्छति विभ्रेभ्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

विमानं सूर्य्यसङ्काशमप्सरोगणसेवितम् ।

सोऽधिहृद्य दिवं याति वरुणस्य सलोकताम् ॥

तत्र वर्षायुतान्यष्टाबुधित्वा देववत् सुखी ।

कुले महत्यसङ्कीर्णं जायते धनधान्यवान् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अप्सरोगणसेवित सूर्य्यसङ्काश
विमानारोहणपूर्वक-स्वर्गलोकगमन-वरुणसालोक्यप्राप्ति-तल्लोकाधि-
करणकाष्टायुतवर्षदेववत्सुखित्वाद्यस-तदुत्तरासङ्कीर्णमहाकुलजन्म-
धनधान्यत्वकाम एताः सुगन्धाः ग्रीतलाः दिव्यरससमन्विताः

१ ग पुस्तके, वसवस्योपतिष्ठन्ते ।

२ ग पुस्तके, वसुपस्थिति— ।

आपो वरुणदेवता यथानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो इत्यादि दक्षिणा
जलस्यशान्तम् । एताश्च फलभूयस्वात् विप्रेभ्य इति बहुवचनाच्च
बहुकलसंस्था त्रैयाः ।

१ नन्दिपुराणे ढषार्त्तजलदाने,—

योऽपि कश्चिन्नृषार्त्ताय जलदानं प्रयच्छति ।

स नित्यदत्तो वसति स्वर्गे युगशतं नृप ॥

ॐ अद्येत्यादि नित्यदत्तन-युगशतावच्छिन्नस्वर्गवासकाम इदं
जलं वरुणदेवतमित्यादि ।

अथ वस्त्रदानम् ।

स्कान्दे—

यस्तु वस्त्रं प्रयच्छेत ब्राह्मणाय महायशः ।

स लोकं प्राय वैराजं वर्षकोटीः सुखं वसेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि वैराजलोकप्राप्तिपूर्वकं बहु-
वर्षकोन्धवच्छिन्नसुखवासकाम इदं वस्त्रं बृहस्पतिदेवतमित्यादि
दक्षिणाद्रव्यस्यशान्तं पूर्ववत् । दशायहणपरिधानान्तः प्रतिग्रहः ।

देवा कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ।

इति विष्णुधर्मवचनात् लिखितयावन्नवमवचनाच्च स्वर्गलोक-
महितत्वकामो वा ।

वासोदस्यन्त्रसाक्षोक्षम् ।

इति मनुवचनात् चन्द्रसाक्षोक्षप्राप्तिकामो वा ।

वस्त्रदस्य सुवेगं स्यात् ।

इति सम्बर्त्तवचनात् सुवेशत्वभवनकामो वा ॥

अथ ताम्बूलदानम् ।

सम्बर्त्तः,—

ताम्बूलञ्चैव यो दद्याद्वाङ्मणेभ्यो विषचणः ।

मेधावी सुभगः प्राज्ञो दर्शनीयश्च जायते ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि मेधावित्-सुभगत्व-प्राज्ञत्व-दर्शनीयत्वकाम इदं ताम्बूलमर्चितं रैत्यादिपात्राधारसहितं सवत्सं वत्सराजदेवतं इत्यादि ताम्बूलस्यर्गान्तम् । प्रतिग्रहस्तु करमध्येन स्पृहा^१ ।

विष्णुधर्मो,—

ताम्बूलस्य प्रदानेन सौभाग्यमपि विन्दति ॥

अथ सौभाग्यप्राप्तिकाम इति वा ।

अथासनदानम् ।

सम्बर्त्तः,—

पादुकोपानहं कृत्वां ग्रथनान्यासनानि च ।

विविधानि च पानानि दत्त्वा प्राज्ञः सुखी भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि प्राज्ञत्व-सुखित्वभवनकाम इदमासनं सवत्समर्चितसुत्तानाङ्गिरोदैवतमित्यादि दक्षिणात्तम् । उपविश्य प्रतिग्रहः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नरस्वासनदानेन स्थानं सर्व्वं च विन्दति ।

ॐ अद्येत्यादि अभिलषितस्थानस्वाभकाम इति वा ।

१ ग पुस्तके, इति विशेषः, इत्यधिकः पाठः ।

ब्रह्मपुराणे,—

आसनं यः प्रयच्छेन संवीतं ब्राह्मणाय वै ।

राज्यज्ञानमवाप्नोति स्वर्गं प्राप्नोति विज्वरः ॥

संवीतं वस्त्राकादितम् । अद्य राज्यस्थानावाप्ति-स्वर्गप्राप्तिकाम
इति वा ॥

अथ गन्धदानम् ।

नारदीये,—

गन्धदः पुष्पफलदः^१ प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि ब्रह्मपदप्रयाणकाम इमं गन्धं
रैत्यादिपात्राधारसमेतं सवस्त्रमर्चिनं गन्धर्वदेवतमित्यादि दक्षिणा-
द्रव्यस्यर्णान्तं । करमध्येन प्रतिग्रहः ।

विष्णुधर्मात्तरे,—

नरस्यन्दभदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

ॐ अद्येत्यादि सर्वपापविमुक्तिकाम इमं चन्दनगन्धमित्यादि
वा । याज्ञवल्क्यवचनात् ॐ अद्य अत्यन्तसुखित्वभवनकाम इद-
मनुलेपनमित्यादि वा ।

अथ पुष्पदानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

गृहधान्याभयोपानच्छ्रमाख्यानुलेपनम् ।

यानं वृत्तं स्थिरं^२ शय्यां दत्त्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

१ ग पुस्तके, पुष्पफलभाक् ।

२ ख पुस्तके, गन्धर्वदेवतमित्यधिकः पाठः ।

३ ग पुस्तके, यानं वार्त्ताश्रयाम् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अत्यन्तसुखिभवनकाम इदं
माख्यं सवस्त्रमर्षितं रैत्यादिपात्राधारसहितं वनस्पतिदैवतमि-
त्यादि दक्षिणा करमथेन स्पर्शान्तम् ।

ब्राह्मे,— ये फलानि प्रयच्छन्ति पुष्याणि सुरभीणि च ।

हंसयुक्तविमानैस्ते यान्ति धर्मपुरं नराः ॥

ॐ अद्येत्यादि हंसयुक्तविमानकरणकधर्मपुरगमनकाम इदं
पुष्पमर्षितं साधारं वनस्पतिदैवतमित्यादि ।

अथ फलदानम् ।

सम्बन्तः,—फलमूलाणि पानानि शाकानि विविधानि च ।

यानानि दत्त्वा विप्रेभ्यो मुदा युक्तः सदा भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि सर्व्वदा हर्षान्वितलभवनकाम
एतानि फलानि सवस्त्राणि साधाराणि वनस्पतिदैवतानीत्यादि
दक्षिणा द्रव्यस्पर्शान्तम् । प्रतिपहस्तु करमथेन ।

पूर्व्वलिखितब्रह्मपुराणवचनात्— ॐ अद्य हंसयुक्तविमानकरणक-
धर्मपुरगमनकाम एतानि फलानीत्यादि वा ।

अत्र बह्ववचनात् बहुफलानि देयानि ।

विष्णुधर्म,—

फलं मनोहरं दत्त्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥

अद्य अग्निष्टोमयज्ञफलसमफलप्राप्तिकाम इदं मनोहरं फलं
वनस्पतिदैवतमित्यादि, दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तम् ।

अथ ऋचदानम् ।

समर्त्तः,—

पादुक्तोपानहं क्वचं ग्रथनान्यासनानि च ।

विविधानि च पानानि दत्त्वा प्राज्ञः सुखी भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि प्राज्ञत्व-सुखित्व भवनकाम इदं क्वचं सवस्त्रमर्चितं उत्तानाङ्गिरोदैवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्य ग्रन्थान्तम् । प्रतिग्रहस्तु दण्डे धृत्वा । याज्ञवल्क्योक्तात्यन्तसुखित्वभवनकामो वा ।

ब्रह्मपुराणे,—

उपानद्युगलं क्वचं ग्रथ्यासनमथापि वा ।

ये प्रथच्छन्ति वस्त्राणि तथैवाभरणानि च ॥

ते यान्द्यश्चै रथैश्चैव कुम्भरैश्चाथलङ्कताः ।

धर्मराजपुरं दिव्यं क्वचैः सौवर्णराजतैः ॥

१[ॐ अद्येत्यादि वस्त्रश्च-वस्त्ररथ-वस्त्रकुम्भरकरणकदिव्यधर्मराज-पुरगमनकाम इति वा ।

अथ पादुकादानम् ।

महाभारते—

ब्राह्मणाय सुग्रीलाय यो दद्यात् काष्ठपादुके ।

स वाहनेन दिव्येन दिवं गच्छति भोगवान् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि दिव्यवाहनकरणकभोगवदा-त्ततीयस्वर्गगमनकाम इमे काष्ठपादुके सवस्त्रे गन्धाद्यर्चिते उत्ता-नाङ्गिरोदैवते इत्यादि दक्षिणाद्रव्यग्रहणान्तम् । प्रतिग्रहस्तु तत्राह्वय ।

थाज्ञवषक्यवचनादत्यन्तसुखिलभवनकाम इदमुपानर्द्युगलं सवस्त्व-
मर्चितमुत्तानाङ्गिरोदैवतमित्यादि वा । सम्बर्त्तोक्तप्राज्ञत्व-सुखिल
भवनकामो वा ।

१[उपानच्छत्रयोर्दाता स्वर्गं याति च शोभनम् ।

इति नरसिंहपुराणवचनात् शोभनस्वर्गप्राप्तिकाम इति वा ॥]

अथ काञ्चनदानम् ।

नारदीये,—

हेमदो विष्णुभवनं प्रयाति कुलसंयुतः ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि कुलसहित विष्णुभवनप्रयाणकाम
इदं काञ्चनमर्चितं सवस्त्वमग्निदैवतमित्यादि दक्षिणा द्रव्यग्रहणान्तम् ।

दक्षिणा चात्र रजतमेव । प्रतिग्रहस्तु करमन्धेन ।

नैवेष्टिकस्वर्णधूर्त्यान् दत्त्वा स्वर्गं महीयते ।

इति थाज्ञवषक्यवचनादद्य स्वर्गलोकमहितत्वकामो वा ।

विष्णुधर्म,—

सुवर्णदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ।

एतत्प्रयच्छमानो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अद्य सर्वपापविमुक्तिकाम इति वा ।

सम्बर्त्तः—

हिरण्यदः समृद्धिञ्च तेजश्चायुश्च विन्दति ।

अद्य समृद्धितेजश्चायुर्लाभकाम इति वा ।

दानधर्मै—सर्वान् कामानवाप्नोति काञ्चन यः प्रयच्छति ।

अथ सर्वकामावाप्तिकामो वा ।

परिमितसुवर्णरूपे स्तुतपुराणे,—

सुवर्णं यः प्रयच्छेत्^१ दरिद्राय ददातये ।

दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ दशश्वमेधफलसमफलप्राप्तिकाम इदं सुवर्णं सवस्त्रमर्चित-
मग्निदैवतमित्यादि ।

अथ रजतदानम् ।

ब्राह्मे— सुवर्णं रजतं वापि विद्रुमं मौक्तिकं तथा ।

ये प्रयच्छन्ति ते यान्ति विमानैः कनकोज्वलैः^२ ॥

^३[पूजादि विधाय ॐ अर्घ्येत्यादि कनकोज्वलविमानकरणक
प्रयाणकाम इदं रजतं पितृदैवतं सवस्त्रमर्चितमित्यादि दक्षिणा-
द्रव्यस्यैर्शान्तम् प्रतिपद्यन्तु करमर्धेन ।

रूप्यदो रूपमुत्तमम् ।

इति मनुवचनात्] अथ उत्तमरूपप्राप्तिकामो वा ।

अथ शय्यादानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

यानं^४ वृषं स्त्रियं शय्यां दत्वात्यन्तं सुखी भवेत् ।

१ ग पुस्तके, अयच्छेत् ।

२ ग पुस्तके, ये प्रयच्छन्ति विमानं ते यान्ति रूपमुत्तमम् ।

३ ग पुस्तके, [] चिह्नितान्तो नास्ति ।

४ ग पुस्तके, वृक्षाश्रयाम् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अत्यन्तसुखित्वभवेनकाम इमां
शय्यामर्चितां सोपकरणासुत्तानाङ्गिरोदैवतामित्यादि दक्षिणाद्रव्य-
ग्रहणान्तम् । प्रतिग्रहस्त्वारुह्य सुप्ता ।

शान्तपुराणे,—

शय्याप्रदानं यो दद्याद् ब्राह्मणेषु विशेषतः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

पश्चात् कालचयं प्राप्य जायते विपुले कुले ।

अद्येत्यादि षष्टिवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वं तदुत्तर-
विपुलकुलजन्मकामो वा ।

पूर्वलिखितब्रह्मपुराणवचनात् अद्य बङ्गश्च-बङ्गरथ-बङ्गकुञ्जर-
करणकं दिव्यधर्मराजपुरगमनकम्भो वा ।

अथ गोदानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुग्रीला वस्त्रसंयुता ।

कांस्थोपदोहा दातव्या चीरिणी गौः सदक्षिणा ॥

दाताऽस्थाः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् लोमसञ्चितान् ।

कपिला चेत्तारयति भूयस्यासन्नमं कुलम् ॥

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्भुभयतोमुखीम् ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति पूर्व्वेण विधिना ददत् ॥

थावद्दत्तस्य पादौ द्वौ मुखं योनौ प्रदृश्यते ।

तावद्गौः पृथिवीतुल्या थावद्गर्भं न मुञ्चति ॥

सवत्सां गीं स्वर्णशृङ्गाद्यलङ्कृतां कृत्वा पाद्यादिभिः संपूज्य धेनुङ्गा-
धिष्ठातृदेवताभ्यो नम इति पुष्पाञ्जलिनाऽभ्यर्च्य कृताञ्जलिः पठेत् ।

ॐ भृगु लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

देहस्था था च रुद्राणी शङ्करस्य च था प्रिया ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभावसोः ।

चन्द्रार्कश्चक्रगति र्या धेनुरूपाऽस्तु सा श्रिये ॥

चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी र्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।

था लक्ष्मीः सर्वभूतानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥

स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ।

सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥

सर्वलोकमयीं दोग्धीं सर्वदेवमयीं तथा ।

सर्वलोकहितार्थाय सर्वलोकभवाय च ॥

प्रयच्छामि महाभागामक्षयाय शुभामिमाम् ॥

ततो रुद्रदेवतां संप्रदानब्राह्मणमपि पाद्यादिभिः संपूज्य इमां
धेनुं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा ददस्वेति तेनोक्ते जलेन
धेनुं प्रोक्ष्य वक्ष्णेणाच्छाद्य वामहस्तेन पुच्छं धत्वा-ॐ अथेत्यादि
एतद्धेनुलोमसन्निवत्सरावच्छिन्नस्वर्गवासकाम् इमां धेनुं सौवर्ण-
शृङ्गीं रौथ्यवतुरां द्वांसपृष्ठां कांस्योपदोहामादर्शसल्लाटां घण्टापीवां
चामरपुच्छां गन्धार्चितां पथस्त्रिणीं वासोयुगाश्चादितां रुद्र-

दैवतां असुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्यददे । गृहीता
पुष्के गृहीत्वा खस्तीति, वदेत् ।

ॐ^१ अद्येत्यादि एतद्धेनुसोमसम्भितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गवास-
कामनया कृतैतद्धेनुदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्नि-
दैवतमसुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्यददे । ततो
गृहीता खस्तीत्युक्ता काञ्चनं सृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठित्वा
धेनुरियं रुद्रदेवताकेति वदेत् ॥ ततो घासघासदानम् ।

सुरभे त्वं जगन्नाथे देवानाममृतप्रदे ।

गृहाण वरदे घासमीप्सितार्थं प्रदेहि^१ मे ॥

कपिलाधेनुदाने तु पूर्व्ववत् 'पूजादि विधाय—

ॐ अद्येत्यादि, एतत्कपिलाधेनुसोमसम्भितवत्सरावच्छिन्न-
स्वर्गवासासप्तमकुलतारणकाम इमां कपिलाधेनुं पयस्विनीं सौवर्ण-
शृङ्गीमित्यादि दक्षिणापुष्कस्यर्गघासघासदानान्तं पूर्व्ववत् ॥ ~

शिवपुराणे,—

यः कुर्यात् कपिलादानं ब्राह्मणेषु विशेषतः ।

थावन्ति रोमकूपानि तस्या गात्रेषु वै द्विज ॥

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

अथ कालक्षयं प्राप्य जायते विपुले कुले ॥

तस्या इत्येकवचनाद्ब्राह्मणेष्विति जातावेकस्मिन् बहवचनम् ।

ॐ अद्येत्यादि एतत्कपिलाधेनुसोमकूपसमसह्यवर्षसहस्रा-

वच्छिन्नखर्गलीकमहितत्व-तदुत्तरविपुलकुलजन्मकाम इमां कपिल-
धेनुं सौवर्णशृङ्गीमित्यादि वा ।

उभयमुखीदानस्य तु याज्ञवल्क्येन-सवत्सायास्तस्या रोमतुल्यानि
युगानि खर्गमाप्नोत्यनन्तरं तावद्गौः पृथिवीतुल्येत्यभिधाय समस्त-
पृथिवीदानतुल्यफलत्वञ्चोक्तम् ।

मत्स्यपुराणेऽपि,—

प्रसूयमानां यो दद्याद्भेनुं द्रविणसंयुताम् ।

ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ॥

चतुरर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संग्रयः ।

यावन्ति धेनुलोमानि वत्सस्य च नराधिप ।

तावत्सङ्घं युगगणं देवल्लोके महीयते ॥

ॐ अद्येत्यादि एतदुभयमुखीसंज्ञक-सवत्सगवीलोमतुल्य युगा-
वच्छिन्नखर्गवास-संमस्तपृथिवीदानफलसमफल-प्राप्तिकाम इमामुभय-
मुखीसंज्ञिकां गां सौवर्णशृङ्गीमित्यादि दक्षिणा पुच्छस्यर्शान्तं
सर्वं पूर्ववत् ।

गोमां चदाने याज्ञवल्क्यः,—

यथा कथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वा ऽधेनुमेव वा ।

अरोगामपरिक्षिप्त्वां दत्त्वा खर्गं महीयते ॥

यथा कथञ्चित् खर्णशृङ्गादिरहितामपौत्यर्थः ।

पूजादि विधांश्च,—

ॐ अद्येत्यादि खर्गलोकमहितत्वकाम इमामरोगामपरिक्षिप्त्वां
सवत्सामर्षितां रुद्रदैवतामित्यादि दक्षिणापुच्छग्रहणान्तम् ।

गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपमिति मनुवनात् सूर्य्यलोकप्राप्तिकाम
इति वा ।

वृषस्वारदीये,—

३

ब्राह्मणाय ब्रह्मविदे थो दद्याद्ग्रां पयस्विनीम् ।

स याति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥

इत्यादि बह्वनि वचनानि ग्रन्थगौरवादुपेक्षितानि ।

अथ वृषभदानम् ।

अग्निपुराणे,—

दशधेनुषमोऽनङ्घानेकश्चैव धुरन्धरः ।

अलङ्कृत्य वृषं वस्त्रैः पुण्ड्रंऽङ्गि समुपस्थिते ॥

सुवर्णशृङ्गं रजजेन्द्र खुरै रौप्यैरलङ्कृतम् ।

सुपुच्छं पट्टवस्त्रेण ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टमूर्त्तैरधिष्ठान पाहि मां दुष्कृताद्भुवि ॥

प्रौथतां धर्मराजो मे प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

सप्तजन्मकृतं पापं वाङ्मनःकायकर्माभिः ॥

तत् सर्वं विलयं याति वृषदानान्न संग्रहः ।

यानं वृषभसंयुक्तं दीप्यमानं स्वतिजसा ॥

गन्धर्वाप्सरसाकीर्णं गीतनृत्यसमाकुलम् ॥

आरुह्य कामगं दिव्यं स्वर्लोकमधिगच्छति ।

१ क पुस्तके, [] चिह्नतांशो नास्ति ।

यावन्ति तस्य लोमानि गोवृषस्य महामते ।

स्वर्गं प्राप्नोति तावन्ति अत्रायातो,१ नृपो भवेत् ।

अलङ्कृतं वृषभं ब्राह्मणं रुद्रञ्च संपूज्य द्विजकरे पूर्ववज्जलदानम् ।

ॐ अद्येत्यादि वाङ्मनःकायकृतसप्तजन्मपापक्षय-वृषभसंयुक्त
स्वतेजोदीप्यमान गन्धर्वाप्सरःसङ्कीर्ण-गीतनृत्यसमाकुल-कामगदित्य-
यानारोहणपूर्वकस्वर्लोकगमन-तदुत्तरेतद्वृषभलोमसमसंख्यवर्षावच्छि-
न्नस्वर्गस्थिति-तदुत्तरनृपभवन-काम इमं वृषभं वस्ताद्यलङ्कृतं
सुवर्णशृङ्गं रौप्यखुरं पट्टवस्त्रपुच्छमर्चितं रुद्रदैवतमित्यादि
दक्षिणापुच्छस्यग्रान्तं पूर्ववत् ।

ततः कृताञ्जलिः—

ॐ धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टमूर्त्तैरधिष्ठान पाहि मां दुष्कृताङ्गुवि ॥

प्रियतां धर्मराजो मे ग्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

वृषभमात्रदाने याज्ञवल्क्यः,—

नैवेष्टिकस्वर्णधूर्यान् दत्वां स्वर्गं महीयते ।

अद्य स्वर्गलोकमहितत्वकाम इत्यादि सर्वं पूर्ववत् ।

अथ गुडधेन्वादिदानम् ।

अग्निपुराणे,—

दग्रधेनुः प्रवक्ष्यामि या दत्वा भुक्तिमुक्तिभाक् ।

प्रथमा गुडधेनुः स्याद्द्वितीया परा ॥

तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलधेनुका ।
 चीरधेनुर्मधुधेनुः शर्करादधिधेनुके ॥
 रसधेनुः स्वरूपेण दशमी विधिरुच्यते । ३०
 कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः ॥
 कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्शीवं विन्यसेद्भुवि ।
 गोमयेनानुलिप्तायां दर्भानां स्तीर्यं सर्वतः ।
 लघ्वेऽकाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत् ॥
 प्राङ्मुखीं कल्पयित्वा तु प्रदद्यात् गां सवत्सिकाम् ।
 उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयात् ॥
 वत्सं भारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ।
 अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा, भारकेण तु ॥
 चतुर्थांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ।
 पञ्चदशकालको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥
 पलं सुवर्णाश्चत्वारस्तुला पलशतं स्मृतम् ।
 स्याद्भारो विंशतितुला द्रोणस्तु चतुरादृकः ॥
 धेनुवत्सौ गुडास्यौ तौ सितसूक्ष्माभरादृतौ ।
 शुक्तिकर्णाविचुपादौ श्चिसुक्ताफलेचणौ ॥
 सितसूचशिरालौ^१ च सितकम्बलकम्बलौ ।
 तास्यपट्टकपृष्ठौ^२ तौ सितचामररोमकौ ॥

१ ग, पुस्तके कुम्भान् ।

२ खं, पुस्तके शिराण्डौ ।

३ ग पुस्तके पृष्ठकपृष्ठौ ।

विद्रुमभ्रयुगावेतौ नवनीतस्तनान्वितौ ।
 चौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ ॥
 सुवर्णप्रङ्गाभरणौ राजतचुरसंयुतौ ।
 घण्टाघीवौ पुष्पदन्तौ घ्राणौ गन्धकरण्डकौ^१ ॥
 रचयित्वा यजेद्धेनुमिमैर्मन्त्रैर्द्विजोत्तमः ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेस्ववस्थिता ॥
 धेनुरूपेण सा देवी भ्रम शान्तिं प्रयच्छतु ।
 देहस्या याच रुद्राणी शङ्करस्य सदाप्रिया ॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु^२ ।
 विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभावसोः ॥
 चन्द्रार्कश्चशक्तिर्या धेनुरूपाऽस्तु सा त्रिये ।
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी र्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ॥
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदास्तु मे ।
^३स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ॥
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वशान्तिं प्रयच्छतु ।
 एवमामग्लितां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 समानं सर्वधेनूनां विधानं चैतदेव हि ।
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य निर्मलो भुक्तिभुक्तिभाक् ॥
 स्वर्णप्रदङ्गै^४ शफै रौष्यैः सुश्रीला वस्त्रसंयुता ।

१ क ग पुस्तकद्वये; गन्धघ्राणप्रकल्पितौ । २ ख पुस्तके, पङ्क्तिर्नास्ति ।

३ ख पुस्तके स्वधा या ।

४ ग पुस्तके, स्वर्णप्रदङ्गैः ।

कांस्थोपदोहा दातव्या चीरिणी गौः सदक्षिणा ॥

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् लोमसम्भितान् ॥

अस्यार्थः । या दश ^१धेनूर्दत्तेत्यर्थः । रसधेनुश्चुरसकल्पिता धेनुरित्यर्थः । स्वरूपेण तु दशमी सवत्सा गौरित्यर्थः । द्रव-द्रव्यधेनूनां दृतधेनु-जलधेनु-दुग्धधेनु^२-मधुधेनु दधिधेनु-रसधेनूनां कुम्भाः स्युः तत्तद्द्रव्यपूरितैककुम्भः परिमाणमित्यर्थः । इतराशां गुडतिलशर्कराधेनूनां राशिः परिमाणं स च राशिभारचतुष्टयेन गुडशर्करयोस्तिलस्य तु द्रोणचतुष्टयेनेति वक्ष्यते ।

प्रथमं गोमयेन भूमिमास्त्रिय तत्र दर्भानास्तीर्थं तदुपरि चतु-
र्हस्तं पूर्वाभिमुखं कृष्णाजिनं विन्यस्य तत्पार्श्वं स्वल्पं हरिणाजिनं
प्राङ्मुखं वत्सलेन कल्पितं न्यसेत् ॥

तन्मध्ये भारचतुष्टयप्रमाणं गुडं स्थापयेत् ।

वत्सस्य एको भारः । अथन्तु सृष्ट्यः कल्पः ।

भारद्वयेन धेनुः, तच्चतुर्थांशेन वत्सः । इति मध्यमः ।

भारैकेन धेनुः, चतुर्थांशेन वत्सः । इति कनिष्ठः कल्पः ।

वित्तानुसारेण कल्पनीयः । एतदर्थमेव भारप्रमाणमाह पञ्च-
कृष्णलको माष इत्यादिना । इदमेव शर्कराधेनोरपि परिमाणं
तिलधेनोस्तु तिलद्रोणचतुष्टयेन धेनु द्वाणैकेन वत्स इति परि-
माणमेतदर्थमाह द्रोणस्तु चतुरादक इति ।

१ गं पुस्तके, रसधेनूः ।

२ ग पुस्तके, जलधेनु दुग्धधेनुपदं नास्ति । ।

तथा च ^१वायुपुराणे,—

प्रसृतिभिर्दादशभिः कुड्वस्तच्चतुर्गुणः ।

प्रस्थः ^२प्रस्थैश्चतुर्भिश्च आढकः परिकल्पितः ॥

चतुराढको भवेद्दोणस्तिलधेनुश्चतुर्गुणः ।

घृत-जल-दुग्ध-मधु-दधौ-रस-धेनूनां तत्तद्द्रव्यपूरितस्तुम्भ एकः
हृष्णाजिनमध्ये स्थाप्यस्तच्चतुर्थांशपरिमितो घटो वत्सत्वेन कल्पितो
हरिताजिनमध्ये स्थाप्यः । ततश्च सितसूक्ष्मवस्त्रैर्धेनुवत्सावाष्काद्य
उभयोर्गुडेन मुखं कल्पयित्वा ।

शुक्तिद्वयेन कर्णौ ।

दक्षुखण्डचतुष्टयेन पादचतुष्टयं, मुक्ताद्वयेन नेत्रद्वयम् ।

श्वेतसूत्रैः शिराः, शुक्लकम्बलेन गलकम्बलम् ।

ताम्रपट्टेन पृष्ठं, श्वेतचामरैर्लोमानि ।

श्विद्रुमखण्डाभ्यां भ्रुद्वयं, कांस्यपात्रस्थनवनीतेन स्तनम् ।

पट्टवस्त्रेण पुच्छं, कांस्यपट्टेन दोहम् ।

दन्तनीलखण्डद्वयेन चक्षुषोस्तारकाद्वयं, सुवर्णशृङ्गद्वयेन शृङ्गद्वयम् ।

रजतरुचतुष्टयेन खुरचतुष्टयं, घण्टया भूषितां शीवाम् ।

पुष्पैर्दन्तान्, गन्धेन नासिकाम् ।

रचयित्वा धेनुवत्सौ ^३पुष्पमाख्यैर्भूषयित्वा पाद्यादिभिर्गुड्यादि-
धेनुमभ्यर्च्य धेन्वङ्गाधिष्ठातृदेवताभ्यो नम इति पुष्याञ्जलिनाभ्यर्च्य
कृताञ्जलिः पठेत् १ ।

१ ग पुस्तके, पद्मपुराणे ।

२ ख पुस्तके कांस्यपट्टकेन क्रौडम् ।

१या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहत् ॥
 देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छत् ॥
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ।
 चन्द्रार्कश्चग्रन्थिर्या धेनुरूपास्तु सा त्रिये ॥
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥
 स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ।
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वशान्तिं प्रयच्छत् ॥

इति प्रथिला रुद्रदेवतां • ममदानब्राह्मणमपि पाद्यादिभिः
 समुज्य इमां गुडादिधेनुं तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जखं दत्वा
 ददस्विति तेनोक्ते जलेन गुडादिधेनुं प्रोक्ष्य पद्मपुराणीयमन्त्रेणा-
 मन्त्रयेत् ।

अन्नं मे १जायतां सद्यः पायसञ्च रमास्तथा ।

कामान सम्यादद्यास्माकं गुडधेनो^३ द्विजार्पिता ॥

अन्यत्र तु गुडपदस्थाने दृतादिपदोहः कार्यः । ततो यद्हीता
 पठति ।

गृह्णामि देवि त्वां भक्त्या कुटुम्बार्थं विशेषतः ।

भरस्व कामेर्मां सर्वैर्गुडधेनो नमोऽस्तु ते ॥

१ ग पुस्तके, या लक्ष्मीरित्यादि प्रयच्छत्वित्यन्तं श्लोकपञ्चकं नास्ति ।

२ ग पुस्तके, धावताम् ।

३ ग पुस्तके, गडधेनुः ।

ततो वस्त्रेणाच्छाद्य पुच्छभागं धृत्वा ॐ अथेत्यादि असुक-
गोत्रोऽसुकशर्मा सर्व्वयज्ञफलसमफलप्राप्ति-सर्व्वपापविसुक्ति-भुक्ति-
भुक्तिभागिलकाम् इमां गुडधेनुं यथाविध्युपस्कृतां गन्धाद्यर्चितां
वस्त्राद्यादितां रुद्रदैवतां चतुर्भागकल्पितवत्सां सुवर्णभूषणमालङ्कृता-
मसुकगोत्रायासुकशर्मणे ब्राह्मणाद्य तुभ्यमहं संप्रददे ।

यहीता पुच्छे धृत्वा स्वस्तीति वदेत् ॥ ततः काञ्चनदक्षिणां
दद्यात् यहीता स्वस्तीति वदेत् ॥ दक्षिणां गृहीत्वा गायत्रीं काम-
स्तुतिञ्च पठित्वा धेनुरियं रुद्रदेवतेति वदेत् ।

घृतधेन्वादीनामपि विधानं समानम् । फलमाह सर्व्वयज्ञेऽति-
निर्म्मलः सर्व्वपापरहितः स्यादित्यर्थः ।

पद्मपुराणीयवाक्यन्तु बज्जनरकसन्तरक्षैहिकानिष्टशान्ति-याव-
च्चन्द्रादित्यसमयक्षुत्पिपासाविवर्जितत्वान्नोपभोगसाध्यपरमदक्षि-स्वर्ग-
लोकवसति-विविधं कामावाप्ति-काम इत्यादि ।

एतच्च विस्तरभयाच्च प्रपञ्चितम् । एवं गुडधेन्वादीनां नवानां
विधानमुक्त्वा, १स्वरूपधेनोर्विधिं तत्फलञ्चाह हेमशूद्रौ २ शर्फै
रौषैरित्यादि एतच्च पूर्व्वमेव लिखितमस्ति ।

अथ तिलदानम् ।

विष्णुधर्म, —

लवणस्य प्रदातारस्तिष्ठानां सर्पिषां तथा ।

तेजस्विनोऽग्निजायन्ते भोगिनश्चिरजीविनः ॥

१ ख पुस्तके, पर्यस्त्रधेनोः ।

२ ग पुस्तके, हेमशूद्रैः ।

पूजादि विधाय ॐ अद्य तेजस्विल-भोगिल-चिरिजीवित्त्वभवन-
कामस्त्रिखानेतानित्यादि दक्षिणाद्रथस्यर्गान्तम् । दत्तदाने खवणदाने-
ऽप्येवम् । दत्तदाने याज्ञवल्क्योक्तस्वर्गलोकमहितलकूमो वा ।

अथ धान्यदानम् ।

स्कन्दपुराणे,—

ओषधीर्यः प्रयच्छेत धान्यानि विविधानि च ।

सर्वकामसमृद्धः सन् सोमसोकं च गच्छति ॥

तच्च वर्षसहस्राणि सप्त खिला पुनर्नरः ।

इह सर्वधनोपेतो भोगवानभिजायते ॥

ओषधयो मुद्राद्याः । पूजादिं विधाय अद्य सर्वकामसमृद्धिम-
दात्मीयसोमसोकगमन-तदधिकरणकसप्तवर्षसहस्रावस्थिति-तदुत्तर-
मर्त्यलोकाधिकरणकसर्वधनोपेतभोगवञ्जन्मकाम एतानि धान्यानि
प्रजापतिदेवतानि इत्यादि दक्षिणास्यर्गान्तम् । याज्ञवल्क्योक्तात्यन्त-
सुखित्वभवनकाम इति वा ॥

अथ शालग्रामशिलादानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानसुत्तमम् ।

भूचक्रं तेन दत्तं स्यात् सगैलवनकाननम् ॥

शालग्रामे षोडशोपचारैण विष्णुपूजां विधाप्य संप्रदानं विष्णु-
स्वाभ्यर्च्य-ॐ अद्येत्यादि सगैलवनकाननभूचक्रद्वानजन्यफलसमफल-
प्राप्तिकाम इनां शालग्रामशिलामर्चितां त्रिष्णुदैवतां साधारं
सवस्त्रामित्यादि दक्षिणास्यर्गान्तम् ।

अथ दोलादानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नृवाह्यं पुरुषो यस्तु द्विजे सम्यक् प्रयच्छति ।

अश्वमेधफलं तस्य कथितं द्विजसत्तमाः ॥

नृवाह्यं दोलादि । पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अश्वमेधतुल्य फलप्राप्तिकाम इमां सोपकरणां दोलां विष्णुदैवतामित्यादि दक्षिणास्यर्शान्तम् । आरुह्य प्रतिग्रहः ।

१तत्रैव शिविकादाने,—

शिविकायाः प्रदानेन वङ्गिष्टोमफलं लभेत् ।

शिविका चतुर्दोलाकम् । पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अग्निष्टोमफलसमफलप्राप्तिकाम इमामर्चितां शिविकां विष्णुदैवतामित्यादि दक्षिणास्यर्शान्तम् । आरुह्य प्रतिग्रहः ।

यान्नवल्क्यः—

यानं वृचं स्तियं शय्यां दत्वात्यन्तं सुखी भवेत् ।

यानं दोलानौकादि । पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अत्यन्तसुखित्वभवनकाम इदं यानमर्चितं विष्णुदैवतामित्यादि दक्षिणास्यर्शान्तम् ।

यानशय्याप्रदो भार्यामिति मनुवचनात् भार्याप्राप्तिकाम इति वा ।

अथ पुस्तकदानम् ।

नन्दिपुराणे,—

अथ विद्याप्रदानन्तु सर्वदानोत्तमोत्तमम् ॥
 फलं दशाश्वमेधानां शतस्य सुकृतस्य च ॥
 राजसूयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते मर्त्यो विद्यादानेन भाग्यवान् ॥
 सर्वशस्यसुसम्पूर्णां सर्वरत्नोपशोभिताम् ।
 ब्राह्मणेभ्यो महीं दत्त्वा ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 यत् फलं लभते मर्त्यो विद्यादानेन तत् फलम् ॥
 यावदक्षरसंख्यानं विद्यते पत्रसंश्रये ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गं विद्याप्रदो वसेत् ॥
 यावत्यः पङ्क्तयस्तत्र पुस्तकेऽक्षरसम्भिताः ।
 तावतो नरकात् कुल्यानुद्धृत्य नयते दिवम् ॥
 यावच्च पत्रसंख्यानं पुस्तके विद्यते शुभम् ।
 तावद्युगसहस्राणि सकुलो मोदते दिवि ॥
 यावच्च पातकं तेन कृतं जन्मशतैरपि ।
 तत् सर्वं नश्यते तस्य विद्यादानेन देहिनः ॥
 स जातो मानुषे लोके स धन्ः स च कीर्त्तिमान् ।
 यो विद्यादानसम्पर्कप्रसक्तः पुरुषोत्तमः ॥
 यथाविभवतो दत्त्वा विद्यां प्राच्यविवर्जितः ।

याति पुण्यमथालोकानक्षयान् भोगभूषितान् ॥

पूजादि विधाय ॐ अथेत्यादि दशशताश्वमेधयज्ञफलसमफल-
सम्यगिष्टराजसूयसहस्रफलसमफल-सन्द्रसूर्यग्रहणकालीनवज्राङ्घ्रि-
संप्रदानकसर्वशस्त्रसुसंपूर्णसर्वरत्नोपशोभितमहीदानजन्यफलसमफल-
प्राप्येतत्पुस्तकावस्थिताक्षरसमसंख्यवर्षसहस्रवर्षवासेतत्पुस्तकावस्थि-
ताक्षरपङ्क्तिसमसंख्यखकुल्यनरकोद्धरणपूर्वकस्वर्गनयनेतत्पुस्तकावस्थि-
तपत्रसमसंख्यगुणसहस्रावच्छिन्नकुलसहितात्मीयस्वर्गाधिकरणकवर्ष-
बहुजन्मशतकृतयावत्पातकनाश-भोगभूषिताक्षयपुण्यमथालोकगमन-
काम इदं पुस्तकं सवस्त्रमर्चितं सरस्वतीदेवतममुकगोचायेत्यादि
दक्षिणा पुस्तकस्यशान्तं पूर्ववत् ।

इयश्रीर्षे—

थो दद्याल्लेखयित्वा तु पञ्चरात्रं द्विजोत्तमे ।

स विद्यादानपुण्येन वासुदेवे लयं व्रजेत् ॥

पुराणं लेखायित्वा तु थो दद्याद्वाङ्घ्रणे नरः ।

स विद्यादानपुण्येन वासुदेवे लयं व्रजेत् ॥

शामायणं भारतश्च थो दद्याद्विजपुङ्गवे ।

स विद्यादानजं पुण्यं प्राप्य विष्णौ प्रलीयते' ॥

थो धर्मसंहितां दद्याल्लेखयित्वा द्विजोत्तमे ।

स विद्यादानजं पुण्यं समयं प्राप्नुधाक्षरः ॥

वेदाङ्गान् लेखयित्वा तु थो दद्याद्वाङ्घ्रणवर्षभे ।

स स्वर्गलोकमाप्नोति यावदाहुतसंभवम् ॥ •

धर्मार्थकाममोक्षाणां या विद्या सिद्धये मता ।

तां लेख्य ब्राह्मणे दत्त्वा स्वर्गमाप्नोत्यसंग्रहम् ॥

१ आकाशस्य यथा नान्तं सिद्धैरप्युपलक्ष्यते १ ।

एवं विद्याप्रदानस्य नान्तं सर्व्वगुणात्मकम् ॥

अष्टेत्यादि वासुदेवे लयकाम इदं पञ्चरात्रपुस्तकमित्यादि ।

अथ श्रीहरिवंशे तत्पुस्तकदाने,—

ग्रताश्वमेधस्य यदत्र पुण्यं

चतुःसहस्रस्य शतक्रतोश्च ।

भवेदनन्तं हरिवंशदानात्

प्रकीर्तितं व्यासमहर्षिणा च ॥

यद्वाजपेयेन च राजसूया १

दृष्टं फलं हस्तिरथेन चान्यत् ।

तल्लभ्यते व्यासवचः प्रमाणं

गीतञ्च २ वाल्मीकिमहर्षिणा च ॥

पूजादि विधाय ॐ अष्टेत्यादि ग्रताश्वमेधयज्ञफल-
चतुःसहस्रशतक्रतुजन्यानन्तफल-वाजपेय राजसूययज्ञदृष्टफल-हस्ति-
रथदानजन्यफलसमफल-प्राप्तिकाम इदं हरिवंशपुस्तकं सवस्त्र-
मर्चितं सरस्वतीदैवतमित्यादि दक्षिणा तत्पुस्तकस्यशान्तम् ।

१ ग पुस्तके, आकाशस्येत्यादि श्लोको नास्ति । १

२ ख पुस्तके, उपलभ्यते । ३ ग पुस्तके, राजसूये ।

४ क ख पुस्तकद्वये, प्रगीत- ।

मत्स्यपुराणे विष्णुपुराणदानमुपक्रम्य,—

तदाषाढे तु यो दद्याद्दधेनुसमन्वितम् ।

पौर्णमास्यां विधौतात्मा स पदं याति वारुणम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्याषाढे मासि शुक्लपक्षे पौर्णमास्यां तिथौ
विशिष्टभारतवर्षाख्यभूप्रदेशे अमुकगोत्रोऽमुकनामाहं वारुणपद-
प्राप्तिकाम इदं विष्णुपुराणपुस्तकं दत्तधेनुसमन्वितमर्चितं सवस्त्रं
सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणास्यर्गान्तम् ।

मत्स्यपुराणे श्रीभागवतदाने,—

यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्णते वंशविस्तरः ।

वृत्रासुरवधोत्थितं तद्भागवतमुच्यते ॥

लिखित्वा तु यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।

प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्य भाद्रे मासि शुक्लपक्षे पौर्णमास्यां
तिथावित्यादि परमपदप्राप्तिकाम इदं भागवतमहापुराणं हेम-
सिंहसमन्वितं सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणास्यर्गान्तम् ।

मत्स्यपुराणे तत्पुस्तकदाने,—

विषुवे हेममत्स्येन धेन्वा चैव समन्वितम् ।

यो दद्यात् पृथिवी तेन दत्ता भवति चाक्षया ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्य विषुवसंक्रान्तामित्यादि पृथिवीदान
फलसमफलप्राप्तिकाम इदं मत्स्यपुराणपुस्तकं हेममत्स्यधेनुसम-
न्वितं सवस्त्रमर्चितं सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणास्यर्गान्तम् ।

१ ग पुस्तके, पौर्णमास्यां विधानेन सम्पदं याति वारुणम् ।

स्कन्दपुराणे काशीखण्डदाने,—

य एतत् पुस्तकं रम्यं लेखयित्वा समर्पयेत् ।
 अखिलानि पुराणानि तेन दत्तानि नान्यथ ॥
 अत्राख्यानानि यावन्ति श्लोका यावन्त एव हि ।
 तथा पदानि यावन्ति वर्णा यावन्त एव हि ॥
 यावन्त्यपि च पत्राणि यावत्यः पत्रपङ्क्तयः ।
 गुणसूत्राणि यावन्ति यावन्तः पटतन्तवः ॥
 चित्ररूपाणि यावन्ति रम्यपुस्तकसंपुटे ।
 तावद्युगसहस्राणि दाता स्वर्गं महीयते ॥

अत्र पटतन्तव इत्यनेन समस्तदाने वस्त्रमाहित्यं बोद्धव्यम् । पुस्तक-
 संपुट इत्यनेन सर्वमेव पुस्तकं संपुटबहितं कृत्वा देयमिति च बोद्धव्यम् ।

पूजादि विधाय अद्येत्यादि अखिलपुराणदानजन्यफलसमफल-
 प्राप्ति-स्कन्दपुराणान्तर्गतैतत्काशीखण्डपुस्तकस्य यावदाख्यान यावत्-
 श्लोक-यावत्पद-यावद्वर्ण-यावत्पत्र-यावत्पत्रपङ्क्ति यावद्गुणसूत्र याव-
 देतत्पुस्तकाच्छादनपटतन्तु यावदेतत्पुस्तकसंपुटस्यचित्ररूप तावत्-
 समसंख्ययुगसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहितलकाम इदं स्कन्दपुराणा-
 न्तर्गतकाशीखण्डपुस्तकं सवस्तं सरस्वतीदैवतमित्यादि दक्षिणा-
 स्पर्शान्तम् ।

अथ विपुलगृहदानम् ।

भविष्यपुराणे,—

सर्वोपकरणोपेतं यो दद्याद्विपुलं गृहम् ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय विदुषे च कुटुम्बिने ॥

क्रीडित्वा सुचिरं स्वर्गं मानुष्यं लोकमागतः ।

भवत्यव्याहृतैश्वर्यैः सर्वकामसमन्वितः ॥

उपकरणानि च ।

वर्षोपभोग्य धान्य खवण तैल दूत गुड़ मरीचादि वणिग्द्रव्य-
मुद्गमाषादि ब्रीहिंस्त्राल्यादि रन्धनोचितसामग्री-शिलापट्टमुषलो-
दूखल सूर्प समार्जनी कुहाल दात्र कुठार खनित्र दीपवृच दर्वी
मृन्मयकलसादि गृहवसत्युचितसामग्री-काष्ठपादुका कांस्यभाजन
भोजनपात्र पानपात्र पीठ शय्या गो महिषी दास दासी नाना-
विधभक्ष्यसामग्री-कनकरजतवज्रविधवस्त्रादीनि ।

वक्ष्यमाणसाधारणप्रतिष्ठाविहितहोमादिकं कृत्वा पूजादि
विधाय—

इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपकरणान्वितम् ।

तव विप्रस्य दानेन ममस्त्वव्याहृतं फलम् ॥

इति पठित्वा ॐ अद्येत्यादि सुचिरकाल स्वर्गक्रीडन
पूर्वकं मानुष्यलोकगमन-तदुत्तराव्याहृतैश्वर्यैस्त्व-सर्वकामसमन्वितत्व-
भवनकामो वर्षोपभोग्यसर्वोपकरणोपेतमिदं विपुलगृहमर्चितं
विष्णुदैवतमसुकगोत्रायेत्यादि दक्षिणागृहप्रवेशान्तम् ।

स्कन्दपुराणे,—

यावद्गृहवसत्युचितपूर्वोक्तसामग्रीसहितगृहदाने,—

गृहं यस्तु श्रयच्छेत सर्वकामसमृद्धिमत् ।

स लोकं प्रद्वेषः^१ प्राप्य सर्वकामैर्निषेधते ॥

वर्षकोटीर्वसेत्तत्र^१ षतस्त्रस्रोत्रेण कर्मणा ।

गृहमेधौ सदा, दाता भोगवाञ्छैव जायते ॥

सर्वकामसमृद्धिमदिति यावद्गृहवसत्युचितपूर्वोक्तसामग्री^१सम्पन्न-
मित्यर्थः ।

पूजादि विधाय “इदं गृहं गृहाण त्वम्”इत्यादि” पठित्वा ॐ
अथेत्यादि ब्रह्मलोकावाप्तिपूर्वकसर्वकामनिषेव्यमानत्व-तप्तोकाधि-
करणकवर्षकोटिचतुष्टयवास-तदुत्तरगृहमेधिल-सदादाढत्व-भोगिल-
भवनकामः सर्वकामसमृद्धिमदितं विपुलगृहमर्चितं विष्णुदैवत-
मसुकगोचायेत्यादि दक्षिणा गृहप्रवेशान्तम् ।

विष्णुधर्मात्तरे,—

धनधान्ययुतं स्त्रीतं सर्वोपकरणैर्युतम् ।

श्रय्यासनयुतं^२ रम्यं गोऽजाव्यश्रयुतं तथा ॥

गृहं दत्त्वा द्विजेन्द्राय तावत् स्वर्गमुपाश्रुते^३ ।

थावत् कस्यावसानन्तु कस्यादौ पार्थिवो भवेत् ॥

स्त्रीतं विपुलं, रम्यं सौधादिविचित्रम् । उपकरणानि च
पूर्वोक्तानि गोऽजाव्यश्राधिकमत्र ।

पूजादि विधाय “इदं गृहं गृहाण त्वम्”इत्यादि पठित्वा-ॐ
अथेत्यादि यावत्कस्यावसानस्वर्गभोग-तदुत्तरकस्यान्तरादि पार्थिवत्व-
भवनकामो धनधान्ययुतं स्त्रीतं सर्वोपकरणैर्युतं श्रय्यासनयुतं रम्यं

१ क पुस्तके, स तत्रोच्य ।

२ ग पुस्तके, सम्पन्नार्थम् ।

३ ग पुस्तके, श्रय्याश्रयुतम् ।

गोऽजाव्यश्रुतमिदं विपुलगृहमर्चितं विष्णुदैवतमसुकगोचायेत्यादि
दक्षिणागृहप्रवेशान्तम् ।

केवलगृहदाने । विष्णुधर्माक्षरे,—

ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा वसूनां लोकमश्रुते ।

पूजादि विधाय ॐ अथेत्यादि वसुलोकप्राप्तिकाम इदं गृह-
मर्चितं विष्णुदैवतमित्यादि दक्षिणा गृहप्रवेशान्तम् । याज्ञवल्क्यो-
क्तात्यन्तसुखिलभवनकामो वा ।

रथमश्वं गजं दासीं शय्यां गृहमथापि वा ।

भूमिं वा यः प्रयच्छेत स राजा भुवि जायते ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् पृथिव्यधिकरणकराजलभवनकाम
इति वा ।

अथ कन्यादानम् ।

अत्र केचित्,—

चौरस्य कर्मानर्हलप्रतिपादकत्वात् विवाहस्य च शुचिना
कर्त्तव्यत्वात् विवाहदिने शिष्टाचारमुल्लङ्घ्य चौरं नाचरन्ति ।
तदशुद्धम्— उपनयनवत् विवाहेऽपि चौरस्य वाचनिकत्वात् न
दोषावहलम् ।

यथा हयग्रीर्षे श्रीविवाहे,—

ततो नापितमानीय क्षुरकर्णसुपेशंक्षम् ।

तेन सङ्क्षुण्णयेत् चौरं श्रिया देव्यास्तथा हरेः ॥

ततो नीरुज्जनं कृत्वा स्नापयेच्छ्रीजनार्दनौ ।

अन्ये तु कन्यादानं क्लृप्तैव पश्चात् स्वयम्बरमाचरन्ति ॥

तदप्यशुद्धम् ।

स्वयम्बरानन्तरञ्च पाणिं देव्यास्तु ग्राहयेत् ।

इति हयग्रीर्षवचनात् ।

वज्रमुनिमतमेतत् सम्यदानं प्रधानम् ।

द्व्युभयवदनचन्द्रालोकनाद्यञ्च केचित् ॥

इति राजमार्त्तण्डवचनाच्च ।

मुखनियमस्तु कन्यादाने प्रागेव लिखितः ।

परञ्च,—

देव्या हस्ते जलं दद्यान्नतु देवस्य चक्रिणः ।

इति हयग्रीर्षवचनाद्भरहस्तोपरि कन्याहस्तं कृत्वा कन्याहस्त एवो-
त्सृज्य जलकुग्रदानं न तु वरहस्ते इति श्रिष्टाचारोऽपीदृश एवेति ।

विष्णुः,— 'पैतापुत्रीं चिस्त्रिर्वाचयेत् ।

'पैतापुत्रीं पितृपुत्रसम्बन्धं त्रिवाहे चिस्त्रिः चिपौरुषं वाचये-
दित्यर्थः । चिस्त्रिरिति वीष्णा कन्यावरोभयपचापेक्षया ।

तथा च गृह्यपरिशिष्टम्,—

कन्यां वरयमाणानामेष धर्मा विधीयते ।

प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिगृह्णति प्राङ्मुखाः ॥

उभयस्यापि पक्षस्य पैतापुत्रीमुपक्रमेत् ।

प्रतिगृह्णन्तीत्यन्तरवाक्याद्भरयन्तीत्यत्र दानसङ्ख्या वरणधर्मप्रवर-
कीर्त्तनप्राप्त्यर्था च तेन आर्षेयं प्रवृणीतेति वरणेऽन्त्यायमवचनात् ।
चैपुरुषिकं प्रवरकीर्त्तनमपि कार्यम् । आर्षेयं प्रवरः ।

१ पितापुत्रीम् ।

२ पितापुत्रीम् ।

अतएव अंसमानार्घगोत्रजामिति निषेधोऽपि सङ्गच्छते ।

तथाचाग्निपुराणे,—

नामग्नौचे समुच्चार्य्य संप्रदानस्य चात्मनः ।

संप्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने त्रिपौरुषम् ॥

त्रैपुरुषिकवाक्यमपि प्रपितामहादिक्रमेण न तु पित्रादिक्रमेण
कार्य्यम् ।

राजमार्त्तण्डे ब्रह्मपुराणवचनम्,—

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम् ।

वाक्यमुच्चारयेद्धीमानन्यत्र पितृपूर्व्वकम् ॥

नान्दीमुख इति शाखिविशेषव्यवस्थापितम् ।

अथ केचित् —

त्रींस्त्रीन् वारान् ब्रूयादिति सुमन्तुवचनात् सर्व्वमेव वाक्यं
चिरार्पन्त्यन्ति । तत्र,

काशिकापुराणे पार्व्वतीवाग्दानसमये हिमवतो वाक्यम्,—

मङ्गलैः पूज्य देवेशमिदमाह पुनर्गिरिः ।

दत्ता दत्ता पुनर्दत्ता उमा सत्येन ते विभो ॥

रामायणे धनुर्भङ्गानन्तरमतिहर्षात् सीतावाग्दानकाले जनक-
वाक्यम्,—

इमे कन्ये प्रयच्छामि चिर्वदामि न संग्रहः ।

तथा च कठर्गृह्यम्,—

अनेतेषु ज्ञात्यादिव्यहं ददामि ते इत्यस्य चिह्नधारणं करोति

संप्रदाता ।

अस्यार्थः,—

प्रत्याख्यानशङ्कया साक्षिरूपेण समागतेषु ज्ञातिषु ब्राह्मणादिषु पुरतो दात्रा अहं ददानि ते इति प्रतिज्ञावाक्यं चिरावर्त्त-
नीयमिति ।

ततश्च एतेषां वचनानामेकवाक्यतया सुमन्तुवचनमपि वाग्-
दानविषयं मन्तव्यं न तु संप्रदानविषयं १पृथक्श्रुतिकल्पनागौरवात्
संप्रदानवाक्यस्य पुनःपुनरनुष्ठाने ऽदृष्टार्थकल्पनागौरवाच्च ।
वाग्दाने तु प्रत्याख्यानशङ्कानिरासार्थमेव पुनः पुनरुच्चारणं दृष्टा-
र्थकलेन सङ्गच्छते इति ।

अतएव गोभिलटीकायां यशोधरेण चैपुरुषिकसम्बन्धमुल्लिख्य
अमुकी देवी मया ते दत्ता मया ते दत्ता मया ते दत्ता इत्येता-
वन्मात्रमेव चिरावर्त्तं वाग्दानप्रयोगो लिखितः ।

यच्च,—

सुमोक्ष तोयं भवपाणिपद्मे

दत्तेति दत्तेति पुनः प्रजल्प्य ।

इति कालिकापुराणवचनं तद्दानस्य वर्त्तमानत्वात् क्षप्रत्यय-
ख्यातीतार्थसङ्गतेः ।

नामगोत्रे समुच्चार्यं प्रदद्याच्छ्रद्धाम्बितः ।

परितुष्टेन भात्रेण तुभ्यं संप्रददे इति ॥

इति व्यासवचनाच्च ।

त्रैपुरुषिकंशम्बन्धोधारणपूर्वकमिमां कन्यां तुभ्यमहं सम्रददे
इति लङ्गन्तमेव सम्रदानवाक्यं समाप्य इयं ते दत्ता इयं ते दत्ता
इयं ते दत्तु इति चिरुच्चारणं कर्त्तव्यमित्येवं परम् । ततश्च
सुमन्तुवचनस्थाप्येतत्परत्वे न काचित् चतिरिति ।

एवञ्च वाग्दाने-अमुकी देवी मया ते दत्ता मया ते दत्ता
मया ते दत्तेति चिरावर्त्तनीयम् ।

सम्रदाने तु-सम्रददे इति लङ्गन्तमेव सम्रदानवाक्यं समाप्य इयं
ते दत्ता इयं ते दत्ता इयं ते दत्तेति चिरावर्त्त्य कन्याहस्ताधार-
भूतवरहस्ते कुग्रजस्रं देयमिति ।

भविष्ये,—

तिलराशिः क्षितौ यावद्विवाकरसमुच्छ्रितः ।

तस्य वर्षशते पूर्णं तिल एकः प्रगट्छते ॥

विद्यते च चयस्तस्य कन्यादाने न विद्यते ।

प्रथमं शुभे लग्ने मुखचन्द्रिकां विधाय खगट्शोक्तविधिना वरणं
कृत्वा ।

वासंसा प्राहृतां यज्ञोपवीतिनीं दद्यात्” इति गोभिलवचनात्
यज्ञोपवीतधारणपरीपाथ्या वाससाञ्छाद्यार्चयित्वा प्रजापतिञ्च
संपूज्य जलेनाभ्युक्ष्य इमं कन्यां तुभ्यमहं ददानीति वरहस्ते जलं
दत्वा ददस्तेति नेनोक्ते वरहस्तोपरि कन्याहस्तं विधाय वक्ष्यमाण-
हस्तलेपसुभयोर्हस्ते दत्वा आषारात् कुग्रवेष्ट्या वद्धा कुग्रतिल-
जलान्यादाय,—

ॐ अद्येत्यादि अक्षयस्वर्गकामोऽमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकस्य

प्रपौत्रायासुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकस्य पौत्रायासुकगोत्रस्यासुक-
 प्रवरस्यासुकस्य पुत्रायासुकगोत्रायासुकप्रवरायासुकशर्मणे तुभ्यं
 ब्राह्मणाय वराय अर्चिताय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकस्य
 प्रपौत्रीमसुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकस्य पौत्रीमसुकगोत्रस्यासुक-
 प्रवरस्यासुकस्य पुत्रीमसुकगोत्रामसुप्रवरामसुक्रीदेवी मर्चितां यथा-
 शक्यलङ्कृतां वासोयुग्माश्चादितां प्रजापतिदैवतामिमां कन्यामहं
 सम्प्रददे । इयं ते दत्ता इयं ते दत्ता इयं ते दत्तेति कन्या-
 हस्तोपरि कुशजलं दद्यात् । स्वस्तीति वरेणोक्ते काञ्चनदक्षिणां
 दद्यात् । वरस्य गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठित्वा कन्येयं प्रजापति-
 देवताकेति वदेत् ।

इस्तलेपस्य हयग्रीर्वं उक्तः,—

इस्तलेपमतो वक्ष्ये कन्यासौभाग्यदायकम् ।

हताञ्जलिः शिखा कान्ता, कर्पूरं कुङ्कुमं तथा ॥

मधूकपुष्पं सर्जरसं गुञ्जा जातीफलन्तथा ।

एषामेकतमं गृह्य समस्तं वा विचक्षणः ॥

यस्या विवाहसमये योजयेदगदानिमान् ।

न दौर्भाग्यं न वैधव्यं सा कन्या प्राप्नुयात् क्वचित् ॥

हताञ्जलिः क्षाजानुया इतिख्यातो वृचभेदः । शिखा क्षाञ्जलिका
 इतिख्यातो वृचः । कान्तां प्रियङ्गुः ।

तथाच भूरिप्रयोगकोषे,—

शिखा चाग्ने^१, शिखा चूडा ज्वाला क्षाञ्जलिकाद्रुमे ।

१ ग एस्तके, शिखाचाग्निः ॥

कर्ताऽस्मिन्^१ प्रिये रम्ये^२ लोहे स्त्री फलिनी स्त्रियोः ।

आदित्यपुराणे,—

कनकस्य च यो दाता भूमिदाता च यो नरः ।

कन्यादानप्रसक्तस्य समं यान्ति चयो रथाः ॥

श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः ।

सुक्ता वै सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

ॐ अद्येत्यादि कनकदानभूमिदानफलसमफलप्राप्ति-पितृपिता-
महप्रपितामहसर्वपापविमुक्ति-ब्रह्मलोकप्राप्तिकाम इति वा ।

गान्धर्व्यासुरविवाहयोरपि फलसुक्तमादिपुराणे,—

गान्धर्व्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

गान्धर्व्वलोकं व्रजति गान्धर्व्वैः पूज्यते नरः ॥

शुक्लेन दद्याद्यः कन्यां वराय सदृशाय च ।

किञ्चरैः सह गीयेत गान्धर्व्वं लोकमेति च ॥

एतच्च वैश्वशुद्धविषयमेव तेषामेवासुरविवाहस्य विहितत्वा-
दन्येषां निन्दितत्वात् ।

तथांच कश्यपः,—

शुक्लेन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।

आत्मविक्रयिणः पापा महाकिञ्चिषकारिणः ॥

पतन्ति-नरके घोरे व्रजन्ति चासप्तमं कुलम् ।

क्रीता द्रुम्येण या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।

न सा देवैर् न सा पैत्रे दासी तां काश्यपोऽब्रवीत् ॥

१ ख पुस्तके, अस्मिन्प्रिये ।

२ ग पुस्तके प्रियारम्ये ।

अथ कृष्णाजिनदानम् ।

मत्स्यपुराणे,—

वैशाखी पौर्णमासी तु ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
 पौर्णमासी तथा मासी तस्यां दानफलं महत् ॥
 गोमथेनोपलिप्ते तु शूचौ देशे नराधिप ।
 आदावेव समास्तीर्य शोभनं वस्त्रमाविकम् ॥
 ततः सशृङ्गं सरत्पुरमास्तरेत् कृष्णमार्गणम् ।
 कर्त्तव्यं रुक्मशृङ्गन्तु रुक्मदन्तन्तथैव च ॥
 लाङ्गूलमुक्तासंयुक्तं तिलच्छन्नन्तथैव च ।
 तिलैः सुश्रियिलं कृत्वा वाससाच्छादयेदुधः ॥
 सुवर्णनाभं तत् कुर्यादलङ्कुर्याद्विशेषतः ।
 रत्नैर्गन्धैर्यथा शक्त्वा तस्या दिक्षु च विन्यसेत् ॥
 कांस्थपात्राणि चत्वारि तेषां दद्याद्यथाक्रमम् ।
 एतं क्षीरं दधि क्षौद्रमेवं दत्त्वा यथाविधि ॥
 तत्प्रतिग्रहविद्विद्वानाहिताग्निद्विजोत्तमः ।
 स्नातो वस्त्रयुगलैः स्वशक्त्वा चाप्यलङ्कृतः ।
 प्रतिग्रहश्च तस्योक्तः पुच्छदेशे मद्द्वीपते ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा यथावत् कृष्णमार्गणम् ।
 समग्रं भूमिदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंग्रथम् ।
 सर्व्वास्य श्लोकांश्चरति कामचारी किहङ्गमः ।
 आहृतसंज्ञवं यावत् स्वर्गं प्राप्नोत्यसंग्रथम् ॥

गोमयोपलिप्तस्थाने शोभनं कम्बलमास्तीर्य तदुपरि षष्टङ्ग-
सखुर-कृष्णाजिनं विन्यस्य स्वर्णश्टङ्ग-स्वर्णसुर-दन्त-मुक्तायुक्तसाङ्गुलं
कृत्वा वस्त्रेणाच्छाद्य स्वर्णगर्भं कृत्वा रत्नैर्गन्धैश्चासङ्कृत्य चत्वारि कांश्य-
पात्राणि चतुर्दिक्षु यथाक्रमं घृतदुग्धदधिमधुपूरितानि संस्थाप्य पूजादि
विधाय,—

ॐ अद्येत्यादि समग्रभूमिदानफलसमफलप्राप्ति-कामचार सर्व-
लोकसम्पत्तरणाद्गतसंज्ञवपर्यन्तस्वर्गप्राप्तिकाम इदं कृष्णाजिनं दक्षश्टङ्गं
दक्षदन्तं मुक्तायुक्तसाङ्गुलं तिलच्छत्रं वस्त्राद्यादितं सुवर्णगर्भं रत्नै-
र्गन्धैश्च अलङ्कृतं चतुर्दिक्षु घृतदुग्धदधिमधुपूरितकांश्यपात्रचतुष्टय-
सहितमुत्तानाङ्गिरोदैवतमसुकगोत्रायासुकशर्मणे ब्राह्मणायाहिताग्रये
तुभ्यमहं संप्रदेदे । यज्ञीता पुच्छे गृहीत्वा स्वस्तीति वदेत् । ततः
सुवर्णदक्षिणां गृहीत्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठित्वा कृष्णाजिन-
मिदमुत्तानाङ्गिरोदैवतमिति वदेत् ।

अथाश्वदानम् ।

महाभारते,—

यावन्ति लोमानि ह्ये भवन्तीह नरेश्वर ।

तावतो वाजिदा लोकान् प्राप्नुवन्तीह पुष्कलान् ॥

लोकान् देवलोकान् । पूजादि विधाय,—

उच्चैःश्रवास्त्रमश्वानां राज्ञां विजयकारकः ।

सूर्यवाहनमस्रभ्यमतः शान्तिं प्रथच्छ मे ॥

मार्जण्डाय सुरेशाय काश्यपाय त्रिमूर्तये ।

जगद्दीपाय सूर्याय त्रिवेदाय नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पाञ्जलिना सम्युज्य ॐ अद्येत्यादि^१ एतद्वाजिसोम
यमसंख्यदेवसोकप्राप्तिकाम इममश्वं यमदैवतमित्यादि दक्षिणा-
श्वकर्षस्थग्रान्तम् ।

ततोऽश्वं प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्,—

महार्णवे समुत्पन्न उच्चैःश्ववसपुत्रक ।

मया त्वं विप्रमुख्याय दत्तो ह्य सुखी भव ॥

नन्दिपुराणे—

योऽश्वं रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।

स शक्रस्य वसेल्लोके यथा शक्रो युगान् दश ॥

प्राथान्ते चाय मानुष्यं राजा भवति च्छद्धिमान् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि शक्रसोकाधिकरणकदशयुग
शक्रवदास-तदुत्तरमर्ष्यलोकीयसमृद्धिमद्भ्राजत्वभवनकाम इममश्वं
यमदैवतमित्यादि दक्षिणाश्वकर्षस्थग्रान्तम् ।

स्कन्दपुराणे—

अश्वं यस्तु प्रयच्छेत हेमचिचं सुलक्षणम् ।

स तेन कर्षणा विप्र गान्धर्व्यं लोकमश्रुते ॥

यावन्ति तस्य सोमानि तावद्वर्षशतानि च ।

श्वेतश्च दत्त्वा विप्राय फलं दशगुणं क्षभेत् ॥

वङ्गवायाः प्रदानेन श्वेततुष्यं फलं स्मृतम् । ॥

हेमचिचं हेमाभरणविचिचम् । पूजादि विधाय ॐ अद्ये-

त्यादि एतद्दशस्रोमसमसंख्यवर्षशतगन्धर्व्वलोकप्राप्तिकाम इममश्वं
हेमविचित्रं सुखक्षणं यमदैवतमित्यादि दक्षिणाश्वकर्णस्पर्शान्तम् ।

श्वेताश्वदाने,—

अश्वेत्यादि श्वेतेतरहयदानफलदशगुणफलप्राप्तिकाम इममश्वं
श्वेतं यमदैवतमित्यादि दक्षिणाश्वकर्णस्पर्शान्तम् ।

एवं वड्वादानेऽपि । अश्विसालोक्यमश्वद इति मनुवचना-
दश्विसालोक्यप्राप्तिकाम इति वा ।

याज्ञवल्क्योक्तस्वर्गलोकमहितलकाम इति वा ।

१रथमश्वं गजं दार्शीं कन्यां गृहमथापि वा ।

भूमिञ्च यः प्रयच्छेत् स राजा भुवि जायते ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् भूतलाधिकरणकराजलभवनकामो
वा । हयप्रतिग्रहस्त्वयन्तगर्हितः ।

यथा—तिलधेनुं गुडधेनुं धेनुञ्चोभयतोमुखीम् ।

कृष्णाजिनं हयं गृह्य न पुनर्मानुषो भवेत् ॥

कृष्णाजिनप्रतिग्रहीतारमुद्दिश्य^१ मस्यपुराणे—

‘न सृश्यः स द्विजो राजञ्चित्यूपसमो हि सः ।

दाने च आद्रुकाले च दूरतः परिवर्ज्येत् ॥

आदित्यपुराणे—

किं कश्चित्पथौ मूढो गृह्णात्युभयतोमुखीम् ।

आग्नेये—

हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्यासनानि च ।

१ क पुस्तके, वरम् । २ ग पुस्तके, अधिकाथ । ३ ग पुस्तके, गृह्यन् ।

कृष्णाजिनस्य गृह्णाति तथैवोभयतोसुखीम् ॥^१

पापकृत् सोऽधमो लोके स प्रेतो जायते मृतः^१ ।

एकादशाहदेयग्रथ्याधिकारे ब्रह्मपुराणे—

तेन कृष्णा तु सा ग्रथ्या न याच्या द्विजसत्तमैः ।

गृहीतायां तु ग्रथ्यायां पुनः संस्कारमर्हति ॥

वेदेषु च पुराणेषु ग्रथ्या सर्वत्र गर्हिता ।

गृहीतायान्तु जायन्ते सर्वे नरकगामिनः ॥

कृष्णा पापवङ्गला । सर्वे वंशा इत्यर्थः ।

ब्राह्मे,—

ब्राह्मणः प्रतिगृहीयात् वृत्त्यर्थं साधुदाढतः ।

अव्यश्वधेनुमातङ्गतिललौहंश्च वर्जयेत् ॥

ग्रथ्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च ।

नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा ॥

ब्रह्महत्यां सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति ।

आतुराद्यद्गृहीतन्तु तत्कथं वै तरिष्यति ॥

आतुरान्मुमूर्षोः ।

तथा—वरं विक्रयणं मातुर्वरं विक्रयणं पितुः ।

न तु गङ्गातटे किञ्चिद्गृहीयादुद्धिमाक्षरः ॥

प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाहृद्वहस्यतिः,—

तान् प्रतिग्रहजान् दोषान् प्रायायामे व्यक्स्थिताः ।

नाश्रयन्ति हि विद्वांसो वायुर्मघानिवाम्बरे ॥

व्यवस्थिता इत्यनेन प्राणायामे .विशेषनिष्ठत्वप्रतिपादनात्
प्राणायामशतं, कार्यभिति बोद्धव्यम् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकयुक्तानामनादिष्टस्य चैव हि ॥

असत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी मासमेकं पथोव्रतः ।

गायत्रीजापनिरतो मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥

तुलापुरुषादि षोडशमहादानानि धान्याचलादिद्वादशविधा-
चक्षुदानानि मत्स्यपुराणोक्तानि मन्त्राराजेतरासाध्यान्यत्रोपेक्षितानि
महादानपद्धतौ द्रष्टव्यानि । अन्यानि च दानानि यथायथ
माकरेषूक्तानि ।

अग्नौचान्ताद्वितीयदिनविहितदाने मत्स्यपुराणे,—

अग्नौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्याद्विस्रचणाम् ।

काश्चनं पुरुषं तद्वत् फलवस्त्रसमन्वितम् ॥

सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः ।

वृषोत्सर्गस्य कर्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥

अग्नौचान्तादिति । अग्नौचान्ताहादित्यर्थः । अतएवाग्नौचान्ता-
हाद्वितीयेऽङ्गैति प्रयोक्तव्यम् । स्वाधीने शब्दप्रयोगे वाक्यरचनायां
स्रचणाया अयुक्तत्वादिति । विस्रचणां विस्रिचां खट्वासन-पाद्प्रसा-
दनपाच-जलपाच-सतामूलपाचाच्छादनोपधानादि नानाविधोप-

करणान्वितामित्यर्थः । काञ्चनपुरुषदानन्तु शय्यादाभात् पृथगेव तद्दद्यादित्यभिसम्बन्धात् ।

द्विजदम्पतिपूजनमपि पृथगेव न तु वृषोत्सर्गस्त्राङ्गं पारस्करादि-
नानासुनिभिर्वृषोत्सर्गाभिधाने द्विजदम्पतिपूजानभिधानात् प्रधानी-
भूतशय्यादिमध्यपाताच्च ।

न च क्त्वाप्रत्ययेनोपकारकत्वबोधनात् “फलवत् सन्निधावफलं
तदङ्गम्” इति न्यायादङ्गत्वं वाच्यम् । क्त्वाप्रत्ययस्थानन्तर्यार्थमात्राभि-
धायकत्वात् ।

न हि भुक्त्वा स्वपितीत्यादौ शयनस्थोपकारकमङ्गं वा भोजनं
भवति । नचोपकारकत्वमात्रमङ्गताप्रयोजकं आरम्भनीयादौ व्यभि-
चारात् ।

किन्नुभयस्मिन् क्रियमाणे द्विजदम्पतिपूजनानन्तरमेव वृषोत्सर्गः
कार्य इति क्रम एव क्त्वाप्रत्ययार्थः ।

न च तच्च पाठक्रमानुरोधात् क्रमो लभ्यत एवेति वाच्यम् ।

क्त्वाबोधितानन्तर्यार्थवत्त्वात् “वृषस्यतिसवेनेद्वा सोमेन यजेतेति-
वत्कृतद्विजदम्पतिपूजनस्यैव एकादशाष्टवृषोत्सर्गाधिकारात्” उभय-
स्मिन् क्रियमाणे विश्वजिज्ञ्यायात् स्वर्गफलसुद्दिश्य द्विजदम्पती पूज-
यित्वैव वृषोत्सर्गः कार्यः, वृषोत्सर्गाशक्तौ तु निरपेक्षद्विजदम्पति-
पूजनं निर्विवादमेवेति ध्येयम् ।

नानाभरणभूषणैरिति, आभरणानि सुण्डंलाङ्गुरीयशङ्खा-
दीनि । भूषणानि गन्धपुष्पवस्त्रादीनि । देयेति घृथग्विधानश्रवणात्
शृङ्गाद्यकपिलादानमपि पृथगेवेति ।

किन्तु विलक्षणश्रय्यादान-काञ्चनपुरुषदान-द्विजदम्पतिपूजानां
फलविशेषानुपदेशात् विश्वजिज्ञायेन स्वर्गफलमेव कल्पनीयम् ।
वृषोत्सर्गकपिलादानयोस्तु मुन्यन्तरोक्तः फलविशेषोऽस्त्वैव ।

यथा देवव्रतः,—

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

कपिलाचेत्तारयति भूयश्चासप्तमं कुण्डम् ।

इत्यादि । अतएव वृषोत्सर्गश्रय्यादीनां काम्यतापि वक्ष्यते ।

ततो विलक्षणं श्रय्यां खट्वादिनानाविधोपकरणामानीय—

सोपकरणायै श्रय्यायै नमः,

उत्तानाङ्गिरसे नमः,

एतत्सम्प्रदानं ब्राह्मणाय नमः,

इति पाद्यादिभिरुदङ्मुखं समूज्य द्दमां सोपकरणां श्रय्यां तुभ्यं
ददानौति, द्विजकरे जलं दत्त्वा ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा श्रय्यां
प्रोक्ष्य वामहस्तेन श्रय्यां स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना कुशत्रयतिलजलान्यादाय,—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्षणः स्वर्गप्राप्ति-
कामोऽमुकगोत्रायामुकशर्षणे ब्राह्मणाय 'द्दमां नानाविधोपकरणां
विलक्षणं श्रय्यांसुत्तानाङ्गिरोदैवतामर्चितां तुभ्यमहं संप्रददे ।
द्विजकरमध्ये सकुश्रं जलं दद्यात् । यद्दीताग्नेयतीर्थेन करमध्येन
स्पृष्ट्वा स्वस्तीति प्रतिवदेत् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुककामनया तुभ्यं कृतैतत्विस्त्रचणश्रया-
दानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे
ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्यददे । यहीता खलीत्युक्त्वा क्वाञ्चनं स्पृशेत् ।
ततो गायत्रीं ॐ कोऽदादिति पठित्वा श्रय्येयमुत्तानाङ्गिरोदैवते-
त्युक्त्वा श्रय्यामारोहेत्^१ ।

ततः,—फलवस्त्रसमन्वितकाञ्चनपुरुषं विष्णुं ब्राह्मणञ्च सम्पूज्य
पूर्व्ववत् कृत्वा—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः स्वर्गप्राप्तिकामो-
ऽमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय इमं काञ्चनपुरुषं फलवस्त्रसमन्वितं
विष्णुदैवतं तुभ्यमहं सम्यददे इति कुग्रजसं ब्राह्मणकरे दद्यात् ।
काञ्चनदक्षिणादिकमपि सर्व्वं पूर्व्ववत् । करूमध्येन प्रतिग्रहः ।

ततो द्विजदम्पती आनौय,—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो मरणाशौचा-
न्ताद्वितीयेऽङ्गि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः स्वर्गप्राप्तिकामोऽहं
द्विजदम्पती पूजयिष्ये ।

इति संकल्प्य द्विजदम्पतिभ्यां नम इति गन्धपुष्पताम्रमूलनाना-
विधोपहारवस्त्रालङ्कारादिभिः पूजयेत् ।

ॐ अद्येत्यादि कृतैतद्विजदम्पतिपूजाकुर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणा-
मिदं काञ्चनमग्निदैवतममुकगोत्रनामभ्यां द्विजदम्पतिभ्यामहं सम्यददे ।
इति दक्षिणां दद्यात् ।

१ ख पुस्तके, आरोहेत् ।

तदनन्तरं वृषोत्सर्गः ।

यद्यपि कस्यचित् स्त्रीकारासम्भवात् वृषोत्सर्गस्य न दागत्वं
किन्तु “एनं दुपानं पतिं वो ददानि” इति मन्त्रलिङ्गेन वत्सतरी-
गतस्त्रलारोपणेन च वत्सतरीणां देवतात्वावगमात् “देवतोद्देशेन
द्रव्यत्यागो याग” इति यागलक्षणव्यापनात् यागत्वमेव । तथापि
प्रसङ्गात् सोऽपि निरूप्यते इति ।

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वमाधाय हृदयाम्बुजे ।

अत्र प्रसङ्गसङ्गत्या वृषोत्सर्गो विविच्यते ॥

वृषोत्सर्गविधिमाह देवव्रतः,—

एकादशाह्ने प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

मासिके वा त्रिपक्षे वा षण्मासे चाब्दिके तथा ।

वृषोत्सर्गस्य कर्त्तव्यो याधन्न स्यात् सपिण्डता ॥

एकादशाह्नेऽग्रतौ मासिकादिक्रमिकः^१ कालः ॥ मासिकादावपि
एकादशाह्नेऽह्नेमेव फलं तस्यैव वैकल्पिककालत्वात् तत्राप्यग्रतौ
पारस्कराद्युक्तः कालः ।

पारस्करः,—

अथ वृषोत्सर्गो गोधृष्टेन व्याख्यातः कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां
रेवत्यामाश्रयजस्य^२ चेति ।

आश्रयजस्य पौर्णमास्यां रेवतीनक्षत्रयुक्तायामित्यर्थः ।

१ लोकोप्यं ग पुस्तके नास्ति ।

२ क पुस्तके, क्रमः ।

तथा च विष्णुधर्मात्तरे,—

अश्वयुक् शुक्लपक्षस्य पञ्चदश्यां नराधिप ।

कार्तिकेऽप्यथवा मासि वृषोत्सर्गञ्च कारयेत् ॥

पक्षे द्वे महापुण्ये तथाचैवायनदशे ।

विषुवद्वितये चैव मृताहे बान्धवस्य च ।

मृताहो यस्य यस्मिन् वा तस्मिन्नहनि वाचरेत् ॥

अन्यस्य मृताहे अन्यस्य कथं न क्रियते इत्याशङ्कायामाह
मृताह इति यस्मिन् दिवसे यस्य बान्धवस्य मृताहो मृततिति
भवति तस्मिन्नहनि तस्यैवाचरेन्नान्यस्येत्यर्थः ।

छन्दोगपरिशिष्टम्,—

कार्तिक्यामयने चैव फाल्गुन्यामष्टकासु च ।

आषाढ्यां विषुवे चैव पौष्णे आश्वयुजस्य च ॥

सर्भानुना चोपसृष्टे आदित्ये चन्द्रमस्यपि ।

सप्तवारान् सप्तपूर्वान् सृष्टस्तारयते वृषः ॥

पौष्णं रेवती तद्युक्तायां पौर्णमास्यामित्यर्थः । वृषराभन्तरे
मलमासादिदोषो नास्ति एकादशाहादौ नियमविधानात् ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्त्स्न्याणि न कालस्य विधीयते ॥

इति दक्षवचने नैमित्तिकपदेनागन्तुकमिन्तोपनिपातविधि-
तस्य ग्रहणाद्युपरागमिकस्नानदानादिवदपाष्टवादिनिमित्तकग्रा-

निकर्षादिवच्च^१ मरणनिमित्तकैकादशाहविहितवृषोत्सर्गशय्यादाना-
दीनां कर्त्तव्यत्वाच्च ।

तथाच वृद्धस्यतिः,—

नित्यनैमित्तिके क्षुर्यात् प्रयतः सन् मलिच्छुचे ।

वृद्धगृहीतवचनञ्च,—

मलमासादिकः कालो वृषोत्सर्गं न दूष्यति ।

वत्सरोपरि कर्त्तव्ये कालशुद्धिर्विधीयते ॥ इति ।

वत्सरात् परन्तु मलमासादिवर्जनम् ।

तथाच ज्योतिःपराशरः,—

अग्न्याधानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च ।

देवव्रत-वृषोत्सर्ग-चूडाकरणमेखलाः ॥

मङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ।

अथ यद्यपि वृषस्यैवोत्सर्गः श्रूयते तथापि चतस्रो वत्सतर्थस्ता-
श्चालङ्क्येति पारस्करेणोपादानादेनं युवानं इत्युत्सर्गमन्त्रलिङ्गाच्च ।

द्विहायनीभिर्धन्याभिस्तुभिः सह रूपवान् ।

द्वाभ्यामथैकयाऽभावाद्दुत्सृष्टव्यो द्विहायनः ॥

थो वा हरति षण्डञ्च पिबेत् क्षीरञ्च तद्भवाम् ।

यावन्ति तस्य स्त्रोमानि तावद्धर्षाण्डधोगतिः ।

तासां न चाज्यं पातव्यं शाश्वतीं गतिमिच्छता ॥

इत्यग्निपुराणवचनञ्च वत्सतरीचतुष्टयसहितस्यैव वृषस्योत्सर्गः ।

१ ग पुस्तके, तावत् ।

२ ख पुस्तके, यो वाहयते । ग, यो वाहयति यन्त्रञ्च ।

अतएव वत्सतरीषतुष्टयसाहित्येन संकल्पवाक्यं सुगतिषोपानपद्धतौ
लिखितम् । एष च शूद्रेणाप्यनुष्ठेयः सामान्येन विधानात्, मत्स्य-
पुराणे कृष्णेनाप्यन्यजन्मन इति वृषस्य वर्णविशेषकथुनाच्च ।

अतएव पारस्करे एतथैवोत्सृजेरन्निति एतथैव च्चानान्य
वाक्येनेत्येवशब्दाद्वाक्यभेदकल्पनागौरवाच्च । उत्सृजेरन्निति चातुर्वर्ण्य-
साधारणतया बह्वचनोपादानाच्च रथकारन्यायात् शूद्रेणापि एनं
युवानमित्युत्सर्गप्रकाशकमन्त्रः पठनीय एव ।

न च,—

अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ।

इति ब्राह्मणद्वारा मन्त्रः पठनीय इति वाच्यम् ।

प्रधानस्य वृषगतस्वत्वध्वंसरूपस्य स्वयमेवानुष्ठेयस्य मुनिभिरेव
तादृशवाक्येनैव विहितस्यानन्यथासिद्धस्य वृषोत्सर्गस्याजातत्वात् ।

रुद्राध्यायजपादेस्तु अङ्गत्वेनाग्नेर्यद्वाराप्यनुष्ठेयत्वे आङ्गाङ्गमन्त्र-
वदन्यथासिद्धत्वमिति । अतएव मन्त्रपाठानधिकारात् तादृशविशेष-
प्रतिपादकवचनाभावाच्च अनुपनीतस्य स्त्रियाश्च वृषोत्सर्गं नाधिकार
इति ध्येयम् ।

अथ वृषवत्सतरीसङ्क्षणम् ।

पारस्कारः,—

एकवर्णां द्विवर्णां वा यो वा यूथं समाच्छादयति यं वा यूथं
समाच्छादयेत् स्रोहित एव वा स्यात् सर्वाङ्गैरुपेतो जीववत्सायाः
पयस्त्रिन्याः पुत्री यूथे च रूपवान् तमसङ्कृत्य यूथे मुख्यासुतस्रो
वत्सतर्थ्यसास्यासङ्कृत्येति ।

एकवर्णा द्विवर्णा वेति सामान्यवर्णोपदेशस्यातुर्वर्णिकएव ।

तथाच हृन्दोगपरिशिष्टम्—

एकवर्णा द्विवर्णा वा यो वा स्यादष्टकासुतः ।

यूथादुच्चतरो वापि समो वा नीच एव वा ॥

अष्टकासुत इत्यनेनाष्टमीजातस्य प्राग्वक्ष्यकथनम् ।

यत्तु मत्स्यपुराणे,—

श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।

स्निग्धरक्तेन वर्णेन च्चित्रिस्थापि शस्यते ।

काञ्चनाभेन वैश्वस्य कृष्णेनाप्यन्यजन्मनः ॥

इति ब्राह्मणादौ वर्णविशेषकथनं तत्राग्नस्यार्थम् ।

यो वा यूपमित्यनेन यूथादुच्चत्वं यं वा यूपमित्यनेन च यूथा-
नीचत्वं न विवक्षितं किन्तु बलवत्त्वपुष्टाङ्गत्वादिकमेवापेक्षणीय-
मित्यर्थः । लोहितं एव वा स्यादित्येवकारेण मत्स्यपुराणोक्तनील-
वृषस्यातिप्राग्वक्ष्यकथनम् ।

मत्स्यपुराणे,—

शरणानि शिरः पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।

साक्षारससवर्णस्य तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥

१देवीपुराणेषुपि,—

लोहितोऽयस्तु वर्णेन शङ्खवर्णखुरस्तथा ।

साङ्गुलशिरंकोसैव स वै नीलवृषः स्मृतः ॥

१ म वृत्तके, कृष्णोदरः श्वेतपृष्ठः ।

२ ख वृत्तके, [] चिह्नितंशो नास्ति ।

वृष एव स मोक्षयो न स धार्म्यो गृहे भवेत् ।

तदर्थमेषा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥

एष्टव्याः बहवः पुत्राः यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषसुतृजेत् ॥

एनं वृषं लक्षणसन्नियुक्तं

गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् ।

सुक्ता न शोचेन्मरणं महात्मा

मोचे गतिञ्चाहमतोऽभिधास्ये ॥

अत्र गयाश्राद्धाश्वमेधतुल्यतामभिधाय मोक्षफलकथनादेका-
दशाहादावपि मोक्षफलमेव नीलवृषोत्सर्गस्य । एतेन सर्व्वचैव
फलश्रवणात् वृषोत्सर्गः काम्य एव ।

अत्र केचित्,—

मत्स्यपुराणे एकादशाहश्राद्धतुल्यतामभिधानात् शक्तैर्भावश्रं
कर्त्तव्य इति वदन्ति ।

तत्र श्रय्याकाञ्चनपुरुषदानादीनामपि तथात्वप्रसङ्गात् । एका-
दशाहश्राद्धस्याश्रक्तं प्रत्यपि नित्यत्वनिश्चयात् तत्तुल्यतामभिधानस्य
अश्रक्तं प्रत्यनित्यतारूपफलस्योक्तितएव व्याघाताच्च ।

वस्तुतस्तु एकाश्राहश्राद्धतुल्यतामभिधानस्य फलमेवास्तीकम् ।

तथाहि किमिदमेकादशाहश्राद्धतुल्यतामभिधानफलं अनन्य-
कालीनत्वं वा श्रक्तस्यावश्यानुष्ठीयमानत्वं वा अभिन्नकर्त्तृकत्वं वा ।

१ ग पुस्तके, अनित्यताकल्पनस्य ।

२ क पुस्तके, अभिन्नफलत्वं वा इत्यधिकपदमस्ति ।

नाद्यः— मांसिके वा चिपचे वा इत्यादि देवव्रतवचने काला-
न्तरस्यापि प्रतिपादितत्वात् ।

न द्वितीयः—

एकादशाहादौ वृषोत्सर्गस्य प्रेतलोकपरिहार-स्वर्गलोकगमन-
फलत्वेन नीलवृषगोचरतया मोक्षफलत्वेन कार्तिक्यादौ पूर्वापर-
सप्तपुरुषतारणफलत्वेन शय्याकाञ्चनपुरुषदानादीनाञ्च विश्वजि-
ज्ञायात् स्वर्गमात्रफलत्वेन च एकादशाहश्राद्धस्य तु प्रेतत्वपरि-
हारमात्रफलत्वेन च पृथक्फलत्वात् ।

न तृतीयः,—

एकस्यैव शक्तं प्रति नित्यत्वमंशक्तं प्रत्यनित्यत्वमित्यदृष्टाश्रुत-
कल्पनाया हास्यास्पदत्वात् अन्यथा एकादशाऽश्राद्धस्यापि तुल्य-
न्यायादंशक्तं प्रत्यनित्यता स्यात् ।

न चतुर्थः,—

एवञ्च काम्यत्वे निर्णीते सति कामनावतः सर्वस्यैवाधिकारात् ।

ततश्च,—

महार्हाणि च रत्नानि गाश्च वाहनमेव च ।

यानानि दासीर्दासांश्च राज्ञस्तस्योर्द्धदेहिने ॥

इत्यादि रामायणोक्तव्रत् सर्वमेव नित्यकाम्यसामान्यमेका-
दशाहानुष्ठेयम् ।

मत्स्यपुराणे,—शय्यादानादिकमुक्तं तत्प्रकरणे च एकादशाहश्राद्धं
मोक्तं कथं वा तच्छ्रुताभिधानं इत्यसं बद्धना । वृषाक्षररणम्
स्वर्गश्राद्धान्यत्र दृष्टमेवात्र याज्ञम् ।

तथा,—

त्रिमासादूर्द्धमेतस्य वृषलेनाधिकारिता ।
यावद्दन्ता न शीर्यन्ति यावत् सङ्गं न गच्छति ॥
क्रीला वीरक्रयेणैव परिवर्त्त्यापपादिना ।
धान्यक्रीतं गृहे जातं वृषभं तं समुत्सृजेत् ॥
अग्रतो लोहिता पत्नी पार्श्वभ्यां नीलपाण्डरे ।
पृष्ठतस्तु भवेत् कृष्णा वृषभस्य विमोक्षणे ॥

अथ यूपलक्षणम् ।

चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञकाष्ठसमुद्भवः ।
वर्तुलः शोभनः स्थूलः कूर्त्तव्यो वृषभौलिकः ॥
साङ्गहस्तदयं तच्च यूपमूर्द्धं प्रदर्शयेत् ।
उपयूपस्य चत्वारो हस्तत्रयविनिर्दिताः ॥

अथ स्थाननियमः ।

गोशालायां वने गोष्ठे देवतायतनाङ्गने ।
त्रीहिलेने कुशलेने राजद्वारे चतुष्पथे ॥
गङ्गादिसरितां तीरे गयायां पुण्ड्रभूमिषु ।
वृषोत्सर्गं प्रकुर्वीत शोधयित्वा वसुन्धराम् ॥
चतुर्दारान्वितं तत्र हस्तैर्दादशभिर्गृहम् ।
चतुर्हस्तमिता वेदी मध्ये कार्या परिकृता ॥

१ क एस्तके, हस्तदय- ।

वत्सराभ्यन्तरे क्रियमाणे एकादशाहादिश्राद्धात् पूर्वमेव कार्यं
न तु परं देवकृत्यत्वेन पूर्वाह्नविहितत्वात् भिषेधश्रवणाच्च ।

यथा शास्त्रज्ञानः,—

हृत्वेकादशिकं श्राद्धं वृषोत्सर्गं करोति यः ।

असिपत्रवने घोरे पितृभिः सह पच्यते ॥

अत्र गन्धेनाभ्युक्षणं गवामिति शूलगवोक्ताधिवासस्य—

“अथ वृषोत्सर्गो गोयज्ञेन व्याख्यातः” इत्यनेन पारस्करेणाति-
दिष्टत्वाद्धिवासः कर्त्तव्य एव ।

अत्राधुनिकाः,—एकादशाहपूर्वदिनेऽग्नौचमद्भावात् संवत्सरा-
भ्यन्तरे मासिकादौ च^१ ।

प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

नापि देवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

इति देशाशुद्धिविधानात् संवत्सरात् परमेव साङ्गस्य^२ कर्त्तव्य-
तावगमात् वृद्धिश्राद्धवदधिवासाभावः । अन्यथा वत्सराभ्यन्तरे
वृद्धिश्राद्धस्यप्यनुष्ठानं स्यादिति प्राचीनाचारमुल्लङ्घ्य व्यवस्थापयन्ति ।
तदशुद्धम् ।

यद्यधिवासो वृषोत्सर्गोऽङ्गमित्यस्ति तदाग्नौचान्तपरदिने वृषो-
त्सर्ग इत्युपदिशन् विधिरेक तदङ्गान्यपि विद्धानीत्यग्नेच्येऽद्यधिवासो
वैधः । दाशाहिकपिण्डदानवत्तत्राग्नौचमकिञ्चित्करम् । अनङ्गत्वे तु
कस्तत्र प्रसङ्गः कथं वा अन्यदा तदनुष्ठानमिति ।

१ ग एतन्के मासिकादौ च नास्ति ।

२ क एतन्के माङ्गस्य— ।

न च पूर्वदिने प्रधानाधिकाराभावात्त्राङ्गेऽधिकार इति वाच्यम्,
 श्वः कर्त्तव्यनिश्चयेनैव श्वः कर्त्तव्यतया प्रधानाधिकारसम्भवात् ।
 न च तद्दिनेऽधिवास इति वाच्यम् । पूर्वदिनरूपप्राप्ताभावात् ।
 न चाङ्गविधानमन्यदा चरितार्थमिति वाच्यं सामान्यप्राप्तस्याङ्गविधे-
 रनिवार्यत्वात् । अन्यथा एकादशाहश्राद्धे पूर्वदिने ब्राह्मणनि-
 मन्त्रणाद्यपि न स्यात् ।

न च तत्रापि निमन्त्रणवाधइति वाच्यम् ।

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।

श्वहं न कौत्सेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च सूतके ॥

इति मनुना एकोद्दिष्टस्य निमन्त्रणदिनमारभ्य ब्रह्ममध्ययन-
 निषेधात् ।

तथाच वराहपुराणे,—

अस्तङ्गते तथादित्ये गत्वा विप्रनिवेशनम् ।

दद्यात्तु पाद्यं विधिवन्नमस्तुत्य द्विजोत्तमम् ॥

प्रेतस्य नामाथोद्दिश्य यथार्थं विनियोजयेत् ।

श्वः करिष्य इति कृत्वा ब्राह्मणांश्च निमन्त्रयेत् ॥

गतोऽसि दिव्यलोकं तं कृतान्तविहितात् पथः ।

मनसा वायुभूतेन विप्रेषु स्वं निश्चोजय ॥

पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं नियोजयेत् ।

१ ग पुस्तके, गत्वा तु विनिवेशनम् ।

२ ग पुस्तके, श्वः करिष्ये इत्यादि नियोजयेदित्यन्तं पङ्क्तिचतुष्टयं नास्ति ।

१पादध्वक्षणं तेनैव प्रेतस्य हितकाम्यया ॥ इति

न च वचनबलादेव तत्र तथेति वाच्यं वचनस्योक्तयुक्तिमूल-
त्वेनान्यथागतिमूलात् बलकल्पनाया अयोगात् ।

किञ्च अग्नौचपतितआद्भस्य निरामिषभोजन-सकृद्भोजन-मैथुन-
वर्जनादिकमङ्गमपि न स्यात् । उक्तयुक्तिः पुनः सर्वसिद्धिकरीति
सेवोपासनीया ।

किञ्च अग्नौचापगमे सुस्नात इत्यादि विष्ण्वादिवचनेन दशा-
हात् परमग्नौचाभावप्रतिपादनादन्यथा सन्ध्यादीनामकरणप्रसङ्गात् ।

कालिकापुराणे,—

महाशुभनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् । इति ।

लघुहारीतेन च

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ।

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते ॥

इति काम्यकर्मणामेव निषेधात् । तत्रापि च विहितानां
काम्यानां दानवृषोत्सर्गादीनां कर्त्तव्यतानियमात्तदङ्गानामधिवासा-
दीनां वत्सराभ्यन्तरे सुतरामेव कर्त्तव्यत्वमायातम् । अन्यथा तुल्य-
न्यायाद्भोमादीनामप्यकरणप्रसङ्गः स्यात् केवलं वृषोत्सर्गमात्रं स्यात् ।
न च तथा, सौङ्गस्यैव काम्यकर्मणः फलावश्यभावनियमात् । अतएव
यागे रागादङ्गं वैधी प्रवृत्तिरित्युक्तं पञ्चमाध्याये । वृद्धिआद्भस्य तु
वाचनिक एव निषेधः ।

मत्स्यपुराणे,— वृद्धीष्टापूर्त्तयोग्यस्य गृहस्यस्य ततो भवेत् ।

सपिण्डनानन्तरं हारीतः,—

विन्दते पितृलोकञ्च ततः आङ्गं प्रवर्त्तते ।

उग्रनाः,—

नाव्वाक् संवत्सराद्दृष्ट्विष्टपोत्सर्गं विधीयते ।

सपिण्डीकरणाद्दूर्द्धं दृष्ट्विष्टाङ्गं विधीयते ॥

इत्यसं वज्रना ।

अथाधिवासः ।

पूर्वदिने सायंसमये स्वस्ति वाच्यं संकल्पं कुर्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि असुकगोचस्य प्रेतस्यासुकशर्मणः प्रेतलोकपरि-
त्यागपूर्वकं स्वर्गलोकगमनकामनया श्वःकर्त्तव्ये वत्सतरीचतुष्टय-
सहितं वृषोत्सर्गकर्मणि, तद्भूतं वृषवत्सतरीयूपानामधिवासकर्म
करिष्ये ।

ततः स्वयं वा वृत आचार्या वा, रचोहनं पठित्वा वेतालांशेत्या-
दिना श्वेतसर्षपान् विकीर्य प्राङ्मुख उपविश्य कृतभूतशुद्धिमाहवा-
न्यासाङ्गन्यासप्राणायामः सामान्यार्थं विधाय ब्रह्माणं वास्तुपुरुषश्च
समूष्य वेदीवह्निरैशान्यां “अश्वस्तूपरोगो ब्रजङ्गच्छेत्यृग्भ्यां” गोष्ठा-
दृषवत्सतरीरानीय “लाङ्गूलं परीरवदिति” भूमिं विशोष्य योगे
योगे इति कुशानास्तीर्थं^१ भद्रं कर्षेभित्ति भद्रपीठमारोप्य तच्च
यूपं स्थापयेत् ।

ततो वृषवत्सतरीयूपान् आपोहिष्ठेति श्वक्चयेण द्रुपदादिवेति
वेदादिमन्त्रचतुष्टयेन च स्थापयित्वा विष्णोरंराटमिति शितवाससा

१ ख पुस्तके, कुशास्तरयं नास्ति ।

जलमपनीय ब्रह्मघोषेण वेद्यामानीय योगे योगे इति कुशाना-
स्तीर्थं विश्वतश्चरुरिति श्रय्यामास्तीर्थ्यं धूपप्रस्फोति धूपं स्थापयेत् ।

ततो यजमानो वृषपादौ गृहीत्वा पठेत्,—

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

श्वस्तया मत्पितुः कार्यं कर्त्तव्यं वृषभेश्वर ॥

अद्य प्राप्तोऽसि देवेश नमस्ते परमेश्वर ।

अष्टभूर्त्तैरधिष्ठानं धर्मपाल नमोऽस्तु ते ॥

ततो गुरुर्वेदोपूर्वभागे घटमारोप्य गणेशं विष्णुमम्बिकां नव-
पहान् दिकपालांश्च सम्पूज्य घटान्तरे रुद्रमग्निं पूषणश्चावाह्य
विशेषतः पूजयेत् ।

ततोवृषवत्सतरीयूपानां कोऽसीति तैलहरिद्राम् ।

त्वां गन्धर्वा, अंशुनाभे इति दाभ्यां गन्धम् ।

श्रीस इति पुष्यं समिन्धोऽङ्गशित्यञ्जनम् ।

रूपेणैव इत्यक्षतकम् ।

युञ्जन्तीति गोरोचनाम् ।

धुवा सुवासा इति वस्त्रम् ।

सिन्धोरिवेति सिन्दूरम् ।

वृहस्पते इति रुचं वततोवा इति व्यजनम् ॥

धूरसीति धूपं, चन्द्रमा मनस इति दौप्रम् ।

अक्षमनौमदन्त इति दूर्वाक्षतं, विश्वतश्चरुरिति श्रय्यां दत्त्वा

दीर्घायुहेति मार्जनं काण्डादिति चतुरः काण्डामारोष
सूचामाणमिति सूत्रेण संवेष्टयेत् ।

ततो वृषस्याङ्गे मन्त्रन्यासः ।

चत्वारि षट्केति षट्के, नमस्ते रुद्र इति कर्णयोः ।

याते रुद्र इति शिखायां, अस्मिन् महतीति शिरसि ।

असंख्याता इति ललाटे, व्यन्वकमिति चक्षुषोः ।

मानसोक इति नासिकायां, अवतत्य धसुरिति मुखे ।

नीलपीवा इति कण्ठे, नमो वः किकिरेभ्य इति हृदये ।

तामीशानमित्युदरे, हिरण्यगर्भ इति नाभौ ।

नमस्त आयुधायाना इति बाह्वोः, प्रसुञ्च धम्बन् इति स्कन्धे ।

वांतोवाय इति पुच्छे, गन्धक्षरामिति, गुह्ये ।

थ एतावन्तश्चेति दिग्बन्धनं ततो रुद्राध्यायं पुरुषसूक्तञ्च
पठित्वा वृषाय धर्मरूपिणे नम इति सम्यूज्य—

अधिवासितोऽसि देवेश सर्वलक्षणलक्षित ।

यथासुखमिह स्थाने गोष्ठे तिष्ठ सुमित्रक ॥

इति प्रणमेत् । ततः शिरोदेशे निद्राकलसं संस्त्रायं निद्रा-
रूपिण्यै नम इति सम्यूज्य वस्त्रेणाच्छाद्य निद्रासूक्तं पठेत् । ततो
वेदीबहिर्माषभक्तेन ॐ चां हां हीं ह्रीं महादानवाधिपतये स्त्रे-
पास्त्राय एष माषभक्तवलिर्नम इति बलिं दद्यात् ।

इत्यधिवासविधिः ॥

अग्रौषान्ताहंदिती,यदिने स्नातः क्षतशान्तिः क्षतनित्यक्रियो
गोश्रास्त्रायां गोष्ठादौ वा गला स्त्रस्त्रि वाच्य संकल्पं कुर्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुक्तशर्मणो मरणाग्नौचान्नाहाद्वितौयेऽहनि अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुक्तशर्मणो प्रेतलोकपरित्यागपूर्वकन्-स्वर्गलोकगमनकामनया पारस्कारगृह्योक्तविधिना वत्सतरीचतुष्टयसहितवृषोत्सर्गकर्माहं करिष्ये ।

पाकयज्ञे स्वयं होता ब्रह्मैवैक ऋत्विगिति वचनात् स्वयमेव होता ।

वृषवत्सतरीणामलङ्करणं गां वाससी च आचार्याय दद्यादिति हन्धोगपरिशिष्टवचनात् स्वयमग्रज्जावाचार्यं वृणुयात् । तदा स एव होता तदा ब्रह्माणं सदस्यञ्च वृणुयात् ।

साधु भवानास्त्रामित्यादिना पाद्यादिना अभ्यर्च्य—

अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुक्तशर्मणो मरणाग्नौचान्नाहाद्वितौयेऽहनि अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुक्तशर्मणः प्रेतलोकपरित्यागपूर्वक-स्वर्गलोकगमनकामनया क्रियमाणे वृषोत्सर्गकर्षणि अमुकगोचं यजुर्वेदान्तर्गतामुकशाखाध्यायिनममुक्तशर्मणं भवन्तमाचार्यत्वेन वृणे । वृतोऽस्मीति आचार्यः ।

तत इन्द्रघोषस्त्रेति वेदोमभ्युक्ष्य रक्षोहनं वेतासाश्चेति श्वेतसर्षपान् विकीर्य पञ्चगव्येन वेदोमभ्युक्ष्य प्राङ्मुख उपविश्य भूतशुद्धिं मातृकान्यासमङ्गन्यासं प्राणायामत्रयञ्च कृत्वा सामान्यार्थं विधाय

गणेशं विघ्ननाशय सम्यूज्य पूजयेद्भुरिम् ।

विष्णुं यो नार्चयेदादौ विफलं कर्म तद्भवेत् ॥

इति प्रथमं घटे गणेशं सम्यूज्य विष्णुं च सर्वतोभद्रमण्डले घटे वा सम्यूज्य तत्रैव लक्ष्मीं नवगर्हास्य सम्यूज्य 'दशदिक्षु घटेषु वेद्यामेकत्र वा रक्षार्थं दिक्पालान् सम्यूज्य होतृदेवानग्निं रुद्रं

सर्वं पशुपतिमुग्रमग्रनिं भवं महादेवमौशनं पूषणैश्च मण्डले घटे
वा विशेषतः पूजयेत् ।०

ततोऽग्निकोणे हस्तपरिमितं वालुकाभिरङ्गुलोच्छ्रायं स्थण्डिलं
कृत्वा दर्भैः सप्तार्च्यं गोमयेनोपलिय कुशमूलेनोत्तराग्रामेकविंशत्य-
ङ्गुलप्रमाणां रेखां कृत्वा तदुपरि सप्ताङ्गुलान्तरितं द्वादशाङ्गुलप्रमाणं
प्रागग्रं विष्णुहृद्देवताकं रेखात्रयं कृत्वा दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां
रेखोत्कीर्णमृत्तिकासुद्धृत्य उत्तरस्थां दिशि चिपेत् । पञ्चगव्येन तीर्थो-
दकेन वा अभ्युक्ष्य स्थण्डिले कुशानास्तीर्थं सूर्यकान्तादिसम्भूतमग्नि-
मानीय क्रव्यादमग्निमिति क्रव्यादंशं दक्षिणस्थां दिशि त्यजेत् ॥

धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य फडिति संरक्ष्य रं अग्रये- नम इति
सम्यूज्य जानुद्वयं भूमौ पातञ्जिला ॐ इहैवायमिति स्थण्डिलो-
परि त्रिः परिभ्राम्य ॐ भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रेण आत्मनोऽभिमुखं
कृत्वा अग्निं स्थापयेत् ।

चित् पिङ्गल हन हन दह दह पच पच सर्वज्ञा ज्ञापय
स्नाहा । इत्यग्निं प्रज्वाल्य—

ॐ इहै दधि सव्योदतस्तिष्ठाम्यस्य सदन आसीद । इति
दक्षिणावर्त्तेन गत्वा दक्षिणस्थां दिशि कुशानास्तीर्थं ॐ निरस्तः
पाभाहत तेन वयं द्विभ इति मन्त्रेण कुशमेकं निरस्य—

ॐ इदमहं बृहस्पते सदासि सौदामि प्रसूतो देवेन सत्रिचा
तद्ग्रथे प्रब्रवीमि तदायवे तत् पृथिव्यै ।

इति मन्त्रेण तदुपरि ब्रह्माणसुत्तराभिमुखसुपवेश्य

ॐ आब्रह्मण इत्यभिमन्त्र्य सम्यूज्य च ब्राह्मणाभावे कुशमयं ब्राह्मणं

तत्र संस्थाप्य तेनैव पथा प्रत्यागत्य जलपूर्णं प्रणीतापात्रं आपो-
हिष्ठेति संस्थाप्य सूत्रामाणमिति चमसी 'जलेनापूर्थ-देवस्य त्वेति
मन्त्रेण षोडशभिर्द्वादशभिर्वा दर्भैरगर्भैरौशानादितोऽयेण मूल-
माच्छादयन् चतुर्दिक्षु परिसरेत् । तत उत्तरे पश्चिमान्तात् पूर्वान्नं
थावत् कुशोपरि होमद्रव्यासादनम् ।

यथा,—पवित्रच्छेदनास्त्रयो दर्भाः पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपात्रमाज्य-
स्थाली चरुस्थालीद्वयं समार्जनकुशाः षट्, उपयमनकुशाः सप्त, पञ्च
समिधः श्रुकश्रुवौ आज्यं उदूखलमुसले सूर्यस्तण्डुलाः यवपिष्टं दुग्धं
ब्रह्मदक्षिणा ।

इत्यादि स्थापयित्वा कुशपत्रद्वयं गृहीत्वा ॐ पवित्रे स्थो
वैष्णव्यौ इति मन्त्रेण 'क्षेदनदर्भैः' प्रादेशप्रमाणं पवित्रं कृत्वा ॐ
विष्णोर्मनसा पूते स्य इत्यभ्युक्ष्य प्रोक्षणीपात्रे पवित्रं स्थापयित्वा
प्रणीतांजलेन प्रोक्षणीं पूरयित्वा वामहस्तेन प्रोक्षणीं संस्थाप्य तत्
पवित्रं दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां धृत्वा तज्जलोत्तोलनरूपमुत्पवनं
कृत्वा पवित्रं तत्रैव संस्थाप्य तज्जलेनासादितद्रव्याणि संग्रोह्य
स्त्रवामेऽसञ्चारस्थाने प्रोक्षणीं स्थापयेत् ।

अस्त्राय फडिति आज्यस्थालीं चरुस्थालीञ्च प्रोक्षण्युदकेन प्रोक्ष्य
तत्राज्यं निक्षिप्य सूर्येणारि उदूखलं संस्थाप्य पूर्वासादिततण्डुलान्
ॐ अग्नये त्वा जुष्टं गृह्णामीति मुष्टिमेकां गृहीत्वा ॐ अग्नये त्वा
जुष्टं निर्वपामीति उदूखले निरुह्य ॐ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोचामि
इति प्रोक्षणीजलेनाभ्युचेत् ।

एवं ॐ इन्द्राय त्वा ॐ शर्वाय त्वा ॐ पशुपतये त्वा ॐ उगाय त्वा

ॐ अग्रनये त्वा ॐ भवाय त्वा ॐ महादेवाय त्वा ॐ ईशानाय त्वा
ॐ अग्रये स्त्रिष्टिक्रते त्वा, तुष्णीञ्च वारद्वयं ग्रहण-निर्वपण-प्रोक्षणानि
कृत्वा ।

ॐ उदूखले मुसले इति मुसलेनावहृत्य वातोवा इति
सूर्येण प्रस्फोञ्च त्रिः प्रचान्य एवं यवपिष्टस्यापि ॐ पूष्णे त्वा इत्येक-
मुष्टेर्यहणनिर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा “ॐ अग्रये स्त्रिष्टिक्रते त्वा” इति
तथैवान्यमुष्टेर्यहणादीनि कृत्वा चरुस्थालीदये द्वयं निधाय दुग्धं दत्वा
अग्रेरुत्तरतो घृतमधिश्रित्य अग्निमध्ये चरुं तदुत्तरे पौष्णचरुञ्च
प्रणीतोदकेनाज्येन चाभिधिच्य दर्भद्वयं सन्दीप्य आज्यस्य चरोश्च
दक्षिणावर्त्तेन त्रिः परिभ्राम्य तं दर्भं तत्रैवाग्नौ चिपेत् ।

पाणिभ्यां शुकृश्रुवौ गृहीत्वा, अधोमुखौ कृत्वा वारत्रयं प्रताप्य
सम्भार्जनकुशैरगान्मूलपर्यन्तं सम्भार्ज्यं प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य
सम्भार्जनकुशानग्नौ प्रक्षिप्य कुशोपरि शुकृश्रुवौ स्थापयेत् । •

सुखिन्नमदग्धं चरुं स्थापयित्वा चरौ घृतश्रुवं दत्वा आज्य-
चरुद्वयं चावतारयेत् । ततः प्रोक्षणीस्यपवित्रं वामहस्ताङ्गुष्ठा-
नामिकाभ्यां मूले गृहीत्वा ऊर्ध्वस्थितदक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां
पवित्राग्रं गृहीत्वा “ॐ सवितुस्त्वा प्रसव” इति मन्त्रेण पवित्रमध्येन
घृतस्योत्तोलनरूपमुत्पवनं वारत्रयं कृत्वा आज्यमवेचेत् । प्रोक्षणी-
पात्रस्यं जलञ्च ॐ सवितुर्व इति मन्त्रेण तदुत्पूय तत्रैव पवित्रं स्थापयेत् ।
उपथमनकुशांश्च होमसमाप्तिं यावदामहस्ते कृत्वा उन्तिष्ठन् प्रजापतिं
मनसा ध्यात्वा तुष्णीमेव समिधः पञ्च जुह्यात्, मूलाग्रघृतसंभुताः ।

तत उपविश्य दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा प्रोक्षणाः सपवित्रेण
जलेन दक्षिणादितः पर्युचेत् ।

ॐ अदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणस्यां प्रागयां जलधारां दद्यात् ।

ॐ अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चिमे उत्तराग्राम् ।

ॐ सरस्वत्यानुमन्यस्वेति उत्तरस्यां पूर्व्यायां जलधारां दत्वा

ॐ देव सवितः प्रसुवेति ईशानादि उदगन्तम् दक्षिणावर्त्तेन पर्युचेत् । ततस्तत् पवित्रं प्रणीतायां निधाय प्रोक्षणीपात्रं संस्वार्थमग्नेरुत्तरे स्थापयेत् ।

तथाचापस्तम्बसूचम्,—

अदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राचीनम् ।

अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनम् ॥

सरस्वत्यानुमन्यस्वेत्युत्तरतः प्राचीनम् ।

देव सवितः प्रसुव इति समस्तमिति ॥

यद्यपि सर्वत्र आघाराज्यभागहोमानन्तरमेव प्रकृतहोमस्तथा-
प्यत्र-मध्ये गवां सुसभिद्धमग्निं कृत्वा आज्यं संस्त्रत्य-इह रतिरिति
षडाङ्गतीर्जुहोति ।

इति पारस्करवचने क्वाप्रत्ययस्थानन्तर्याभिधायकत्वात् आज्यं
संस्त्रत्येत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च आज्यसंस्कारानन्तरं प्रथमत एवेह
रत्यादिहोमो नान्यहोम इति ।

न च पर्युक्षणमप्यादौ न स्वादिति वाच्यं, होमानन्तरस्त्वैव
युदासादिति प्राचीनमतमेव प्रमाणमाधुनिकोक्तं हेयमिति ।

सूर्यनामानमग्निं कृत्वा आज्येन षडाङ्गतीर्जुहोतीति ।

ॐ इह रतिः स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह रमध्वं स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह धृतिः स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह स्वधृतिः स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ उपसृजन् धरुणं मात्रे धरुणो मातरन्वयन् स्वाहा । इदमग्नये ।

ॐ रायस्योषमस्मासु दीधरत् स्वाहा । इदमग्नये ।

सर्वत्र संस्रवं प्रोचण्यां स्थापयेत् । ततो दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा ब्रह्मणोऽन्वारम्भपूर्वकमाज्येनाघाराज्यभागौ च जुहुयात् । तत्राघारौ प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा—

वायुकोणादारभ्याग्निकोणपर्यन्तं घृतधारां दद्यात् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ।

नैर्ऋतकोणादारभ्य ईशानकोणपर्यन्तं घृतधारां दद्यात् ।

ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय ।

अथाज्यभागौ ।

ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये । इत्यग्नेर्दक्षिणे पश्चिमादि प्रागन्तम् ।

ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय । इत्यग्नेरुत्तरे प्रतीच्यादि प्रागन्तम् ।

श्रुवत्स्रगं हविःशेषं प्रोचणीपात्रे स्थापयेत् ।

अथ वृषोत्सर्गा गोयज्ञेन व्याख्यातः, इत्यतिदेशात् शूलगवोक्त-
नवदेवताभ्यः पायसेनावदानविधिना जुहुयात् ।

आज्यरेको होमपात्रे आघारः परिकीर्तितः ।

यस्यरावाज्यसेकश्च प्रत्याघारः स उच्यते ॥

साज्ये हवनपात्रे च प्राग्दानमवदानकम् ।

पुनस्तथैव यद्दानं तत् स्यात् प्रत्यवदानकम् ॥

हव्ये हविषि यद्दानं क्षताघारः स उच्यते ।

चते चरौ च यद्दानं क्षताभ्यङ्गः स उच्यते ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनादवदानविधिर्ज्ञेयः ।

यथा जुह्वां घृतस्रुवं दत्त्वा चरौ चापरं तस्मान्मेक्षणेनावदानद्वयं
गृहीत्वा जुह्वां घृतस्रुवेणाभिघार्थ्यं चक्ष्वाभिघारयेत् ।

ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये । इत्यग्नेर्मध्ये अन्वारम्भत्यागेन जुह्वा-
यात् । एवं रुद्राय शर्वाय पशुपतये उयाय अग्नये भवाय
महादेवाय ईशानाय ।

अत्र चाग्निशब्द इकारान्त एव अकारान्तस्तु गडुरिकाप्रवाहेण ।

अत्र काण्वाखीयश्रुतिः प्रमाणम्,—

अग्निं हृदयेनाग्निं हृदयागेण पशुपतिं हृत्तद्दयेन भवं यक्षा
शर्वमन्त्रह्यायुभ्यामीशानं सन्युना महादेवमन्तःपुर्णव्येनोद्यं देवं वनि-
ष्टुना वसिष्ठस्तुः शिङ्गीनि कोश्याभ्यामिति ।

तथैव पौष्णचरोरवदाय एकामाहुतिं जुहोति ।

ॐ पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्तः ।

पूषा वाजं सनोतु नः स्वाहा । इदं पूष्णे ।

अर्थार्थः,—

पूषा देवता नोऽस्माकं गाः पशून् अन्वेतु अनुगच्छतु पालयतु
पूषा अर्वातोऽश्वान् रक्षतु पूषा वाजमजं नोऽस्माभ्यं सनोतु ददातु
इति ।

अथ रौद्रात् पौष्णचरोस्य प्रत्येकमेकैकं भूयिष्ठमवदानं मेक्षणेन
जुह्वां निधाय । ॐ अग्नये खिष्टिहते स्वाहा इदमग्नये खिष्टिहते ।

तत आज्येन महाव्याहृतिहोमः ।

ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे । ॐ स्वः
स्वाहा इदं सूर्याय । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदमग्निवायुसूर्यभ्यः ।
इति ।

ततः सर्वप्रायश्चित्तहोमः ।

ॐ त्वन्नोऽग्ने इदमग्नीवरुणाभ्यां । अग्नये वा सर्वत्र ।
ॐ सत्वन्नोऽग्ने इदमग्निवरुणाभ्यां । ॐ अयाश्वाग्ने इदमग्नये ।
ॐ ये ते शतं इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो
मरुद्भ्यः स्वर्कभ्यः ।

ॐ उदुत्तमं इदं वरुणाय ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ।

इति होमं समाप्य अग्निमभ्यर्च्य पूर्णाहुतिं दत्वा ब्रह्मणे काञ्चन-
दक्षिणां दत्वा ।

होतुर्वस्त्रयुगं कांस्यं काञ्चनञ्चैव, दक्षिणाम् ।

इति विष्णुवचनात् होमरूपाङ्गसमापनीं होमदक्षिणां दद्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य प्रेतस्थामुकशर्मणः प्रेतलोकपरि-
त्यागपूर्वक-स्वर्गलोकगमनकामनया कर्त्तव्यवृषोत्सर्गाङ्गहोमकर्म्मणि
ब्रह्मकर्म्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमसुकगोत्रायामुकशर्मणे
ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्यददे । एवं पूर्व्वब्रह्मणो कृत्वा कर्त्तव्यवृषो-
त्सर्गाङ्गहोमकर्म्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामिदं वस्त्रयुगकांस्यकाञ्चनं
तुभ्यमहं सम्यददे इति ।

अचाधुनिकोः,—

ब्रह्मकर्म्मणः कृताकृतावेक्षणरूपस्य दक्षिणायां मानाभावात्

तद्विष्णोः पृथक् नास्ति होमस्य तु कर्माङ्गत्वेऽपि होमरूपतापन्नस्य
साङ्गत्वेव प्रधानाङ्गत्वात् वृद्धिआङ्गवत् पृथग्दक्षिणेति सा च
कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपाचादिका भवेत् । इत्याहुः । तदङ्गम् ।

ब्रह्मदक्षिणायां ह्यग्नीषपञ्चरात्रमेव प्रमाणं यथा,—

प्रणिपत्य ततो दद्याद्गुरवे दक्षिणां सुधीः ।

सुवर्णसहितं पात्रं तिलैः पूर्णं सवस्तकम् ॥

ब्रह्मणे कनकं दद्यात् मूर्त्तिपेभ्यस्तथैव गाः ॥ इति ।

तथा,—

होतुर्वस्तुयुगं कांस्यं काञ्चनञ्चैव दक्षिणाम् ।

इति वृषोत्सर्गाङ्गहोमकर्माणो विष्णुना विशिष्य दक्षिणाया
विहितत्वेन होमस्य कर्माङ्गत्वेऽपि वृद्धिआङ्गवत् वाचनिक्येव
पृथग्दक्षिणा । अन्यथा अङ्गस्योपाङ्गापेक्षया प्राधान्येन दक्षिणा-
प्रसङ्गेऽधिवासगणेशपूजादीनामपि दक्षिणाप्रसङ्गः स्यात् ।

नवा,— कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपाचादिका भवेत् । इत्यलं यज्जना ।

रुद्रान् जपित्वेति पारस्करे सामान्योपदेशेऽपि “आवधेद्रौद्रौञ्च
संहितां” इति हृन्दोगपरिविष्टवचनात् वृषवत्सतरीसमीपे समस्त-
रुद्राध्यायजपं कुर्यात् । ततो वत्सतरीसहितं वृषमद्देवतैर्मन्त्रैः
कुग्रैः सोदकविन्दुभिर्मांसयेत् ।

अद्देवतमन्त्रो यथा,—

शस्र आप्सु द्रुपदा आपोहिष्ठाऽथमर्षणम् ।

एतैरद्देवतैर्मन्त्रैर्मांसं समुदाहृतम् ॥

शस्र आपो धन्वन्थाः शमनः सन्तु नूयाः ।

शक्रः समुद्रिया आपः शमनः सन्तु क्रूपाः ॥
 ॐ-द्रुपदादिव सुसुचानः खिन्नः खातो मलादिव ।
 पूतं पवित्रेषोवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥

आपोहिष्ठादि ऋक्तथम् ।

ॐ-ऋतञ्च सत्यञ्चाभीध्यान्तपसोऽध्यजायत ततो राश्वजायत
 ततः समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोऽजायत ।
 अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी सूर्य्याचन्द्रमसौ
 धाता यथापूर्वमकल्पयद्विवञ्च पृथिवीञ्चान्तरीचमथो स्तः ॥
 यद्यपि पारस्करेऽङ्को नोक्तस्तथापि परिशिष्टवचनानुसारादङ्कनं

यथा—

ततोऽहणेन गन्धेन मानस्तोक इतीरयन् ।
 वृषस्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिशूलाङ्कं समुल्लिखेत् ॥
 वृषाङ्गधीति सव्येऽस्य चक्राङ्कमपि दर्शयेत् ।
 तप्तेन पश्चादथसा स्फुटौ तावेव कारयेत् ॥
 अथैनं कलसस्थाभिरङ्गिरेको वृषेण वा ।
 सव्यैषधिमुगन्धाभिः स्नापयेदक्षिका अपि ॥

इत्यहणगन्धेन दक्षिणपार्श्वे ॐ मानस्तोक इति कुशमूलेन
 त्रिशूलम् ।

वामपार्श्वे,—

ॐ वृषाङ्गधि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे ऽपवमानः सुवर्षसम् ।
 इति मन्त्रेण चक्रं, चरणद्वयमूले विशिष्यं पश्चात् तप्तलोहेन
 कर्षकारेण स्फुटौ कारयेत् ।

ततः सुगन्धिभिरङ्गिः सवत्सरीकं वृषं स्नापयेत् ।

शन्नोदेवी । आपोहिष्ठादिऋक्षयम् । ०

आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमाः ।

तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ।

ॐ या ओषधीः सोमराज्ञी धिष्ठिताः पृथिवीमनु ।

वृहस्यतिप्रसूता

इति सन्धौषधिभिः ।

ये तीर्थानीति तीर्थादकेन स्नापयित्वा जलमपनीय—

पारस्करे तास्त्रालङ्कृत्येत्युपदेशात् ।

वृषं वत्सरीस्र वस्त्रादिभिरलङ्कृत्यात् ।

ॐ युवा सुवासा इति वस्त्रम् । गन्धद्वारामिति गन्धम् ।

श्रीस्र ते इति पुष्पम् । धूरसीति धूपम् ।

मनोज्योतिरिति दीपम् । समिन्धोऽञ्जित्यञ्जनम् ।

वातोवेति व्यजनम् । वृहस्यते इति कृत्रम् ।

सिन्धोरिवेति सिन्दूरम् । युञ्जन्तीति गोरोचनाम् ।

चत्वारि शृङ्गेति सुवर्णशृङ्गम् । अक्षरपङ्क्तिरिति रजतखरम् ।

असौ यस्मात् इति ताम्रपृष्ठम् । नभ उदर्यणेति कांश्चक्रोडम् ।

नमो धृष्णवे चेति रजतचिशूलम् । इदं विष्णुरिति सुवर्णचक्रम् ।

आह्वयेनेति दर्पणम् । वातोवेति चामरम् ।

भद्रं कर्णेभिरिति प्रवालम् । नमोऽस्तु नोलघीवायेति सुवर्ण-
पट्टम् । मनो नघेति घण्टाम् । वृषाय दत्त्वा यथाग्रक्ति वत्सरी-
रयलङ्कृत्यात् ।

अथ यूपारोपणम् ।

आचारादेशान्यां द्विंशि यूपमारोपयेत् । तत्र प्राचीनपद्धत्यनु-
सारेण तत्प्रक्रिया लिख्यते ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
इति खनिचग्रहणम् ।

ॐ आददेऽग्रेष्वाख्येन प्राश्नामि वृहस्पतेर्मुखेन ।

इति गर्त्तं खनेत् ।

ॐ यवोऽसि यवयाऽस्रद्द्वेषो यवयाऽरातीः ।

इति अणु यवान् दद्यात् ।

ततो यवोदकेन यूपस्य— ॐ दिवे त्वेत्यग्रं, ॐ अन्तरीचाय
त्वंति मध्यं, ॐ पृथिव्ये त्वेति भूलं प्रोच्येत् ।

ॐ शुन्धन्तां लोकाः, पितृषदना इति यवोदकं गर्त्तं क्षिपेत् ।

ॐ पितृषदनमसीति प्रागयान्, द्भान् गर्त्तं स्तृणुयात् ।

ॐ अयेणीरसि स्वावेग्र उन्नेहणामेतस्य वित्तादधीत्वा स्थास्यति ।

इति गर्त्तसमीपे यूपमानयेत् ।

ॐ देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधिभ्यः ।

इति मधुना घृतेनाभ्यञ्जयात् ।

ॐ दिवमयेणासृच्व अन्तरीचं मध्येनायम् पृथिवीमुपरेणादृङ्हीः ।

इति यूपसुष्कृतं कुर्यान् ।

ॐ याते धामान्युशसि गमथ्ये यत्र गावो भूरिऽष्टङ्गा अयासः ।

अचाह तदुत्तं गायस्य विष्णोः परमं पदमाव भारि भूरि ॥

इति गर्त्तं क्षिपेत् ।

ॐ ब्रह्मवर्निता चचवनि रायखोषवनि पर्यूहामि ।

इति दृतप्रक्षेपः ।

ॐ ब्रह्मदृंह, चचदृंहायुदृंह प्रजादृंह । इति दण्डेन वृद्धीकरणम् ।

ततो यूप स्पृहा—

ॐ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो प्रतानि पश्यन्ने ।

इन्द्रस्य युज्य सखा ।

इति जपेत् ।

ॐ यदावध्रन्दाचायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।

तन्म आवध्रामि शतशारदाया युष्मान् जरदष्टिर्यथासम् ।

इति वृषं यूपे वध्नीयात् । उपयूपेषु वत्सतरीसु ।

अथ केचित्,—

वृषस्य दक्षिणे कर्णे-गायत्रीं ऋतस्य सत्यस्य इत्याद्यद्यमर्षणं
यद्देवां देवहैसनमित्यादि कुष्माण्डीसंज्ञकमृक्चयस्य जपन्ति ।

तस्य पारस्करेण ब्रह्मजपमाचाभ्यनुष्ठानादप्रमाणकमिति ।

ततो दधिल्लाञ्छितविषहान् वस्त्राच्छादितांसु सर्वान् कृत्वा
तिलकुसुमजलान्यादाय वत्सतरीचतुष्टयसहितं वृषसुसृजेत् ।

ॐ अद्येत्यादि असुकगोचस्य प्रेतस्यासुकशर्मणो मरणाग्रौचा-
न्नाहाद्वितीयेऽहनि असुकगोचस्य प्रेतस्यासुकशर्मणः प्रेतलोकपरि-
त्यागपूर्वकस्वर्गलोकगमनकामनया स्वर्णशृङ्गायलङ्कृतं वासोयुगा-
च्छादितं दधिल्लाञ्छितविषहं ब्रह्मदेवतं वृषम्—

एनं युवानं पतिं वी ददानि तेन क्रीडन्तीस्वरथ प्रियेण ।

मानः साङ्गजनुषा सुभगा राथप्योषेण समिषा मदेम ॥

इति मन्त्रेष्वैव वाक्यप्रविष्टेनोत्सृजेत्^१ ।

अत्र पारस्करे एतस्यैवोत्सृजेरन्निति एतस्यैव च ऋचा नान्यवाक्ये
नेत्येवकारार्थवशात् वाक्यभेदकल्पनागौरवाच्च उत्सृजेरन्निति बह्व-
वचनाच्च रथकारन्यायात् शूद्रेणाप्यथं मन्त्रः पठनीय एवेति प्रागेव
विवृतम् ।

न च मासपक्षतिथ्यादीनामप्युल्लेखो नास्त्विति वाच्यम्,—

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्व्वाणो न तस्य फलभाग् भवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् ।

फलाग्रमभिसन्धाय प्रदद्यात् अद्भुथान्वितः ।

इति गौतमवचनाच्च मासपक्षतिथ्यादीनामुद्देश्यगतफलस्य चोल्लेख-
नियमात् । ततश्च उत्सृगमन्त्रे एनमित्यनेन निर्दिष्टस्य वृषस्य
विशेषणतया तद्वैवताद्युल्लेखं कृत्वा षोडशगप्रतिपादिकया ऋचैव वाक्यं
समापनीयं न क्वकश्चित्वाक्येनोत्सृग इति पारस्कारसूचार्थः ।

ऋगर्थस्त्वथम् ।

हे वत्सतर्था वो युष्माकमेनसुपस्थितं पतिं ददानि' त्यजानि
स्त्वत्सर्वविषयं करोमि तेन वृषेण पत्या सह क्रीडन्तीः
खेस्रन्धो यूथं चरथ भ्रमथ क्रीडन्तीदिति प्रथमायां द्वितीया
द्वन्द्वसि यूथमपि नोऽस्माकं माना अस्मात्स्वत्वविषयास्यक्ता इत्यर्थः ।
एतेन वत्सतर्तीणासुत्सृगः प्रतिपादितः । मथीत्सृष्टास्त्वया सहेति
लिखित्यमाणवचनाच्च ।

फलमाह धैवे साप्तं स्वार्थं अन् अनुर्जन्म सप्तजन्मना विशिष्टे-
नेति विशेषणे तृतीया सप्तजन्मभाविना राक्षो धनस्य पोषेण पुष्ट्या
समृद्ध्या इषा अन्नेन च वयं सुभगाः सन्तः सं सम्यक् मदेम पुष्टा
भवेम इषु इच्छायां इध्यते सर्वैरिति कर्मणि क्विप् कान्दसः ।

मध्यस्थमभिमन्त्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण ।

इति पारस्करवचनात् सवत्सतरीकं वृषमभिमन्त्रयेत् ।

ॐ समुद्रोऽसि नभस्नानार्द्धदानुःशम्भूर्मयोभूरभिमावाहि
स्वाहा ।

माहतोऽसि मरुताङ्गणः शम्भूर्मयोभूरभिमावाहि स्वाहा ।

अवस्युरसि दूरस्नान् शम्भूर्मयोभूरभिमावाहि स्वाहा ।

यास्ते अग्ने सूर्य्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः ॥

ताभिर्ना अद्य सर्वाभौरुचे जनाय नृक्छधि ।

या वो देवाः सूर्य्ये रुद्रो गोव्यशेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचन्नो धत्त वृहस्यतेः ॥

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नृक्छधि ।

रुचं वैशेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचारुचम् ॥

तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेडमानो वरुणेह नोऽधुर्ग्रम् स मा न आयुः प्रमोषीः ।

स्वर्णघर्मः स्वाहा, स्वर्णार्कः स्वाहा, स्वर्णशूक्रः स्वाहा, स्वर्णज्योतिः

स्वाहा, स्वर्णसूर्य्यः स्वाहा ॥

इत्यनुवाकशेषः ।

अथ प्रचालयेत् यथेष्टं यूथं पर्यटत ।

इति कन्दोगपरिशिष्टवचनादेशान्यां दिशि सवत्सरीकं वृषं
किञ्चिच्चालयित्वा वृषं प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्,—

ॐ धर्माऽसि त्वं चतुष्पादश्चतस्रस्ते प्रियास्त्रिमाः ।

चतुर्णां पोषणार्थाय मयोत्सृष्टास्त्वया सह ॥

देवानाञ्च पितॄणाञ्च मनुष्याणाञ्च योषितः ।

भूतानां तन्निजननास्त्वया साङ्गे व्रजन्विमाः ॥

नमो ब्रह्मण्यदेवेश पितृभूतर्षिपोषक ।

त्वयि मुक्तेऽन्वया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥

मा मे षणोऽस्तु दैवोऽथ पैत्रो भौतोऽथ मानुषः ।

धर्मास्त्वं त्वत्प्रपन्नस्य या गतिः साऽस्तु मे भ्रुवा ॥

यावन्ति सन्ति लोमानि तव तासाञ्च गोपते ।

तावद्धर्षसहस्राणि स्वर्गं वासोऽस्तु मे पितुः ॥

मोचितोऽसि मया नाथ स्वकृन्दा गतिरस्तु ते ।

मत्पितुः स्वर्गं विद्ध्यथं तरिस्त्वं भवसागरे ॥

१ न खादेः परशस्यानि नाक्रामेर्गभिर्षीञ्च गाम् ।

इति वृषं आवयेत् ।

तत आचाराद्यस्य वृषस्योत्सर्गस्तस्य कुच्छेन तर्पणम् । सतिल-
मोटकवृषपुच्छमादाय कृतापस्यो दक्षिणामुखः—

ॐ अमुकसगोत्र प्रेतामुकशर्मानेतत्ते एतदुत्सृष्टवृषपुच्छ-
गलिततिलोदकसंपतिष्ठताम् ॥

ततः— ॐ खंधा पिदभ्यो मादभ्यो बन्धुभ्यसापि ददये ।

पिदपचास्य ये केचिद्ये चान्ये मादपचकाः ॥

गुरुश्वरवन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः ।

ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये आद्भवर्जिताः ॥

वृषोत्सर्गेण ते सर्व्वे लभन्तां प्रीतिसुत्तमाम् ।

दद्यादनेन मन्त्रेण तिष्ठात्तयुतं जलम् ॥

इत्यग्निपुराणवचनाञ्जलाञ्जलिचयं दद्यात् ।

वृषोत्सर्गस्य गौयज्ञातिदेशात् वृषसमानोऽन्यस्तथाभरणयुक्तो

गौर्दक्षिणा देया ।

तथा मोयञ्जे पारस्करः,—

तस्य तुल्यवथा गौर्दक्षिणेति ।०

तथा च विष्णुसंहितानास्त्रा वचनं पठन्ति ।

ब्राह्मणस्य वरो गौस्य व्रतो यामस्य भृशुजः ।

अस्यो विश्वस्य सपदं पुराणशतमन्त्रिके ॥

ॐ अद्येत्यादि असुकसगोचस्य प्रेतस्यासुकशर्मणो मरणा-
शौचान्तांशद्वितीयेऽहनि असुकसगोचस्य प्रेतस्यासुकशर्मणः प्रेत-
लोकपरित्यागपूर्व्वक-स्वर्गलोकगमनकामनया पारस्करविधिना कृतै-
तद्वृषोत्सर्गकर्मणः प्रतिदृश्यं दक्षिणामिमां वृषतुल्यवयस्कामलकृतां
गां वृषतुल्यवयस्कालकृतगवीमूखं वा विष्णुदैवतमसुकगोचाया-
सुकशर्मणे तुभ्यमहं सम्यददे ।

अत्र वृषवत्सतरीनामलङ्कारं गां वासुधी आचार्याय दद्या-
दिति कन्दोगपरिशिष्टवचनाद्दक्षिणां गामात्राभ्याथैव दद्यात् ।

विष्णुः,—

अथस्कारस्य इतयं भोजनं मनसेषितम् ।

भोजनं ब्रह्मसर्पिष्कं ब्राह्मणांसैव भोजयेत् ॥

व्यासः,—

क्रियमाणे वृषोत्सर्गे सोमदाहोऽभिजायते ।

वृषभः पीद्यते तेन ग्रास्यते द्विजभोजनात् ॥

पूर्ववदाक्यं कृत्वा कृतैतद्वृषोत्सर्गकर्मणि एतदुत्सृष्टवृषसोम-
दाहजनितपापक्षयकामो भोज्यान्वैतानि ब्रह्मसर्पिष्काणि ब्राह्मणेभ्यः
सम्प्रददे । ततस्तु दक्षिणां काञ्चनमूल्यं दद्यात् ।

ॐ यज्ञेन यज्ञमिति देवान् विसृज्य अकिद्रं कुर्यात् ।

आचाराङ्गीत-वाद्य-लाजप्रक्षेपं कृत्वा गृहे समागन्तव्यम् ।

इति वृषोत्सर्गपद्धतिः ॥

अथ वृषोत्सर्गानन्तरं मत्स्यपुराणोक्तक्रमानुरोधत् कपिला-
दानम् ।

सवत्सां कपिलां स्वर्णशृङ्गाद्यलङ्कृतां पाद्यादिभिः सम्पूज्य धेनुङ्गा-
धिष्ठातृदेवताभ्यो नमः, इति पुष्याञ्जलिं दत्वा कृताञ्जलिः
पठेत्—

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोषतु ॥

देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥
 विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावशोः ।
 चन्द्रार्कश्चशक्तिर्या धेनुरूपाऽस्तु सा त्रिये ॥
 सतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मौर्धनदस्य च ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ।
 स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ॥
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वशान्तिं प्रयच्छतु ।
 सर्वलोकमयीं दोग्ध्रीं सर्वदेवमयीं तथा ॥
 सर्वलोकहितार्थाय सर्वलोकभवाय च ।
 प्रयच्छामि महाभागामचयाय शुभाय ताम् ॥

इति पठित्वा धेनुं देवतां सम्यदानब्राह्मणमपि पाद्यादिभिः
 सम्यूज्य इमां धेनुं ते ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा ददस्वेति
 तेनोक्ते जलेन धेनुं प्रोक्ष्य वस्त्रेषुच्छाद्य पुच्छं धत्वा—

ॐ अद्येत्यादि असुकसगोत्रस्य प्रेतस्यासुकशर्मणो मरणाशौचान्ता-
 हाद्वितीयेऽहनि असुकसगोत्रस्य प्रेतस्यासुकशर्मण एतद्धेनुलोमसम्भित-
 वत्सरावच्छिन्नस्वर्गवाससप्तमकुलतारणकामोऽसुकसगोत्रायासुकशर्मणे
 ब्राह्मणाय इमां कपिलाधेनुं सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां ताम्रशृङ्गीं
 कांस्थोपदोहामादर्शललाढां घण्टाघीवां चामरपुच्छां गन्धाद्यर्चितां
 पयस्विनीं तुभ्यमहं सम्यददे । पुच्छे गृहीत्वा खस्तीति गृहीता
 वदेत् ।

ॐ अद्येत्यादि असुकसगोत्रस्य प्रेतस्यासुकशर्मणो मरणाशौचान्ता-
 द्वितीयेऽहनि असुकसगोत्रस्य प्रेतस्यासुकशर्मण एतत्कपिलाधेनु-

लोमसन्धितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गवाससप्रमकुलतारणकामिवया हते-
तत्कपिलाधेनुदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदेवतममुक-
गोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्यददे । .

ततो यहीता खलौत्युक्त्वा काञ्चनं स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च
पठित्वा कपिलाधेनुरिचं रुद्रदेवताकेति वदेत् ।

ततो दाता प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्—

यावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति हि ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वासोऽस्तु मे पितुः ॥

ततो घासघासदानम्—

सुरभे त्वं जगन्नाथे देवानाममृतप्रदे ।

गृह्णाण वरदे घासमीप्सितार्थं प्रदेहि मे ॥

पूर्वलिखितशिवपुराणवचनात्—

ॐ अद्येत्यादि एतत्कपिलाधेनुलोमकूपसंमसंख्यवर्षसहस्रा-
वच्छिन्नस्वर्गलोकवास-तदुत्तरविपुलकुंजजन्मकाम इमां कपिलाधेनुं
सौवर्णशृङ्गीमित्यादि वाक्यं वा ।

कपिलाभावे तदितरसालङ्कृतधेनुदाने तु—

ॐ अद्येत्यादि एतद्धेनुलोमसन्धितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गवासकाम
इमां धेनुं सौवर्णशृङ्गीमित्यादि सर्व्यं पूर्व्व्रत ।

वापीकूपतडागानां प्रतिष्ठा सर्वसम्पत्ता ।

यथामति विचार्य्येयं विशेषेण विकिञ्चते ॥

वेदबोधितत्यागस्य यागो दानं होमो वा इति चित्तयान्यतर-
नियमात् सर्वसत्वसम्प्रदानककूपवाप्याद्युत्सर्गस्य—

मनसा पाचमुद्दिश्य भूमौ तोयं समुत्सृजेत् ।

विद्यते सागरस्थान्तो न तद्दानस्य विद्यते ॥

इत्यग्निपुराणवचनात्,—

प्रकृष्टचेतनमनुव्याद्यपेक्षया पश्चात् स्त्रीकारसम्भवात् उद्देश्यगतस्त्रा-
मित्वजनकख्यागो दानमिति लक्षणव्यापनाद्दानत्वं । निःकृष्टचेतनमत्य-
पक्ष्याद्यपेक्षया तु वेदबोधितत्यागस्य तस्येदमित्यारोपज्ञानविषयो
देवतेति निःकृष्टचेतनानां देवतालक्षणगमात् देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो
याग इति यागलक्षणव्यापनादस्ति च यागत्वम् । यथा आङ्गु-
लिपिष्टुद्देश्यकतया यागत्वं ब्राह्मणसम्प्रदानकतया च दानत्वमित्युभय-
रूपता भ्रान्तिज्ञानस्येव न्यायनयेऽग्रभेदात्^१ प्रामाण्याप्रामाण्यम् ।

यथा च गुरुमतेऽनुमानस्य मेयांशे परोक्षतामिति माचंशे च
प्रत्यक्षतेति । अतएवोभयप्रयोगोऽपि दृश्यते ।

यथा ह्यग्नीर्वै,—

नास्ति तोयसमं दानं चैलोक्ये सवराचरे ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जलदानं समाचरेत् ॥

वापीकूपतडागाद्यमतो दद्यात् स्वशक्तितः ।

विन्तानुसारतः प्राज्ञः प्रपाञ्चैव प्रवर्त्तयेत् ॥

अप्येकं पूरयित्वा तु निदाघे वारिणा घट्टम् ।
जलदानन्तु कुर्वीत सर्वकामसमृद्धिदम् ॥
प्रपाशास्तु दानत्वं सुतरामेव ।

मत्स्यपुराणे यागपदप्रयोगो यथा,—

एतान् महाराज विशेषधर्मान्
करोति योर्व्यामथ शृङ्खुवुद्धिः ।
स याति रुद्रास्यमाशु पूतः
कल्पाननेकान् दिवि मोदते च ॥
अनेकलोकान् स महर्भुवादीन्
भुक्त्वा परार्द्धद्वयमङ्गनाभिः ।
सहैव विष्णोः परमं पदं तत्
प्रयाति तद्द्यागबलेन भूयः ॥

उच्यमितान् विशेषधर्महेतुभूतान् तद्द्यागादीन् यः करोति
तेषां तद्द्यागादीनां द्यागबलेन विष्णोः परमं पदं प्रयातीत्यर्थः ।
एवं सेलारामादिदानस्थापि द्यागदानोभयरूपतेति श्रेयम् ।

जलाशयस्य कूपवापीपुष्करिणीतद्द्यागनदीभेदात् पञ्चविधत्वम् ।

यथा ह्यग्नीष्वराचे वरुणप्रतिमालक्षणकथने,—

हेमजं रौप्यजं वापि रत्नजं वा प्रकल्पयेत् ।
वरुणं तस्य संक्षेपालक्षणं कथयामि ते ॥
द्वाङ्गुलं निक्षिपेत् कूपे वापां तदस्य अङ्गुलम् ।
पुष्करिण्यां क्षिपेद्द्वयं वरुणं चतुरङ्गुलम् ॥
पञ्चाङ्गुलं तद्द्यागेऽपि नद्यामथ षडङ्गुलम् ।

कूपादिलक्षणेमुक्तं कपिलपञ्चरात्रे,—

पञ्चाशद्भिर्भवेत्कूपः शतहस्ता तु वापिका ।

पुष्कमिष्यस्तदूर्द्धन्तु यावद्भस्तशतद्वयम् ॥

तडागोऽष्टशतान्तःस्थो नदी च स्यात्तदूर्द्धतः ।

पञ्चाशद्भिरिति पञ्चाशद्भस्तपर्यन्तं कूपः स च सदारको निर्दारकश्चेति । वापी च पञ्चाशद्दूर्द्धं शतहस्तपर्यन्ता । एषाञ्च संख्यातारतम्येन गाम्भीर्यतारतम्येन च फलस्यापि तारतम्यं बोद्धव्यम् ।

अत्र केचित्,—

स्वस्र जलाग्रयजलोपभोगो विरुद्धः त्यक्तस्य पुनः स्त्रीकारानर्हत्वात्, न चैकस्य एकक्रियायां दानकर्तृत्वं सम्प्रदानत्वञ्च सम्भवति । अतएव सत्रयागे यष्टृणामेव खेषामृत्तिकत्वेन नास्ति दक्षिणेत्याहुः । तन्न,— त्यक्तजलस्यापि नद्याद्विजलवदौपादानिकसत्त्वाविरोधात् ।

भोजयित्वा द्विजान् सम्भक्तुं तोयमुत्सर्जयेत्ततः ।

सर्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

इति हयग्रीर्षे असङ्कुचितसर्वपदबलात् स्वस्यापि त्यागोद्देश्य-
वगोन्तर्भावाच्च ।

एकस्यापि प्रकारभेदेन भिन्नत्वात् सम्प्रदाहत्वसम्प्रदानत्वयोरवि-
रोधाच्च अहन्त्वप्रकारेण सम्प्रदाहत्वं सर्वभूतत्वप्रकारेण च सम्प्र-
दानत्वम् । यथा सत्र्यासिनामात्मश्राद्धे एकस्यैव एतच्छरीराधि-
ष्टायकत्वप्रकारेण दाहत्वं पारलौकिकशरीरान्तराधिष्टायकत्वप्रकारे-
णोद्देश्यत्वमपीति नास्ति विरोधः । सत्रयागे तु खेषामेव खलिजां
सम्प्रदाहत्वसम्प्रदानत्वयोः प्रकाराभेदात् दक्षिणाभावात् युज्यत एव ।

अतएव आङ्कविवेके,—

हृतमश्रोत्रियं आङ्कं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ।

तस्मात् पणङ्गाकिनीं वा फलं पुष्यमथापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां आङ्के तथा स सफलो भवेत् ।

इति वृहस्पतिवचने पुष्यादीनामानत्यर्थलाभावात् सचेऽप्यति-
देशागतदृष्टार्थदक्षिणाया बाधो नादृष्टार्थाया दक्षिणाया इत्युक्तम् ।

न च तिरश्चां प्रकृष्टचेतनाभावात् बधिरान्धमूकपङ्गुनां श्रवण-
वीक्षणोच्चारणप्रचरणविरहादिन्द्रादिदेवतानाञ्च स्वस्यैव^१ त्यागोद्देश्य-
लासम्भवात् यागानधिकार इति तिर्य्यगधिकरणविरोध इति वाच्यम् ।

साकाराणामिन्द्रादीनामधिकारे निरूपयितव्ये मन्त्रमयीणां
देवतांनामुद्देश्यत्वारोपेण विरोधगन्धाभावात् तेषां यागेऽधिकार-
सम्भवात् गङ्गास्नानदानादावधिकारप्रसङ्गाच्च ।

वस्तुतस्तु वर्णाश्रमवतामेव कर्माधिकारनियमात् तदेभावेन
सुरेशादीनां तिरश्चामपि सर्वकर्मानधिकार इति तिर्य्यगधिकरण-
सिद्धान्तः ।

न च पुराणादाविन्द्रादीनामश्वमेधादिवर्णनविरोध इति वाच्यम् ।
श्रीरामचन्द्रादिवत् लोकप्रवर्त्तकतया तेषां तदनुष्ठानोपपत्तेः ।

अतएव भगवद्गीतायाम्,—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥

इति खजलांशयज्ञलोपभोगो न विरुध्यते ।

एवं सैलारामादीनामपीति ।

प्रकृतमसुरामः ॥

कृपादिप्रतिष्ठाफलमाह हयग्रीर्वे,—

एवं विधिं विनिवर्त्थ नृत्यगीतादि कारयेत् ।

एवं कृते फलं यच्च तन्निबोध सुरोत्तम ॥

सर्वकामसुसम्पूर्णं वैदूर्यमणिभूषितम् ।

सौवर्णं कामगं दिव्यं दिव्यस्त्रीशतसङ्कुलम् ॥

विमानं शक्रलोके तु प्राप्नुयात् कूपकारकः ।

एवं वायादिकर्तृणां फलं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥

कूपवापीतडागानां यः कर्त्ता नष्टकिष्किषः ।

नासौ वैवस्वतपुरं याति भूतनिषेवितम् ॥

शक्रलोके वसेत् ब्रह्मन् यावन्मन्त्रं नरः ॥

तदन्ते पृथिवीपालो जायते वा दिजोत्तमः ।

सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वैश्वर्यसमन्वितः ॥

कूपकारकः एवंविधानेन कूपदानकारक इत्यर्थः । एवं पर-
चापि ।

कृपादिप्रतिष्ठास्वरूपमाह हयग्रीर्वे,—

अब्देहं वरुणं बिद्धि नित्यं नारायणात्मकम् ।

वरुणस्य प्रतिष्ठा या सैवापां कीर्त्तयेत्तदनघ ॥

तथा तत्रैव—

भोजयित्वा दिजान् सम्यक् तोयमुत्सर्जयेत्ततः ।

सर्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुचरेत् ॥

ततो वरुणप्रतिमास्थापनानन्तरं तोयं तोयाग्र्यं समुत्सृजेदित्यर्थः । कृपादिजलाग्रयानामेव दाने तत्तत्फलश्रवणात् ।

कूपवापीतडागाद्यमतो दद्यात् स्वशक्तिः ।

इति पूर्वलिखितविधिवाक्यबलाच्च ।

सर्व्वेष्वेतेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।

फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्मात्त्रिफलमुच्यते ॥

इति वक्ष्यमाणवचनाच्च ।

अन्यथा तन्मात्रजलोत्सर्गं अन्येषामनुत्सर्गप्रसङ्गात् । तेन—

अप्रतिष्ठन्तु यत्तोयं तत्तोयं सूचवत् स्मृतम् ।

इति कपिलपञ्चरात्रवचनस्वरसात् वरुणप्रतिमास्थापनकृतजलशुद्धिपूर्वकजलाग्रयोत्सर्गः कृपादिप्रतिष्ठापदवाच्यः ।

एतेन मत्स्यपुराणाद्युक्तफलं वरुणयागस्यैव जलाग्रयदानस्य तु पृथगेव फलमिति यत् केनचिदुक्तं तन्निरस्तम् ।

यागस्यैव तत्फलत्वे अन्यथा वरुणयागानुष्ठानेऽपि तत्फलं स्यात् । जलाग्रयाधिकरणकवरुणप्रतिमास्थापनं जलाग्रयकरणं विना न घटते इति चेत् नद्यादौ परकृततडागादौ वा तत्सम्भवे तत्फलप्रसङ्गः स्यात् । तस्मात् पूर्वलिखितहयग्रीर्षादिवचनात् वरुणयागो जलाग्रयोत्सर्गस्याङ्गं फलमपि तस्यैवेति ।

तर्हि प्रतिष्ठाभावे जलाग्रयकरणस्य फलाभावप्रसङ्ग इति चेन्न अविधिकृतसुवर्णादिदानवत्तादृशं^१ वैधफलं नभ्येव किन्तु तदद्यात्-

१ खं पुस्तके, दानकृततादृशम् ।

क्रिञ्चित् साधारणं फलं विद्यत एव इति न विवादः । एवं
सेलारामादिप्रतिष्ठायामपि तद्दानस्यैव फलं न त्वङ्गभूतयाग-
स्येति ध्येयम् । १.

वरुणप्रतिमालक्षणमाह ह्यग्नीर्वे,-

हेमजं रौप्यजं वापि रत्नजं वा प्रकल्पयेत् ।
वरुणं तस्य सङ्क्षेपात् लक्षणं कथयामि ते ॥
द्वाङ्गुलं निक्षिपेत् कूपे वाप्यां तद्वच्च त्र्यङ्गुलम् ।
पुष्करिण्यां क्षिपेद्देवं वरुणं चतुरङ्गुलम् ॥
पञ्चाङ्गुलं तद्भागेऽपि नद्याश्चाथ षड्ङ्गुलम् ।
द्विभुजं हंसपृष्ठस्थं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥
वामेन नागपाशन्तु धारयन्तं सुभोगिनम् ।
मौलिनं वा महाभागं कारयेत् षाट्सां पतिम् ॥
'वामे तु कारयेद्द्विं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।
नागैर्नदीभिर्द्यादोभिः समुद्रैः परिवारितम् ॥

क्षणवत्पत्रे अभयनागपाशयुक्तहस्तद्वयं मौलिनं सुकुटालङ्कृत-
मसकं तत्पत्रे निधिपद्मयुक्तहस्तद्वयमित्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे,-

सौवर्णैः कूर्चमकुरौ राजतौ मत्स्यदुण्डुभौ ।
तासौ क्लृण्वीरमण्डूकावायसः शिशुमारकः ॥
कपिलपञ्चरात्रे,-

नदी तु राजती ज्ञेया समुद्रः स्वर्णनिर्भितः ।
चनक्ताद्यष्टनागास्तु अष्टधातुविनिर्भिताः ॥

धातवोऽष्टावन्यचोक्ताः ।

सुवर्णे रजतं, तांशं कांशं पित्तलमेव च ।

रङ्गसीसकलौहानि धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

यूपलक्षणमुक्तं हयग्रीर्वे,—

चतुरस्रमथाष्टास्रं वर्तुलं वा सुवर्त्तितम् ।

आराध्यदेवतालिङ्गसूचितं मानसम्भितम् ॥

दशहस्तं न्यसेत् कूपे यूपं यज्ञीयवृत्तजम् ।

मूले हैमान् फलान् न्यस्ता वाप्यां पञ्चदशान्वितम् ॥

पुष्करिण्यां न्यसेद्यूपं विंशहस्तं सुरेश्वर ।

पञ्चविंशकरं यूपं तडागे विनिवेशयेत् ॥

अतिगभीरविस्तारयुक्ते विप्र जलाशये ।

यथाप्रमाणंशोभन्तु यूपं सम्यङ्निवेशयेत् ॥

जलमध्येऽथवा यागमण्डपस्याजिरे गुहः- ।

यूपव्रस्केति मन्त्रेण स्थाप्यं वस्त्रेण वेष्टयेत् ॥

वैजयन्तीं सितां रम्यां यूपोपरि निवेशयेत् ।

तथा,—

लौहजं शैलजं वापि कारयेत् षोडशाङ्गुलम् ।

अष्टारं द्वादशारं वा चक्रं मूर्त्तिसमन्वितम्^१ ॥

नारसिंहेन रौद्रेण विश्वरूपेण वा पुनः ।

ध्वजवंशस्य कर्त्तव्यो निर्गणः शोभनो, दृढः ॥

१ ख पुस्तके, मूर्त्तिशतान्वितम् ।

प्रतिष्ठाकालभाह तत्रैव,—

उत्तराशां श्रिते भानौ शुक्लपत्रे सुरेश्वर ।

दृष्ट्वापूजान्तिमव्यंशाद्भुते सुरगणार्चित ॥

शुक्लस्याद्यं परित्यज्य प्रतिष्ठां कारयेद्बुधः ।

शुक्लस्याद्यं व्यंशमित्यर्थः ।

तथा,—

प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।

सप्तमी दशमी चैव द्वादशी च त्रयोदशी ॥

अष्टमी पौर्णमासी च प्रतिष्ठार्था सुशोभना ।

गुरुः सोमो बुधः शुक्रः प्रतिष्ठार्था शुभावहाः ॥

नेषो वृषोऽथ मितुनं कर्कटो वृश्चिकस्तथा ।

शिंहः कन्या च सततं विज्ञेयाः शान्तिकारकाः ॥

उत्तरासु तथा मूले रौद्रं पुष्ये च शस्यते ।

वैष्णवे चानुराधे च रेवत्यां रोहिणीषु च ॥

अश्विन्यामथ चित्रार्थां भरण्याञ्च पुनर्वसौ ।

प्रतिष्ठां कारयेद्दिदान् नचत्रे मृगशीर्षके ॥

अथने विषुवे चैव षडशीतिमुखे तथा ।

मिचं परममिचञ्च सप्तत् चेमञ्च साधकम् ॥

तारापञ्चकमेतच्च प्रतिष्ठार्थां प्रशस्यते ।

गरं विष्टिं ह्यकिन्तुन्नं शकुनं सचतुष्यदम् ॥

वर्जयेत् सर्वशस्त्रेण प्रतिष्ठार्थां सुरेश्वर ।

विष्कुम्भमतिगण्डञ्च शूलं परिघमेव च ॥

गण्डं व्याघातकञ्चैव वैधृतिं वज्रमेव च ।
 व्यतीपातं हर्षशोच्य योगानेतान् विवर्जयेत् ॥
 लग्ने च सुस्थिरे कार्यं स्थिरांगे सुरसत्तम ।

तथा,—

कूपवापीतडागानां पश्चिमे यागमण्डपम् ।
 कुर्यात् यथाक्रमेणैव कन्यसं मध्यमुत्तमम् ॥

यथाक्रमेण कूपादिक्रमेण । कन्यसं कनीयासं कनिष्ठमित्यर्थः ।

कन्यसं दशहस्तान् कूपे शस्तं तथानघ ।
 द्विषद्वं कारयेद्वाप्यां पुष्करिण्यां चतुर्दश ॥
 द्विरष्टहस्तं कुर्वीत तडागे मण्डपं शुभम् ।
 मण्डपस्यार्द्धभागेन चतुरस्रा तु वेदिका ॥
 तदष्टांगोच्छ्रिता सम्यक् वेदिका सुमनोहरा ।
 पूर्ववत् कारयेत् कुण्डान् तोरणानि तथैव च ॥ •
 वारुण्यां वा न्यसेत् कुण्डं तथावत् कलसान्वितम् ।

पूर्ववत् प्रासादप्रतिष्ठाप्रकरणे चक्रान् चतुरः कुण्डान् ।

यथा,—

चतुष्कोणं भवेत्कुण्डं पूर्वस्यां दिशि सर्वदा ।
 अर्द्धचन्द्रं भवेद्याग्ये वारुण्यां वर्तुलं भवेत् ।
 पश्चात्तन्तरे भागे कुण्डं स्थाद्विजसत्तमम् ॥

अग्रतश्चा वारुण्यां दिशि वा एककुण्डं अक्षयकलसान्वितं गुरुः
 कुर्यादित्यर्थः । •

तथा,—अग्न्याधानं वारुणे तु कुण्डे कुर्व्याच्च देशिकः ।

अरण्यान्तु समुत्थाप्य मणिजं वाऽद्भुताशनम् ॥

पश्चिमकुण्डे अग्न्याधानं गुरुः कुर्व्यात् । कुण्डचतुष्टयपत्रे
तमग्निमन्त्रेषु कुण्डेषु त्रिषु निनयेत् ।

तथा तत्रैव,—

अश्वत्योऽङ्गुरौ चैव न्यपोधः श्वच्च एव च ।

तोरणार्थेषु कथिताः पूर्वादिषु यथाक्रमम् ॥

सुशोभनं भवेत्पूर्वं सुभद्रं दक्षिणे भवेत् ।

सुकर्मा पश्चिमे भागे सुहोचन्तु तथोत्तरे ॥

एकहस्तं खनेद्भूमौ चतुर्हस्तं समुच्छ्रयेत् ।

द्विहस्तान्तरमन्योन्यं तोरुणानां प्रकल्पयेत् ॥

तिर्य्यक्फलकमानं स्यात् स्तम्भानामर्द्धमानतः ।

• सोना पृथिवीति मन्त्रेण स्थाप्याः पूज्याश्च तोरणाः ॥

तोरणस्तम्भमूले तु कक्षयान् मङ्गलाङ्कुरान् ।

तत्रैव,—

• मण्डलस्योत्तरे वेद्यामर्द्धचन्द्रं सुशोभनम् ॥

स्त्रिखिला भद्रकं पूर्वं चतुरस्रं सुसूचितम् ।

आग्नेयेशानकोणाभ्यां लाञ्छयेद्दक्षिणोत्तरे ॥

उत्तरादौ दक्षिणान्तं तसूचं भ्रमियेदुधः ।

अर्द्धचन्द्रदेवं स्यात् मण्डलं भद्रगर्भितम् ॥

अथवा पद्मगर्भन्तु भद्रस्यैव सुरोत्तमा ।

अर्द्धचन्द्रोपमं कुर्व्यादिवं स्यादर्द्धचन्द्रवत् ॥

भद्रकं सर्वतोभद्रमण्डलं पूर्वस्थां मण्डलमध्ये तैत्परिमितं सूत्रं
विन्यस्य भ्रामयेत् ।

तथा,—

स्थापयेत् कलसं तत्र द्वारे द्वारे यथाविधि ।

तथा,—

अष्टाविंशतिकग्रतपलपूरांश्च सृज्यान् ॥

आहृत्य कलसान् वस्त्रपूततोयेन पूरयेत् ।

सहिरण्यान् वस्त्रयुग्मबद्धकण्ठाभिवेगयेत् ॥

तोरणाच्च बहिः स्थाप्याः प्रागादिषु यथाक्रमम् ।

पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्मन्त्रैरावाह्यं दिक्पतीन् ॥

तथायं क्रमः ।

चतुर्द्वारोपेतं मध्ये वेदीसमन्वितं चतुर्दिक्षु चतुःकुण्डयुक्त-
मग्रक्तौ पश्चिमे एककुण्डयुक्तं मण्डपं विधाय प्रतिष्ठापूर्वसप्तमदिने
यथाविधि अङ्कुरारोपणं^१ कुर्यात् । ततो मण्डपचतुर्दिक्षु यथासंख्यं
चतुरस्रमूर्द्धचन्द्रं वर्तुलं पद्मसदृशं कुण्डमग्रक्तौ पश्चिमस्थानेकं कुण्डं
वा कुर्यात् । मध्ये वेदिकायां सर्वतोभद्रमण्डलगर्भितमूर्द्धचन्द्र-
मण्डलं निर्माय दक्षिणे तु चतुष्कोणं सपद्मं खलिकमण्डलं
लिखेत् ।

अथाधिवासः ।

देगिकौ विधिवत् खाला कृत्वा पूर्वर्षिकीः क्रियाः ।

याथाहङ्कृतौ मौनी यागार्थं यागमण्डपम् ॥

मण्डपद्वारेः आगत्य हस्तपादान् प्रचाख्याचम्य सामान्यार्थं
विधाय पूजयेत् ।

अस्त्रेण पात्रं प्रचाख्य हन्मन्त्रेण प्रपूरयेत् ।

निक्षिपेत्तीर्थमावाह्य गन्धादीन् प्रणवेन तु ।

दर्शयेद्देतुमुद्राञ्च सामान्यार्थमिदं स्मृतम् ॥

ततो द्वारं अस्त्राय फड़िति संप्रोक्ष्य द्वारखोर्द्धं विभ्रं महाकक्षीं
सरस्वतीञ्च पूजयेत् ।

दक्षिणपार्श्वे—विभ्रं गङ्गां । वामपार्श्वे—क्षेत्रपालं यमुनाञ्च पूजयेत् ।
देहल्यामस्तं पूजयेत् ।

दिव्यदृष्ट्या दिव्यान्, अस्त्राय फड़ित्यम्बुभिश्चान्तरीचगान्,
पार्श्विघातैस्त्रिभिर्भौमान् विभ्रानुत्सारयेत् । ततः किञ्चिदामशाखां
सृष्ट्वान् यजमानसहितो गुणर्देहक्षीं संलङ्घ्य दक्षिणपादपुरःसर-
मन्तः प्रविश्य,—

पञ्चगव्यार्थतोयाभ्यां प्रोक्षयेद्यागमण्डपम् ।

मूलमन्त्रेण वीक्षणं, अस्त्राय फड़िति प्रोक्षणं, अस्त्राय फड़िति
दर्भैस्ताडनं कृतमित्यभ्युक्षणम् ।

चन्दनागुरुकपूरैर्मण्डपं धूपयेत्ततः ।

साजचन्दनसिद्धार्थभस्मदूर्वाकुशाचताः ।

विकिरा इति सन्दिष्टाः सर्वविघ्नौघनाशनाः ॥

एतान् मूलमन्त्रेणाभ्यर्च्य क्षौमिति नरसिंहमन्त्रेण सप्तवार-
मभिमन्त्र्य नरसिंहं ध्यायन्—

ॐ वेतालास्य पिशाचास्य राक्षसास्यं सरीसृपाः ।

अपसर्पन्तु ते सर्व्वे नृसिंहास्त्रेण ताडिताः ॥

श्रौमिति नरसिंहमन्त्रेण निक्षिपेत् ।

वौमिति मूलमन्त्रो ह्यचरो ह्यश्रीर्षे उक्तो यथा,—

अष्टाविंशान्तबीजेन चतुर्दशयुतेन तु ।

अर्द्धेन्दुबिन्दुयुक्तेन प्रणवोद्दीपितेन च ॥

ततोऽस्त्राय फडिति जपितदर्भमुष्टिना तान् विकिरान् मार्ज्य-
यित्वा ईशानदिशि वर्द्धन्या आसनाय स्थापयेत् ।

अत्र केचित्,—

श्वो थियक्षुणाऽधिवासदिनेऽङ्गाधिकाराय तद्द्वीजभृतकाम्यप्रधा-
नाधिकारसम्पादकः क्षुग्रतिलजसत्यागसहितः काम्याभिंसापः कार्य्यः ।
न त्वधिवासस्य पृथक् संकल्प इति वदन्ति ।

वाक्यमपि वर्णयन्ति—अमुककामः श्वो वरुणयागेनाहं यच्छे इति ।
तदयुक्तम् ।

अथ सोमार्कघण्टणसंक्रान्तादौ सुतीर्थके ।

इत्यादिपूर्व्वलिखिताग्निपुराणादिवचनानुरोधेन अद्यपदप्रयोग-
स्थावश्यकत्वात् ।

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः ।

इति तिथ्याद्युल्लेखनियमाञ्च अद्यामुक्ततिथौ श्वो यच्छे इति
वाक्यान्वयात् ।

किञ्च—अङ्गं हि द्विविधं भवति उपरञ्जकमुपनायकञ्च पर-
स्परौपकारकमुपरञ्जकमाहृत्यौपकारकमुपनायकम् । तत्र देवता-

वाहनरूपस्य पूर्वार्धेनविहिताधिवासस्योपरञ्चकाङ्गस्याङ्गान्तरोपकरण-
माचत्वेन वाङ्मत्वात् कर्माङ्गाचमनादिवदङ्गत्वेऽपि प्रधानाभिलाषे
तदनुष्ठाने विरोधाभावात् । न चाऽभिलाषोऽधिकारसम्पादकः,
नित्यकर्माणि तदभावेऽप्यधिकारात् ।

किन्तु मनसा संकल्पयति वाचाऽभिलषति कर्माणा प्रतिपाद-
यतीति ह्यारीतवचनम् ।

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।

क्रियते कर्माणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥

इति वनपर्व्ववचनञ्च निमित्तनिश्चयाधिकरणेन असुककामनया
मयेदं कर्त्तव्यमिति निश्चयरूपेण . मनःसंकल्पेनैव सम्पादितस्याधि-
कारित्वस्थानन्तरं काम्यप्रधानाभिलाषस्याङ्गविशेषरूपतया कर्त्तव्यत्व-
नियमं बोधयति ।

अतएव स्पदाश्लेषभक्त्यागे 'निमित्तनिश्चयाभावेनैव संकल्पा-
निश्चयादधिकारविरहात् पूर्वार्धेनेऽधिवासबाधः ।

एवञ्च अङ्गानां बाधकं विना प्रधानदेशकालान्वयानियमात्
वाचाऽभिलषति कर्माणा प्रतिपादयतीति वचनेन प्रधानाभिलाषा-
नन्तरमेवाहृत्योपकारकस्य प्रधानाङ्गस्यैवानुष्ठाननियमविधानात् ।

अन्यथा कर्माङ्गाचमनाभ्युदयिकश्राद्धादेरुपरञ्चकाङ्गस्यापि तत्-
परतः प्रसङ्गात् । प्रधानानुष्ठानदिन एव प्रधानाभिलाषः । तच्च
ह्यारीतवचनस्वरथात् ।

अथोगे क्लेशहरणमसंकल्पे व्रतक्रिया ।

अत्रह्यसर्व्वे चर्वा च चयं स्यात् कुम्भसंज्ञितम् ॥

इति हरिवंशवचनाच्च प्रधानाभिलापवदुत्तरञ्चकाङ्गानामपि
पृथगभिलापस्य कर्त्तव्यत्वमायातम् ।

यथा आहुपूर्वदिनेऽह्मतेऽपि प्रधानाभिलापे ब्राह्मणानुमति-
रूपस्य उपरञ्चकस्य निमन्त्रणस्थानुष्ठानम् ।

यथा चाभ्युदधिकआहुमाहपूजादीनामुपरञ्चकाङ्गानां प्रधाना-
भिलापात् पूर्वं पृथगेवाभिलापः ।

यथा च शारदीयदुर्गापूजायां प्रधानाभिलापस्य पूर्वं बोधन-
पत्नीस्थापनादीनामुपरञ्चकाङ्गानां पृथगेवाभिलापस्तथाऽधिवासस्था-
पीति । अन्यथा एव्यपि स्थानेषु निमन्त्रणाद्युपरञ्चकाङ्गानां पूर्वं
प्रधानाभिलापप्रसङ्गः स्यात् ।

.एवञ्च,—

नानिद्वा तु^१पितृन् आहुः कर्म वैदिकमारभेत् ।

इति शातातपवचने^२ क्वाबोधितानन्तर्यवशाद्यस्मिन् दिने प्रधान-
कर्मारभस्तस्मिन् दिने माहपूजाभ्युदधिकआहुादिकं कर्त्तव्यं विशेष-
विधानं विना अङ्गानां प्रधानदेशकालकर्त्तव्यत्वनियमाच्च । अतो
वृषोत्सर्गादौ पूर्वदिनकर्त्तव्याधिवासस्य पृथगभिलापानुष्ठानरूप-
प्राचीनशिष्टाचारोल्लङ्घनी दुर्त्यक्रिप्रत्याशा हातव्येत्यसं वज्रना ।
तच्चेदृशोऽभिलापः—

ॐ अद्येत्यादि सर्वकामसुसंपूर्ण-वैदूर्यमणिभूषित-सौवर्णकाम-
गदिव्यस्त्रीशतसङ्कुल-शंक्रलोकावस्थितविमानप्राप्ति-नष्टकिञ्चिषल-
भुतनिषेधितवैवस्वतपुरानभियान-मन्वन्तरावच्छिन्नशक्रलोकवास-
तदुत्तरसर्वलक्षणसम्पूर्णसर्वैश्वर्यसमन्वितपृथिवीपालद्विजोत्तमान्य-

तरत्वकामनया ऋष्यश्रीषपञ्चरात्रोक्तविधिना श्वः कर्त्तव्ये वाप्यादि-
जलाशयप्रतिष्ठाकर्षणधियासकर्माऽहं करिष्ये ।

ततो गुरुर्ध्वजाघत इति पठेत् । ततो गुरुं वृणुयात् ततः सित-
पुष्पैर्वस्त्रयुग्मेरङ्गुलीयैश्च चीन् मूर्त्तिपान् ब्रह्माणश्च वृणुयात् ।

ततो गुरुः शुक्लाम्बरधरः सोष्णीषः साङ्गुलीयहस्तः शुचि-
रलङ्कृतो वरुणरूपमात्मानं ध्यात्वा पञ्चगव्यार्थतोयाभ्यां-

ॐ वेद्या वेदिरिति मण्डपं वेदीञ्च त्रिः प्रोक्ष्य पूर्वदक्षिणोत्तर-
कुण्डेषु स्थापयेत् पश्चिमकुण्डे तु स्वयमेव ।

ततः पूर्वद्वारे द्विहस्तान्तरमुभयपार्श्वे हस्तैकमिन्नगर्भे वारि-
यवतण्डुल्युते अश्वत्यतोरणद्वयं षट्पुर्हस्तोच्छ्रायं स्थोना पृथिवीति
मन्त्रेण संस्थाय स्थिरो भवेति स्थिरीकृत्य तदुपरि फलकं दत्त्वा
स्थोना पृथिवीति मन्त्रेण सम्युज्य सुशोभनतोरण इहागच्छेत्यावाञ्च
पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

दक्षिणद्वारे ऊडुम्बरतोरणद्वयं स्थोना पृथिवीति मन्त्रेण
संस्थाय स्थिरीभवेति स्थिरीकृत्य तदुपरि फलकं दत्त्वा स्थोना-
पृथिवीति मन्त्रेण सम्युज्य सुभद्रतोरण इहागच्छेत्यावाञ्च पूजयेत् ।
एवं पश्चिमद्वारे पूर्ववद्वटतोरणद्वयं संस्थाय सुकर्षाणं तोरणं
पूजयेत् । तथैवोत्तरद्वारे पर्कटीतोरणद्वयं संस्थाय सुहोत्रं तोरणं
पूजयेत् ।

वाङ्मतोरणसंस्मृतौ कक्षयान् मङ्गलाङ्गुराश्च पञ्चघोषपुरःसरं
संस्थाय मण्डपवाङ्गे तोरणाभ्यन्तरे पूर्वदिक्क्षेत्रेषु दिक्पाषाणा-
वाञ्च गन्धादिभिः पूजयेत् ।

यथा हेयग्रीर्षे,—

पूर्वादिषु घटमारोष्य ॐ आयाहीन्द्र महाराजाधिराज खड्गहस्त
खड्गवाहनादृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ पूर्वद्वारमभिरच
रक्षेत्यावाह्य ॐ चातारमिन्द्रमित्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धाद्यैरर्चयेत् ।

आग्नेये,—

ॐ आयाहि चित्रभानो महाराजाधिराज शक्तिहस्त खड्ग-
वाहनादृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ आग्नेयीं दिग्मभिरच
रक्षेत्यावाह्य ॐ अग्निर्मूर्द्धित्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

दक्षिणे,—

ॐ आयाहि यम महाराजाधिराज दण्डहस्त खड्गवाहनादृत
रक्तान्नायतलोचन इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ दक्षिणां
दिग्मभिरच रक्षेत्यावाह्य ॐ असि यम इत्यर्थं दत्त्वा गन्धादिभि
रर्चयेत् ।

नैर्ऋत्याम्,—

ॐ आयाहि नैर्ऋत महाराजाधिराज खड्गहस्त खड्गवाहना-
दृत महाबल इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ नैर्ऋतीं दिग्मभिरच
रक्षेत्यावाह्य ॐ एष ते निर्वर्तते भाग इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धा-
दिभिरर्चयेत् ।

पश्चिमे,

ॐ आयाहि वरुण महाराजाधिराज पाशुहस्त खड्गवाहना-
दृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ पश्चिमद्वारमभिरच रक्षेत्यावाह्य
ॐ उदं हि राजा वरुण इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

वायव्यां,

ॐ आयाहि पवन महाराजाधिराज ध्वजहस्त^१ खबलवाहना-
वृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ वायवीं दिशमभिरच रचे-
त्यावाह्य ॐ वात आवातु भेषजं इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभि-
रर्चयेत् ।

उदीच्यां,

ॐ आयाहि सोम महाराजाधिराज शङ्खहस्त खबलवाहनावृत
इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ उत्तरद्वारमभिरच रचेत्यावाह्य ॐ सोमं
राजानमित्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

ऐशान्यां—ॐ आयाहीश महाराजाधिराज शूलहस्त खबल-
वाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ ऐशानीं दिशमभिरच
रचेत्यावाह्य ॐ ईशानमस्येति^२ मन्त्रेणार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये,—

ॐ आयाहि चतुर्मुख महाराजाधिराज सर्वलोकाधिपते
मुकुन्दहस्त खबलवाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ ऊर्द्धां
दिशमभिरच रचेत्यावाह्य ॐ हिरण्यमर्भ इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धा-
दिभिरर्चयेत् ।

१ ख पुस्तके, पाशहस्त ।

२ ख पुस्तके, वात आवातु भेषजं शम्भूर्मयोसु

नो हृदे प्राण आर्यंषि तारिषत । इति पूर्वमन्त्रमुद्धृतम् ।

३ ख पुस्तके, ॐ ईशावास्येति ।

नैर्ष्यतवरूपधोर्मध्ये,—

ॐ आयाङ्गमन्त महाराजाधिराज खवलवाहनादृत साङ्गसहस्र
इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ अधोदिशमभिरक्ष रुन्धेत्यावाङ् ॐ
ममोऽस्तु सर्पेभ्य इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् । ततो ध्वजान्
पताकासु पूजयेत् ।

ततो मण्डपं प्रविश्य पश्चिमकुण्डोत्तरभागे तान्नमयं नृत्तयं वा
कुम्भं संस्थाप्य वरुणं तत्र गन्धादिभिरर्चयेत् । तत ऐशान्यां पूर्वस्था-
पितविकिरोपरि शतधारां स्थापयित्वा अस्त्राय फड़िति मन्त्रेणा-
स्त्रदेवतां सिंहस्थां खड्गखेटकधारिणीं घोररूपां पश्चिमस्थां सम्यूच्य
सक्त चलेत्युच्चार्य तां गृहीत्वा तद्वस्त्रिधरया तत्पश्चात् वरुणकुम्भं
गृहीत्वा प्रदक्षिणमीशानादितो, भो भोः शक्रादिशौकपासाः
श्रीवरुणस्याज्ञया यागं रचत, रचत इति मण्डपं सिञ्चेत् ।

शतधारां कुम्भस्य खंस्त्रस्थाने निवेश्य कुम्भे 'पुनर्वरुणं शत-
धारायाश्च पुनरस्त्रदेवताश्च सम्यूच्य' वस्त्रयुग्मेन कक्षसं वस्त्रैकेन
शतधाराश्च वेष्टयेत् ।

ततः पञ्चगव्यं शोधयित्वा गायत्र्या यागभूमिं सम्योक्ष्य घटैकं
स्थापयित्वा तत्र गणेशं ग्रहांश्च स्त्रीः स्वैर्मन्त्रैः पूजयेत् ।

ततो दक्षिणे पूर्वलिखितमण्डले ॐ योगे योग इति कुशाना-
स्त्रीर्यं गन्धतोयेन सम्योक्ष्य तत्र शय्यामास्त्रीर्यं शोभनमुपधानद्वयं
दत्त्वा ॐ ऊर्द्धं उषुण इति वितानं बद्ध्वा पुष्पाणि विकिरेत् ।
ऐशान्यां स्नानमण्डपे भद्रपीठमारोप्य सर्व्वद्रव्याष्णानीच यथास्थानेषु
यथाद्रव्ययुतान् कक्षसार्न् स्थापयेत् ।

इयग्रीर्वे,—

वासुद्रं पूर्वसुखे तु आग्नेये जाङ्गधीनकम् ।
 दक्षिणे वर्षतोयन्तु नैर्घते निर्घरोदकम् ॥
 नदीतोयं पश्चिमे तु वायव्ये तु नदोदकम् ।
 औङ्गिदं चोत्तरे स्थायं ऐशान्यां तीर्थसम्भवम् ॥
 औङ्गिदं नारिकेलस्युदकमित्यर्थः ।

तथा,—

अस्त्राभे तोयजातीनां नादित्यैः पूर्वं कल्पयेत् ।
 रत्नानि तेषु निश्चित्य पक्कवं नीलमेव च ॥
 एङ्गाग्रीति घटांश्चान्यान् सर्वौषधियुतानपि ।
 चासां राजेति मन्त्रेण अभिमन्त्र्य सक्तत् सक्तत् ॥

तथा,—

तत आनीय वरुणं स्नानपीठे निवेशयेत् ।
 ये ते गतेति मन्त्रेण देवं दर्भैश्च मार्क्ययेत् ।
 घृतेनाभ्यञ्जयेत् पश्चान्मूलमन्त्रेण देग्निकः ॥
 गङ्गा देवीति मन्त्रेण चालयेदुष्पावारिणा ।
 शुद्धोदकेन वरुणं शुद्धवत्याऽभिषेचयेत् ॥

तथा,—

सप्तदेवां सदाभद्रां कुशायान् रजनीं तथा ।
 निर्मच्छन्नाथ देवस्य गिरीषं सूर्यवर्णिगम् ॥

देवे नीराज्य निर्मञ्ज्य दुर्मिचेति विचक्षते ।
 चित्रं देवेति मन्त्रेण नेचे चोष्णीलयेद्बुधः ॥
 तच्चक्षुरिति मन्त्रेण दृष्टिं कृत्वा तु पूरयेत् ।
 मधुरचित्तयेनैव सौवर्णकग्रन्थाकथा ॥
 हेमप्रदङ्गीं गुरोर्दत्त्वा कलशैरभिषेचयेत् ।
 समुद्रज्येष्ठामन्त्रेण^१ समुद्रेणाभिषेचयेत् ॥
 समुद्रं गच्छामन्त्रेण जाह्नव्येनाभिषेचयेत् ।
 वर्षतोयेन वरुणं सोमो धेन्विति सेचयेत् ॥
 पञ्चगव्येन पश्चाच्च आपोद्दिष्टेति सेचयेत् ।
 पञ्चनद्येति नादेयैर्नदतोयैस्तथैव च ॥
 तदादित्येति मन्त्रेण अग्निदेनाभिषेचयेत् ।
 तीर्थतोयेन वरुणं पावमान्याभिषेचयेत् ॥
 पञ्चगव्येन पश्चाच्च आपोद्दिष्टेति सेचयेत् ।
 हिरण्यवर्णां मन्त्रेण स्वर्णतोयेन सेचयेत् ॥
 वापीतोयेन देवेश आपो अस्मेति सेचयेत् ।
 कौपेन स्नापयेद्देवं व्याहृत्या देग्निकोत्तमः ॥
 तडागस्य तु तोयेन वरुणस्येति वै चक्षुः ।
 पल्ललोदककुम्भेन स्रवसास्त्राऽभिषेचयेत् ॥
 गिरिनिर्झरतोयेन आपोदेवौति सेचयेत् ।

१ क पुस्तके, समुद्रज्येष्ठ ।

२ ख पुस्तके, पञ्चगव्येनेत्यादिस्थाने-

गिरिनिर्झरोदककुम्भेन देवीरापेति सेचयेत् ।

वरुणस्त्रेऽत्रि मन्त्रेण एकाग्रौतिघटेस्तथा ॥

ततः शुक्लवाससा जलमपनयेत् ।

तथा,— त्वञ्जो अग्ने वरुणेति अर्थं पाद्यं प्रदापयेत् ।

व्याहृत्या मधुपर्कञ्च मूलेनाचामयेत्ततः ॥

वृहस्पतेति वस्त्रन्तु वरुणेति पवित्रकम् ।

प्रणवेनोत्तरीयञ्च गन्धं गन्धवतीति च ॥

पुष्यं दीपं तथा धूपं नैवेद्याभरणादिकम् ।

चामरं व्यजनं कूचं दर्पणं वैजयन्तिकाम् ॥

रोचनामञ्जनं माख्यं दद्याच्छुद्धासमन्वितः ।

त्वञ्जो अग्ने वरुणेति मूलमन्त्रेण वा बुधः ॥

उत्तिष्ठेति समुत्थाप्य ग्रन्थायां विनिवेशयेत् ।

मूलमन्त्रेण कुर्वीत सजीवकरणं, गुरुः ।

‘मूलमन्त्रेण देवेशं गन्धपुष्पादिनाऽर्चयेत् ॥

तद्यथा,—

समस्तयादोगणसहितं ग्रन्थायामारोप्य वैँ वरुणाय नम इति
पुष्याञ्जलिं दत्त्वा कुशयुक्तासने प्राङ्मुख उपविश्य तालचयं दिग्बन्धनं
कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय मातृकान्यासं कृत्वा वाँ वाँ वूँ वैँ वाँ वः
इति करन्यासं षडङ्गन्यासञ्च विधाय वाँ इति मूलमन्त्रेण प्राणायाम-
पथं कृत्वा आधारग्रन्थादि-चन्द्रमण्डलान्तं पीठन्यासं कुर्यात् ।

इत्यग्रीर्षं,—

ततो विचिन्तयेद्देवं परमात्मानमीश्वरम् ।

प्रशान्तवदनं सौम्यं हृदि कुन्देन्दुसन्निभम् ॥

सर्वाभरणसंयुक्तं सर्वलक्षणलक्षितम् ।

किरणैः शीतलैः सौम्यैः प्रीणयन्तमिव स्थितम् ॥

लावण्यामृतधाराभिस्तर्पयन्तमिव प्रजाः । .

राजहंससमारूढं पाशव्ययकरं शुभम् ॥

पुष्कराद्यैः सुतैः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ।

गौर्या कान्था चानुगतं नदीभिः परिवारितम् ॥

नागैर्यादोगणैर्युक्तं ब्रह्माणमिव चापरम् ।

सृष्टिसंहारकर्त्तारं नारायणमिवापरम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः सम्पूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा
तदुत्तरे पाद्यपात्रमाचमनीयपात्रं अर्घ्यदक्षिणे प्रोक्षणैपात्रं तोये-
नापूर्थं गन्धपुष्पे दत्त्वा अस्त्राय फडिति संरक्ष्य अर्घ्यादकं किञ्चि-
न्निश्चिप्य तेनोदकेनात्मानं मूर्जोपकण्ठाभ्युचेत् ।

ततः प्रतिमाद्यां पूजयेत्,— . .

आधारशक्तये नमः प्रकृत्यै कूर्माय अनन्ताय पृथिव्यै क्षीर-
सिन्धवे श्वेतद्वीपाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नसिंहासनाय नमः ।

सिंहासनस्थाग्नेयादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिषतुर्दिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये,—

शेषाय पद्माय अं सूर्यमण्डलाय उं सोममण्डलाय मं बलि-
मण्डलाय ।

पुनर्वरुणं धीला मनसा पाद्यादिभिः पूजयित्वा प्रवहन्नासापुटेन
पुष्याञ्जलौ निःसार्य प्रतिमायां स्थापयित्वा मूलमन्त्रेण सावयवीकृत्य
ॐ वरुणस्येति प्रतिमायां सान्निध्यं कल्पयित्वा प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

तद्यथा,—

माहकान्यासं षडङ्गन्यासञ्च विधाय हृदये हस्तं दत्वा
ॐ वीमिति मूलमन्त्रमष्टधा जपित्वा— ॐ आं ह्रीं क्रौं यं रं लं
वं ग्रं षं सं हं हंसः श्रीवरुणस्य प्राणा इह प्राणाः । आं ह्रीं क्रौं
यं रं लं वं ग्रं षं सं हं हंसः श्रीवरुणस्य सर्वेन्द्रियाणि । आं ह्रीं
क्रौं यं रं लं वं ग्रं षं सं हं हंसः श्रीवरुणस्य वाङ्मनश्चुःश्रोत्र-
घ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । इति पठित्वा
भगवन् श्रीवरुण इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहिती भव
सन्निरुद्धो भव इत्यावाहन्यादिसुद्राः प्रदर्श्य पुनरपि देवताङ्गे
षडङ्गन्यासं कुर्यात्,—

वां हृदयाय नमः वीं शिरसे स्वाहा वूं शिखायै वषट् वैं
-कवचाय ॐ वैं नेत्राभ्यां वैषट् वः अस्त्राय फट् । ॐ वौ वरुणाय
नम इति पुष्याञ्जलिं दत्वा भगवन् श्रीवरुण स्वागतं ते इति
स्वागतं पृच्छेत् ।

मूलमन्त्रेण चासनं पद्मश्यामालतादूर्वापराजिताकुशाद्य-
सहितं पाद्यं यवसिद्धार्थगन्धार्कतपुष्पतिलदूर्वाकुशाद्यसहितमष्टाङ्गाद्यं
जातीफलसवङ्गकङ्कौलमिश्रमासमनीयं मधुपर्कं पुनरपि तथैवाच-
मनीयं बस्त्रमाभरणं यज्ञोपवीतं चन्दनकर्पूरगुग्गुलिभिर्गन्धं पुष्पमास्त्र-
धूपदीपनैवेद्यानि पुनराचमनीयं चन्दनञ्च दद्यात् ।

तत्र तत्र जलं दद्यादपचारान्तरान्तरे ।

ऊर्द्धं उषुन इति मन्त्रातपं दद्यात् ।

गौर्यै नम इति कान्त्यै नम इति पत्नीदयं पूजयित्वा—

ॐ अनन्ताय नम ॐ वासुकये ॐ पद्माय ॐ महापद्माय

ॐ तचकाय ॐ कुलिकाय ॐ कर्कटाय ॐ शङ्खाय नम इति ।

नदीभ्यः क्रुर्माय मकराय मत्स्याय उण्डुभाय कुलीराय मण्डूकाय

शिशुमाराय समुद्रेभ्यो नम इति पूजयेत् ।

हयग्रीर्षे,—

मण्डले मूलमन्त्रेण पूर्वोक्तविधिनाऽर्चयेत् ।

पूर्वलिखितसर्वतोभद्रगर्भाद्भ्रून्मन्त्रमण्डले पीठपूजां विधाय
तत्र श्रीवरुणमावाह्य मूलमन्त्रेण पाद्यार्घ्याचमनीयगन्ध-पुष्प धूप-
दीप-वस्त्र-यज्ञोपवीताभरण-मैवेद्य पुनराचमनीय-ताम्बूल-चन्दन-
पुष्याञ्जलिभिः पूजयित्वा ।

अग्न्यादिकोणकेशरेषु,—

वां इदयाय नमः वीं शिरसे खाहा वूं शिखायै वषट् वैं
कवचाय हूं वौं नेचाभ्यां वौषट् ।

दिककेशरेषु—वः अस्त्राय फट् ।

पूर्वादिदिक्षु,—

इन्द्राय अग्नये यमायं निर्वृतये वरुणाय वायवे सोमाय ईशा-
नाय अनन्ताय ब्रह्मणे नमः ।

तेषां बहिः—

वज्राय शक्राय दण्डाय खड्गाय पद्म्याय अङ्गुशाय गदाय
शूलाय चक्राय पद्माय नमः ।

समस्तयादोगणपरिवारसहिताय श्रीवरुणाय नम इति
पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा नागयष्टावपि वरुणमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।
हयग्रीवं,—

अग्न्याधानं वारुणे तु कुण्डे कुर्यात्तु देग्निकः ।

अरण्यान्तु समुत्याय मणिजं वा ऊताशनम् ॥

पश्चिमकुण्डे गुरुरग्न्याधानं कृत्वा अन्येषु त्रिषु कुण्डेषु तमग्निं
नयेत् ।

वारुण्यां वा न्यसेत् कुण्डः यथावत् कलसान्वितम् ।

इति पूर्वलिखितवचनादग्नौ पश्चिमकुण्ड एव गुरुरङ्गुश्यात् ।

तत्रादौ कुण्डसंस्कारं कुर्यात् तन्मध्ये यवचरुं अपयेत् ।

यवतण्डुलानां,—

ॐ भूर्स्वा जुष्टं गृह्णामि ॐ भूर्स्वा जुष्टं निर्वपामि ॐ भूर्स्वा जुष्टं
प्रोचामीति ग्रहणनिर्वपणप्रोचणानि कृत्वा उदूखलमध्ये स्थापयेत् ।

एवं ॐ भुवस्त्वा ॐ स्वस्त्वा ॐ सवित्रे त्वा ॐ वरुणाय त्वा ॐ
अग्नये त्वा ॐ सूर्याय त्वा ॐ प्रजापतये त्वा ॐ द्यौस्त्वा ॐ अन्नरी-
चाय त्वा ॐ पृथिव्यै त्वा ॐ इह रतौ त्वा ॐ उषाय त्वा ॐ भीमाय
त्वा ॐ महारौद्राय त्वा ॐ विष्णवे त्वा ॐ वरुणोमातरन्वयन्
रायसोषाय त्वा ॐ इन्द्राय त्वा ॐ अग्नये त्वा ॐ यमाय त्वा ॐ नैर्ऋ-
ताय त्वा ॐ वरुणाय त्वा ॐ वायवे त्वा ॐ कुबेराय त्वा ॐ ईशाना-

यत्वा ॐ अनन्तायत्वा ॐ ब्रह्मणेत्वा ॐ महाराजाधीत्वा, ॐ विष्णु-
वेत्वा इति वारचयं ॐ सोमायत्वा इति वारषट्कं ॐ वरुणायत्वा
ॐ अन्नस्त्रा ॐ रुद्रायत्वा निर्वापामीति निर्वापादिङ्ङं क्त्वा तुष्णीं
वारद्वयं निर्वपेत् ।

ततो मुसलेनावहृत्य सूर्येण प्रस्फोद्य प्रचाख्य पेषयित्वा चरु-
स्थाल्यां निक्षिप्य पूर्वार्दिचतुर्दिचु गङ्गादिसंज्ञिकाश्चतस्रो धेनुः
संस्थाय गायत्र्या दोहनं क्त्वा तेन दुग्धेन सपविचं चरुं सपयित्वा
ॐ तन्नो अग्ने वरुणेत्यभिघार्यावतारयेत् ।

ततश्च कुण्डिकां समायाधाराज्यभागौ च क्त्वा व्यस्तसमस्त-
महाव्याहृतिहोमं क्त्वा पूर्वस्थापितवरुणकुण्डे वरुणं सपूज्य
खवेदादिमन्त्रेणाष्टोत्तरशतं पलाशसमिधो क्त्वा महाव्याहृतिभिश्च
तिलानष्टोत्तरशतं क्त्वा वरुणघटे सम्पातविधिना ॐ वौ स्वाहेति
मूषमन्त्रेणाष्टोत्तरशतं घृतेन क्त्वा वरुहोमं कुर्यात् ।

तत्रायं क्रमः,—

चरौ घृतस्रुवं दत्वा जुह्वाञ्च स्रुवमेकं दत्वा वारचयं चरुं
गृहीत्वा पुनश्चरौ स्रुवमेकं जुह्वाञ्च पुनः स्रुवमेकं दत्वा वक्ष्यमाण-
मन्त्रैर्होमयेत् ।

यथा ह्यग्नीर्षे,—

कुण्डेषु होमयेत् पूर्वविधिना समिदादिकम् ।

वेदादिमन्त्रैः पश्चाच्च चरुं कुर्वीत वारुणम् ॥

पूर्वविधिना विष्णुप्रतिष्ठोक्तविधिना समिदादिकमित्यादि-
शब्दान्तिलघतपरिग्रहः ।

तथा,—

गङ्गाद्या धेनवः स्थाप्याञ्चतुर्दिक्षु यथाविधि ।

गङ्गा च यमुना गोदावरी चैव सरस्वती ॥

गायत्र्या तु दुहेद्गावः स्वपेद्यवमयं चरम् ।

त्वन्नो अग्ने वरुणेति अभिघार्यावतारयेत् ॥

व्याहृत्या विधिवद्भुत्वा मन्त्रैरेभिस्तु होमयेत् ।

गायत्र्या होमयेत्तपि मूलमन्त्रेण चाप्यथ ॥

ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ प्रजापतये स्वाहा ॐ द्यौः स्वाहा
ॐ अन्तरीक्षाय स्वाहा ॐ पृथिव्यै स्वाहा ॐ इन्द्राय स्वाहा
ॐ उषाय स्वाहा ॐ भीमाय स्वाहा ॐ महारुद्राय स्वाहा
ॐ विष्णवे स्वाहा ॐ वरुणो मातरन्वयन्वायस्योषाय स्वाहा
ॐ इन्द्राय स्वाहा ॐ अग्नये स्वाहा ॐ यमाय स्वाहा ॐ नैर्ऋताय
स्वाहा ॐ वरुणाय स्वाहा ॐ वायवे स्वाहा ॐ कुबेराय स्वाहा
ॐ ईशानाय स्वाहा ॐ अनन्ताय स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा
ॐ महाराजाय स्वाहा ।

इदं विष्णुवृत्तिं जुह्यात् तद्विप्रासेति वै बुधः ।

सोमो धेन्विति प्रङ्ग ऊला इमर्षति च होमयेत् ॥

आपोऽर्द्धति तिसृभिरिमा रुद्रेति होमयेत् ।

१. मूलप्रसङ्गे, तन्नो वरुणमन्त्रेण अभिघार्यावतारयेत् ।

तत आच्येन महान्याहृतिहोमं कृत्वा होमं समाप्य चरुशेषेण
दशदिक्षु बलिं दद्यात् ॥ ततः पुनर्देवं गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यमाह्वैः
पूजयेत् ।

यथा ह्यग्नीर्वै,—

दशदिक्षु बलिं दद्यात् गन्धपुष्पादिनार्चयेत् ।
कर्त्ता च देशिके दद्यादधिवासनदक्षिणाम् ॥
सुवर्णमङ्कितं पात्रं तिलैः पूर्णं सवस्त्रकम् ।
ब्रह्मणे कनकं दद्यान्मूर्त्तिपेभ्यस्तथैव गाः ।
देशिकः कर्त्तृणा साङ्गं नयेद्रात्रिं हविष्यभुक् ॥
इत्यधिवासविधिः ।

अथ प्रातर्निर्वर्त्तितनित्यकृत्ये यजमानः,—

अङ्गप्राग् च सौमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषेके च नववेङ्गप्रवेशने ॥
सेतुवृक्षजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।
तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिआङ्गं प्रकौर्त्तितम् ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् मातृपूजां वृद्धिआङ्गञ्च निर्वर्त्य
स्त्रिंशति वाच्यं संकल्पं कुर्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि सर्वकामसुसम्पूर्णवैदूर्यमणिभूषितसौवर्णकामग
दिव्यस्त्रीशतसङ्कुलशक्रलोकावस्थितविमानप्राप्तिं नष्टकिष्किषल भूत-
निषेवितवैवस्वतपुरानभियान मन्वन्तरावच्छिन्नशक्रलोकावास तदन्तर-
प्रव्यलक्षणसम्पन्नसर्वैश्वर्य्यसमन्वितपृथिवीपालद्विजोत्तमान्यतरत्वकामो
ह्यग्नीर्वैषपञ्चरात्रोक्तविधिना वाथादिजलाशयप्रतिष्ठाकर्त्तव्यं करिष्ये ।

गुरुर्धञ्जायत इति पठित्वा ॐ उन्तिष्ठेति प्रतिमान्त्याप्य तत्र
 गर्भिताङ्गचन्द्रमण्डले स्थापयित्वा गन्धपुष्पादिभिः पूर्ववत् पूजयित्वा
 हेमपुष्पाञ्जलिं दत्त्वा जलाशयाद्यदिक्षु सिकतामथान् हस्तप्रमाणा-
 नष्टौ स्थण्डिलान् कृत्वा कुण्डादग्निमानीय ॐ वरुणस्येति मन्त्रेण
 प्रत्येकमाज्येनाष्टोत्तरशतं कृत्वा पुनरपि कुण्डे यवमयं चरुं कृत्वा
 वरुणस्येति मन्त्रेणाष्टौ आहुतीकृत्वा वरुणकक्षसे शान्तितोयं कृत्वा
 ॐ श्रीस्य ते इति देवमभिषिञ्चेत् ।

इयग्रीर्षे,—

ततः प्रभातसमये हतरचः कृताङ्गिकः ।

प्रतिमान्तु समुत्थाप्य मण्डले विन्यसेद्बुधः ॥

पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्हेमपुष्पादिभिः क्रमात् ।

जलाशयाद्यदिग्भागे वितस्तिद्बसृशितान् ॥

कृत्वाऽष्टौ स्थण्डिलान् रम्यान् सैकतान् देशिकोत्तमः ।

वरुणस्येति मन्त्रेण आज्यमष्टशतं बुधः ॥

जुह्यात् कारयेद्देवचरुं यवमयं पुनः ।

चरुं कृत्वा विधानेन शान्तितोयं समारभेत् ॥

शान्तितोयप्रकार उक्तस्तत्रैव,—

तत्र पीठे समासेप्य स्थापयेच्छुद्धवारिणा ।

देवकुम्भे शान्तितोयं कुर्यात्तत्र विचक्षणः ॥

मन्त्रयेत् शतधारांसु मूलमन्त्रेण देशिकः ।

सेचयेद्देवतामूर्द्धि औञ्चतेत्यनयानघ^१ ॥ ७

ततः शुक्लवाससा जलमपनीय पुनर्मण्डले स्थापयित्वा भूतशुद्धि-
मात्कान्यासपौठन्यासान् विधाय पूर्व्वदेवं चिन्तयित्वा मनसा
पाद्यादिभिः सम्पूज्य प्राणायामत्रयं कृत्वा अर्घ्यपाद्याचमनीयानि
स्थापयित्वा पुनर्भगवन्तं वरुणं विचिन्त्य वरुणामापुटेन निःसार्य
प्रतिमायां वेँ इति मूलमन्त्रेण स्थापयित्वा ॐ वरुणस्येति साञ्चिधं
कृत्वा प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

हृदये हस्तं दत्त्वा वौमिति मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा ॐ आँ ह्रीँ
क्रौँ यँ रँ लँ वँ श्रँ षँ सँ हँ हंसः श्रीवरुणस्य प्राणा इह प्राणाः ।
आँ ह्रीँ क्रौँ यँ रँ लँ वँ श्रँ षँ सँ हँ हंसः श्रीवरुणस्य सर्व्वे-
न्द्रियाणि । आँ ह्रीँ, क्रौँ यँ रँ लँ वँ श्रँ षँ सँ हँ हंसः श्रीवरुणस्य
वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ।

हयग्रीर्षे,—

सजीवकरणं कृत्वा ध्यायेत् सकलनिष्कलम् ।

प्रशान्तवदनं सौम्यं हृदिमकुन्देन्दुसञ्जिभम् ॥

सर्वाभरणसंयुक्तं सर्व्वलक्षणलक्षितम् ।

किरणैः श्रौतलैः सौम्यैः प्रीणयन्तमिव स्थितम् ॥

लावण्यामृतधाराभिस्तर्पयन्तमिव प्रजाः ।

राजहंससमाहृद्ं पाशव्ययकरं शुभम् ॥

पुष्कराद्यैः सुतैः सर्व्वैः संमन्तात् परिवारितम् ।

गौर्या कःक्या चानुगतं नदीभिः परिवारितम् ॥

नागैर्यादोगणैर्धुक्तं ब्रह्माणमिव चापरम् ।

सृष्टिसंहारकर्त्तारं नारायणमिवापरम् ॥

मूलेनैव स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निवेदयेत् ।

पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः सान्निध्यं पात्रमुद्रया ॥

मूलमन्त्रेण षोडशोपचारैः सम्युच्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा अनन्ताद्यष्ट-
नाग कूर्म-मकर-मत्स्य-डूण्डुभ-कुलीर-मण्डूक-शिशुमार समुद्रादी-
नपि गन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत् । ॐ उक्तिष्ठेति मन्त्रेण अनन्ताद्यष्टनाग-
सहितं सयूपं वरुणमुत्थाप्य जलाशयस्थाभितो भ्रामयेत् ।

हयग्रीषैः—

उत्थापयेद्देवदेवं शङ्खतुर्ग्यादिनिखनैः ।

गीतवादिचनिर्घोषैः काहृलादन्धुभिखनैः ॥

नागपृष्ठे समारोप्य रथे वा भ्रामयेत् पुरम् ।

प्रदक्षिणेन देवेशं सर्वशोभासमन्वितम् ॥

त्रिकूलः सप्तकूलो वा स्वमथो सलिलाशयम् ।

पंरिभ्राम्य समानीय पश्चिमायां दिशि द्विजः ॥

आपोहिष्ठेति मन्त्रेण ब्रह्मघोषादिना गुरुः ।

अनन्ताद्यष्टनागद्विपरिवारयुतं ततः ॥

त्रिमध्वजे घटे कृत्वा ताम्ने रौप्येऽथ ऋन्मथे ।

जलाशयस्थं मध्ये तं सुगुप्तं विनिवेशयेत् ॥

निश्चिद्य वरुणं ध्यायेत् देशिकः सुसमाहितः ।
 निर्दग्धां सकलां सृष्टिमिमां ब्रह्माण्डसंज्ञिताम् ॥
 अग्निबीजेन मन्त्रज्ञो भस्मकूटमिव स्थितासू ।
 घनं विचिन्त्य बीजेन श्वावथेद्वारिणा पुनः ॥
 सर्वमापोमयं लोकं ध्यायेत्तत्र जलेश्वरः ।
 पूर्वरूपेण मन्त्रज्ञस्तोयमध्ये व्यवस्थितम् ॥
 ततो निमज्जयेत्तत्र तड़ागे कारकः प्रसृष्टिः ।
 कूपोदकेषु न स्नायात् पुष्करिण्यां निमज्जयेत् ।
 ब्राह्मणैर्वैष्णवैः साङ्गं यजमानः सबान्धवः ॥

स्नानं तत्र तर्पणान्तं यथाविधि कार्यम् ।

तथा,—

ततो निवेशयेद्यूपं खदिरादि^१तद्भ्रुवम् ।
 चतुरस्रमयाष्टास्रं वर्तुषं वा सुवर्जितम् ॥
 जलमध्येऽथवा यागमण्डपस्याजिरे गुरुः ।
 यूपमस्कोति मन्त्रेण स्थाप्य वस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
 वैजयन्तीं सितां रम्यां यूपोपरि निवेशयेत् ।
 गन्धादिभिः पूजयित्वा नमस्कुर्यात् पुनः पुनः ॥

ततो धेनुं जलाशयं सन्तारयेत् ।

मत्स्यपुराणे,—

वेदशब्दैश्च गान्धर्वैर्वाद्यैश्च^१ विविधैः पुनः ।

कनकाणकृतां कृत्वा जले गामवतारयेत् ॥

सामगाथ तु सा देया ब्राह्मणाय विश्राम्यते ।

ततो ब्राह्मणभोजनत्रयमुत्सृज्य जलाग्रयं समुत्सृजेत् । ॐ अद्ये-
त्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकशर्मा सर्वकामसुसम्पूर्णवैदूर्यमणि-
भूषितशैवर्षकामगदिव्यस्त्रीशतसङ्कुशग्रकलोकावस्थितविमानप्राप्ति-
नष्टकिम्बिषल-भूतनिषेवितवैवस्वतपुरानभियानमन्वन्तरावच्छिन्न
ग्रकलोकवास तदुत्तरसर्वसन्नपसम्पन्नसर्वैश्वर्यसमन्वित पृथिवीपाल-
द्विजोत्तमान्यरत्वकामो वाप्याद्याख्यमिमं चतुःसेत्वच्छिन्नं वरुण-
दैवतं जलाग्रयं सर्वभूतेभ्योऽहं ददे ।

हयश्रीर्षि,—

भोजयित्वा द्विजान् सम्यक् तोयमुत्सृजेत्ततः ।

सर्वान् भूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

आब्रह्मस्तम्नपर्यन्तं ये देचित् सल्लिखार्थिनः ।

ते त्वन्निष्पुपगच्छन्तु तडागस्थेन वारिणा ॥

तत्र तडागपदस्थाने पुष्करिण्यादिपदोहो न कार्यः प्रकृतावूह-
कल्पनाया अयोगात् विकृतावेव हि तत्सम्भवात् । अजस्रत्वार्य-
लक्षणया तडागपदस्य जलाग्रयपरत्वेनान्वयसम्भवात् ।

ततः पूर्णां दत्त्वा दक्षिणां दद्यात् ।

तथा,—

अवधार्य जगच्छान्तिं दद्यादाचार्य्यदक्षिणाम् ।

वस्त्राद्यैः पूज्य भक्त्वा च कर्त्ता शार्द्यविवर्जितः ॥

भूमिं भूमिपतिर्दद्याद्वितरो गामलकृताम् ।

हेमशृङ्गौ मूर्त्तिपेभ्य आद्यपाचं सकाङ्गनम् ॥
द्विजेभ्यो दक्षिणा देया पूजयेदागतांस्तथा ।
अनिवारितमन्नाद्यं सार्व्वजन्यञ्च कारयेत् ॥

तथा,—

आपोद्दिष्टेति तिसृभिः पञ्चगव्यं विनक्षिपेत् ।
तीर्थतोयं तथा पुष्टं शान्तितोयं द्विजैः कृतम् ॥
गोकुलं पाययेत् पश्चात् द्विजान् वेदविदस्तथा ।
ततो गुहरग्निं विसृज्य ॐ यज्ञेन यज्ञमिति देवान् विसर्ज्ज-
येत् ततोऽष्किद्रं कुर्यात् ।

हयग्रीर्षे,—

नास्ति तोयसमं दानं त्रैलोक्ये सचराचरे ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन जलदानं समाचरेत् ॥
कूपवापीतडागाद्यमतो दद्यात् स्वगन्तितः ।
वित्तानुसारतः प्राज्ञः प्रपाञ्चैव प्रवर्त्तयेत् ॥
अथेकं पूरयित्वा तु निदाघे वारिणा घटम् ।
जलदानम् कुर्व्वीत सर्व्वकामसन्दृष्टिदम् ॥

इति हयग्रीर्षीकृजलाग्रयप्रतिष्ठापद्धतिः ॥

अथ वारुणविधिः ।

तडागाद्दिवदुत्सृष्टं विधिवच्छ्रुयान्वितैः ।

पिष्टदेवमनुष्याणां तच्छलं त्वभिनन्दितम् ॥

अनुत्सर्गितवापीनामपेयं सलिलं भवेत् ।

इति देवीपुराणे ।

उत्सृष्टन्नु भवेत्पूतमनुत्सृष्टन्नु मूत्रवत् ।

इति भविष्ये अनुत्सृष्टवाप्यादीनामव्यवहार्यतोक्ता अव्यवहार्यत्वे

च निष्कलत्वापत्तिरित्याकाङ्क्षायां—

कल्पतरुधृतगृहपरिशिष्टम् यथा,—

अथातो वारुणविधिं वापीकूपतडागयज्ञं व्याख्यास्यामः ।

पुष्टे तिथिकरणे शुभे नचचे प्रतीचीं दिग्मवस्थाय प्राक्प्रवण
उदक्प्रवणे वा कूपसमीपे अग्निमुपसमाधाय वारुणं चरुं अपथित्वा
आज्यभागान्तं कृत्वा आज्याहुतीर्जुह्यात् ।

समुद्रज्येष्ठा इति प्रत्यृचं ततो हविषाष्टाहुतीर्जुह्यात् ।

तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमान इति पञ्च ।

त्वष्टोऽग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे ।

इममे वरुणप्रधीति च खिष्टकृतश्च नवमं ।

नव वै प्राणाः प्राणा वै आपस्तस्मादपो नवभिर्जुहोति ।

मार्ज्जनान्ते धेनुं तारयेत् । श्वतीर्थ्यमानामनुमन्त्रयेत्,—

ॐ इदं सलिलं पवित्रं सुरस्य शुद्धः पूतोऽमृतः सन्तु नित्यम् ।

तारयन्ती सर्वतीर्थाभिषिक्तं लोकालोकं तरते तीर्थते च ॥

पुष्पाये स्वयं लघोऽकारश्च उच्यते—

ॐ आपो अस्मान् मातरः शुन्धयन्स्वित्पनया अपराजितायां
दिशुत्यापयेत् ।

ॐ सूयवसाङ्गवती हि भृथां अथो वधं भगवन्तः स्यामः ।

अद्भि त्वणमसु विश्वादीनां पिव शुद्धसुदकमाशरन्ती ॥

हिकृतं चेत्— ॐ हिकृण्वती वसुमती वसुनामिति ।

सचेलकण्ठां काञ्चनशृङ्गीं वृषप्रजां रौप्यखुरां ताम्रपृष्ठां
कांस्थोपदोहां विप्राय दद्यादितरां वा । यथाशक्ति दक्षिणा च । तत्र
उत्सर्गं कुर्यात् ।

देवा मनुष्याश्च प्रीयन्तामिति यज्ञोत्सृजेदिति शौनकः । ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा स्वस्ययनं वाचयेदिति ।

वापीकूपतडागथञ्जमित्यनेन,—

उत्सवानन्दसन्तानैः यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।

इति मत्स्यपुराणवचनात् वृद्धिआद्धमच दर्शितम् ।

एतेन वरुणप्रतिमाख्यापनाभावात् प्रतिष्ठापदानभिधेये जन्मा-
ग्रयोत्सर्गमात्रे कथं वृद्धिआद्धमिति भ्रमो निरस्तः ।

वारुणं चरुमिति यज्ञेनेति शेषः वारुणं यवमयं स्यात्प्राणं
अपचित्वेति कात्यायनपरिशिष्टैकवाक्यात् ? आञ्जभागान्तमिति
आञ्जभागान्तं कर्षं कृत्वा समुद्रज्येष्ठा इत्यादिस्तु चेत् यावत् ऋषस्तासां
प्रत्यृचं आञ्ज्याहुतीर्जुहुयादित्यर्थः । *

तत्र,—

समुद्रज्येष्ठा सखिलस्वेति प्रथमा ऋक् ।

इर्दभापः प्रवहतेति द्वितीया ।
 आपोऽस्मात्मातर इति तृतीया ।
 उरुं हि राजेति चतुर्थी ।
 वरुणस्योत्तम्भनमसीति पञ्चमी ।
 यासां राजेति षष्ठीति ।

ततो हविषाज्याहुतीर्जुहुयादिति । तत आञ्ज्यहोमानन्तर-
 मष्टाभिर्वक्ष्यमाणश्चग्निर्हविषा पूर्व्वअपितथवचरुणापि जुहुया-
 दित्यर्थः ।

न च हविःपदेनात्र घृतमुच्यते अनन्तरोक्ताज्याहुतीर्जुहुयादि-
 त्यनेनैव प्रस्तौ ततो हविषेति वैयर्थ्यापत्तेः प्राक्अपितचरो-
 हेमान्तरानभिधानादनियुज्यमानत्वापत्तेश्च ।

अष्टौ चक्षो विवृणोति । तत्प्रायामीत्यादि ।

त्वन्नोऽग्ने । सत्वन्नोऽग्ने । इमं मे वरुणम् । तत्प्रायामि । ये ते
 श्रतम् । अथाश्वाग्ने । उदुत्तमं । उरुं हि राजा । इत्यष्टौ ।

इति कात्यायनसूक्तोक्तेषु अष्टवरुणहोमेषु यास्तत्प्रायामीत्यादयः
 पञ्च चक्षुःस्ताः प्रथमं होतव्याः ।

यथा,—

ॐ तत्प्रायामीति । ॐ ये ते श्रतमिति । ॐ अथाश्वाग्ने इति ।
 ॐ उदुत्तममिति । ॐ उरुं हि राजेति । पञ्च ।

ततः,—

ॐ त्वन्नोऽग्ने इति । ॐ सत्वन्नोऽग्ने इति द्वे ।
 पश्चात् इमं मे वरुणमिति मिहित्वा अष्टौ ।

ॐ अग्नये स्विष्टिकृते स्वाहेति नवमं जुहुयादित्यर्थः ।

तत्र नवाहुतिषु हेतुमाह नव वै प्राणा इति ।

वै त्वयं प्रसिद्धौ देहे नवच्छिद्रप्रसारित्वात् नव प्राणनायवो भवन्ति तेन नवप्राणा आप एव अङ्गिस्तर्पणेन प्राणानां स्थितिमत्त्वादित्यर्थः । एतेन नवसंख्याभिधानेन होमान्तरव्युदासः कृतः सर्वहोमान्तविहितस्य स्विष्टिकृद्धोमस्य नवमत्वाभिधानाच्च ।

मार्जनान्त इति ।

ग्रन्ध आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैरब्देवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं समुदाहृतम् ॥

इति वचनोक्ताभिर्च्छग्भिः 'कुशैर्जखविन्दुप्रक्षेपरूपमार्जनं तच्च गुरुकर्त्तृकं यजमानकर्त्तृकम् । '

धेनुरत्र पुंवत्सा वृषप्रजेत्यगतोऽभिधानात् । यद्यप्यत्र वरुणप्रतिमा-
स्थापनानभिधानात् जलशुद्धिर्नाभिहिता तथापि इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्वेति सूचोक्तमन्त्रलिङ्गात् धेनुसन्तरणेनैव जलशुद्धि-
र्ज्ञातव्या । स्वयं यजमानोऽन्वारब्धो गुरुणेत्यर्थः । आपोऽस्मान्मातरं इति मन्त्रेण जलाग्रयमुत्तीर्य इत्यन्वयः । अपराजितायामैशान्यां दिशि सूयवसादिति मन्त्रेण धेनुमुत्थापयेदित्यन्वयः ।

कूपे तु गोसन्तरणं नास्ति अयोग्यत्वम् किन्तु तत्समीपे तां भ्रामयित्वा मन्त्रेणाभिमन्त्रणं कार्यम् ।

हिं कृतश्चेदिति यदि सा धेनुर्हिं कुरुते तदां यजमानः प्राय-
श्चित्तरूपतया हिं कुरुतीति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । सामगाय विप्राय तां दद्यात् ।

यथा मत्स्यपुराणे,—

सामगाय तु सा देया ब्राह्मणाय विशांभते । इति ।

इतरां वेति केवलमनलक्षुतामग्रकौ दद्यादित्यर्थः । नत इति
उत्सर्गं जलाग्रयस्थेत्यर्थ । स चोत्सर्गः सर्वभूतोद्देशक एव ।

भोजयित्वा द्विजान् सम्यक् तोयमुत्सर्जयेन्नतः ।

सर्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं ये केचित् सल्लिखार्थिनः ।

ते तृप्तिमुपगच्छन्तु तडागस्थेन वारिणा ॥

इति ह्यग्नीर्षवचनात् ।

यद्यपि वारुणविधौ फलं बोधं तथापि काम्यत्वेन फलाकाङ्क्षा-
या विश्वजिज्ञायादश्रुतस्वर्गकल्पने गौरवात् नृन्दिपुराणादौ श्रुतमेव
फलं याच्यम् ।

यथा नृन्दिपुराणे,—

यो वापीमग्निषाच्छ्रेण विधिवत् प्रतिपादयेत् ।

कोषेषूदकसंख्यांस्तु समुद्रानर्च्यं भक्तितः ॥

चतुरस्रतुरर्णान्ता तेन दत्ता मही भवेत् ।

स याति वारुणं लोकं दिव्यकामसमम्भितम् ॥

अज्ञाग्रयकोषेषु अक्षसंख्यांस्रतुरः समुद्रानर्चयित्वा अग्निषाच्छ्रेण
कुण्डस्थापिताग्निहोमेन विधिवत् वारुणादिविधिना यः प्रतिपादयेत्
स चतुरर्णवान्तमहीदानफलं लभते दिव्यकामसमम्भितवारुणलो-
कश्च यातीत्यर्थः । चतुरर्णान्तेति वस्रोप आर्षः । एतच्च फलद्वयं
समुचितं न तु पृथक् । तेनेति स यातीत्येककर्तृकमिदं ज्ञात् ।

इत्यञ्च चतुर्णवान्तमहीदानफलसमफल-दिव्यकामसममित्त
वरुणलोकप्राप्तिकाम इति वाक्यं । एवमुत्सृज्य देवा मनुष्याश्च प्रीयन्तां
यस्योत्सृजेत् सोऽपि प्रीयतामिति वदेत् । अथञ्च प्राङ्मान्येन निर्द्देशः ।
हयशौर्षे सर्वभूतान् समुद्दिश्येति सामान्यतोऽभिधानात् सामान्या-
भिलाप एव न्याय्यः ।

अन्ये तु—यस्योत्सृजेत् सोऽनेन वाक्येन उत्सृजेदिति व्याचक्षते ।
इति श्रौतक इति आहेति श्रेषः । ब्राह्मणान् भोजयित्वेति कर्मा-
न्ते ब्राह्मणभोजनमुक्तं स्वस्वयनं स्वस्वस्त्विति पुष्याहमस्त्विति च्छ्रि-
रस्त्विति च चयं ब्राह्मणान् वाचयेत्

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या 'पुष्याहं वाचयेत्ततः ।

इति आथर्वणपरिशिष्टवचनात् ।

अष्टवेदिनामेवायं विधिः बह्वृचगृह्योक्तत्वात् यजुर्वेदिनाम्
कात्यायनपरिशिष्टोक्तविधिरेव खगृह्योक्तत्वात् । सामगोनामपि
खगृह्ये विशेषानभिधानात् आकाङ्क्षितत्वाच्च खगृह्योक्तसमानतन्म-
त्वेन कात्यायनपरिशिष्टोक्त एव विधिः ।

कात्यायनपरिशिष्टं यथा,—

अथातो वायौऋषपतङ्गागपुष्करिणीनां प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्यामः,
उदगधने आपूर्व्यमाणपक्षे पुष्याहे तिथिकक्षणे नक्षत्रे च गुणान्विते
वाहणे चवमयं खालीप्राकं अपचित्वा नवघणान् दिग्देवान् बह्वृचञ्च
आपचित्वा आच्यभामाविद्धा आभ्याञ्जतीर्बुहोति ।

त्वन्नोऽग्ने । त्वन्नोऽग्ने । इमं मे बह्वृणम् । तत्वायामि । से ते
शतम् ।

अथाश्वाग्ने । उदुप्तमं । उरुं हि राजा । वरुणस्योक्तभ्रममसि ।
अग्नेरनीकमिति दशमं ।

स्थालीपाकस्य जुहोति—ॐ नमो वरुणाय स्वाहा यज्ञाय स्वाहा
उषाय स्वाहा भीमाय स्वाहा प्रतक्रतवे स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेति
स्विष्टकृतं यथोक्तञ्च वासोयुगं धेनुर्दक्षिणेति ।

प्रतिष्ठापनं सविधिकोत्सर्जनमित्यर्थः । प्रतिष्ठापनमित्यभि-
धानात् तद्भूर्भुवश्चिद्भिर्भ्राद्भूमश्च दर्शितम् । आपूर्थ्यमाणपक्षे शुक्लपक्षे
पुण्याहे शुक्रास्तादिदोषरहितदिने । गुणान्विते अदुष्टे तिथ्यादि-
चिके वारुणमित्यनेन वरुणनाम्ना ग्रहणनिर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा
वरुणमन्त्रेषांभिमन्त्रणं कार्यमित्युक्तं । स्थालीपाकं अपचित्वा ग्रहान्
दिग्देवान् वरुणञ्च स्थापयित्वा •आज्यभागविद्धेति क्त्वाभिधानात्
पर्युक्षणात् परमाज्यभागहोमात् प्राक् ग्रहादीनां स्थापनमवगम्यते
स्थापनस्य च पूजाङ्गत्वात् प्रधानभूतपूजाचिप्यते तत आधाराज्य-
भागौ कृत्वा आज्येन दशाङ्गतीक्ष्णरुणा च षडाङ्गतीः स्विष्टकृतञ्च
जुहुयादित्यर्थः ।

अत्र च बह्वृचगृह्यात् होममात्रे विशेषः । यथोक्तञ्चेति प्रति-
ष्ठापनं व्याख्यास्याम इत्यनेन प्रतिज्ञातं सविधिजलाग्रयोत्सर्जनं
कुर्व्यादित्यर्थः । विधिस्तु मार्जनान्ते धेनुं तारयेदित्यादिना प्रागुक्त-
बह्वृचगृह्यपरिशिष्टसूत्रोक्तो षाड्भ्यः स च •मार्जनधेन्ववतारुणहत-
जलशुद्धिपूर्वको जलाग्रयोत्सर्गः •। ततस्तद्विधिना वासोयुगं धेनुञ्च
देयेत्यर्थः ।

तदथं कात्यायनपरिशिष्टोक्तवारुणकल्पप्रयोगः ।

तत्र प्रथमं जलाग्रयस्य पश्चिमदिशि कूपे दशहस्तं वायां द्वादशहस्तं पुष्करिण्यां चतुर्दशहस्तं तडागे षोडशहस्तं मण्डपं कृत्वा तन्मध्ये अर्द्धभागेन चतुरस्रां वेदीं तदष्टांगोच्छ्रितां कृत्वा—

पश्चिमदिशि हस्तमात्रं चतुरस्रकुण्डं यथाविधि कुर्यात् ।

यूपञ्च चतुरस्रमष्टास्रं वर्तुलं वा खदिरादियन्त्रियवृक्षजं मूले फणाकारं कूपे दशहस्तं वायां पञ्चदशहस्तं पुष्करिण्यां विंशतिहस्तं तडागे पञ्चविंशतिहस्तं अतिगम्भीरविस्तारयुक्ते तु यथाशोभं कुर्यात् । ध्वजवंशञ्च यथाशोभं शुक्लपताकाञ्च लौहचक्रं षोडशाङ्गुलमष्टास्रं मध्ये नरसिंहमूर्च्छन्वितं कुर्यात् ।

ततः शुद्धकाले शुभदिने निर्वर्तितनित्यकृत्यो यजमानः मातृपूजा-वसुधारादान-वृद्धिश्राद्धानि कृत्वा स्वस्ति वाच्य संकल्प्य कुर्यात् ।

अथेत्यादि असुकगोत्रोऽसुकग्रन्थाहं चतुरर्णवान्तमहीदान-फलसमफल-दिव्यकामसमन्वितवरुणलोकप्राप्तिकामो वारुणविधिना जलाग्रयोत्सर्गकर्म करिष्ये । इति संकल्प्य ब्राह्मणत्रयमुदङ्मुख-मुपवेश्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य—

पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्त्विति प्रार्थयेत् ।

इति च ॐ पुण्याहमिति ब्रूयुः । ततः स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति प्रार्थयेत् ते च स्वस्तीति चिर्ब्रूयुः । ततः षडङ्गिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति प्रार्थयेत् ते च षडङ्गतामिति चिर्ब्रूयुः ।

तत आचार्यं ब्रह्माणं सदस्यञ्च आसन-पाद्यार्घ्याचमनीय-मधुपर्कं
वासोयुगाक्षरैर्दृषुयात् ।

ततो गुरुः, पञ्चगव्यं साधयित्वा मिमन्व्य कुशचयेण मण्डपं
वेदीञ्च—

ॐ वेद्या वेदी समाप्यते वह्निषा वह्निरिन्द्रियम् ।

यूपेन यूप आरोग्यते प्रणीतोऽग्निरग्निना ॥

इति मन्त्रेण संग्रोह्य ग्रेषपञ्चगव्यं वाप्यादौ प्रक्षेपार्थमवस्थापयेत् ।

ततो वेद्यां पञ्चवर्णरजोभिः सर्वतोभद्रमण्डलं लिखेत् । तत्र,—

गणेशं विघ्ननाशाय पूजयित्वा हरिं यजेत् ।

विष्णुं यो नार्चयेदादौ तत्कर्म्म विफलं भवेत् ॥

इति वचनात् वेद्यामेकस्मिन् घटे गणेशमभ्यर्च्य अपरंघटे
विष्णुमभ्यर्चयेत् ।

ततः कुण्डसंस्कारं कुर्यात् ।

रौ अस्त्राय फडिति प्रोक्षणं तेनैव दर्भैस्ताडनं ऊमिति पुन-
रभ्युक्षणं कृत्वा पञ्चगव्येनाभिषिष्य,—

ॐ एष वः कुरवो राजैषवः पञ्चाला राजा ।

सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ।

इति मन्त्रेण कुशान् गृहीत्वा ।

ॐ यद्देवा देवहेडनं देवा सञ्जलमा वधम् ।

अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान् सुस्रवंहवः ॥

इति मन्त्रेण मार्जनरूपं परिसमूहनं कृत्वा,—

ॐ मानसोके तन्मये मान आयुधि मानो

गोषु मानो ऋषेषु रौरिषः ।

मानो वीरान् रुद्रभामिनोवधी

हृद्विभक्तः सदमिला हवामहे ॥

इति मन्त्रेण गोमयेनोपस्रिय

ॐ त्वां वृत्रेधिन्द्र सत्पतिं नवस्त्रां काष्ठास्त्रध्वतः ।

इति कुशमूखेनोत्तरापामेकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां रेखां कृत्वा तद्-
परि द्वादशाङ्गुलप्रमाणं सप्तधन्नाङ्गुलान्तरितं प्रागद्यं ब्रह्मबद्रेन्द्रदेव-
ताकं रेखात्रयं कृत्वा ।

ॐ सदसस्यतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं सनिं मेधामयाग्निस्वाम् ।

इति मन्त्रेण रोखोत्कीर्णमृन्तिकामुद्भृत्य उत्तरस्थां दिशि
प्रक्षिपेत् ।

ॐ अथो अन्नस्य कौशालमुपहृतो गृहेषु नः ।

चेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शम्भं शंथोः शंथोः ।

इति मन्त्रेण पञ्चगव्येनाभ्युक्ष्य ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण कुण्डे कुशानास्तीर्थं कांस्यपात्रेणाग्निमान्नीय—

ॐ क्रत्यादमग्निं प्रक्षिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः ।

इति मन्त्रेण ज्वलदित्थनमेकं दक्षिणस्थां नदिशि त्यक्त्वा रं अग्नये
नम इति सम्युच्य जानुद्वयं भूमौ पातयित्वा—

ॐ इहेवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वरुतु प्रजानन् ।

इति मन्त्रेण कुण्डस्योपरि त्रिः परिभ्राम्य—

ॐ भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रेणात्मनोऽभिसुखं कृत्वा अग्निं स्थापयेत् ।

ॐ चित् पिङ्गल हन हन दह दह पच पच सर्वज्ञाज्ञापय
स्वाहा । इति मन्त्रेणाग्निं प्रज्वालयेत् ।

ॐ इहैदंश्चि सद्योदतस्तिष्ठाम्यस्य सदन आसीद ।

इति दक्षिणावर्त्तनावच्छिन्नधारया गत्वा दक्षिणदिशि आसने
प्रागयकुशानास्तीर्थ्य ।

ॐ निरस्तः पाप्माहतस्तेन वयं द्विभ्यः ।

इति मन्त्रेण वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां कुशमेकं निरस्य ।

ॐ इदमहम् बृहस्यते सदसि मीदामि ।

प्रसूतो देवेन सवित्रा तद्गये प्रब्रवीमि ।

तद्वायवे, तत् पृथिव्ये ।

इति मन्त्रेण कुशोपरि ब्राह्मणमुत्तरामुखमुपवेश्य,—

ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसो जायतामाराङ्गे राजन्यः ।

शूरं इषव्योतिव्याधीमहारथो जायताम् ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य सम्युज्य च ब्राह्मणाभावे कुशमयं ब्राह्मणं
संस्त्राय तेनैव पथा प्रत्यागच्छेत् ।

उत्तरे जलपूर्णं चमसादिपात्रं प्रणीतासंज्ञकमापोहिष्ठेतिमन्त्रेण
स्थापयित्वा,—

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो बाँडभ्यां पूष्णो वृक्षाभ्याम् ।

इति मन्त्रेण षोडशभिर्बाँदशभिर्वा दभैरैरीशानादितोऽप्येण मूल-
माच्छादयन् चतुर्ह्येक्षु द्वितीयरेखलोपरि परिसरेत् ।

तत उत्तरे पश्चिमान्तात् प्रागन्तं यावत् कुशोपरि होमद्रव्या-
सादनं पवित्रकृदेनास्त्रयो दर्भाः पवित्रे दे प्रोक्षणीपाचमाव्यस्थाली

चरुस्थाली सस्मार्जनकुशाः षट् उपयमनकुशाः पञ्च समिधः सुक्-
सुवौ आज्यं दुग्धं यवतण्डुलाः ब्रह्मदक्षिणा ।

ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ “इति मन्त्रेण पवित्रच्छेदनदर्भैः प्रादेश-
प्रमाणं पवित्रं कृत्वा “ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थः” इत्यभ्युक्ष्य प्रोक्षणी-
पात्रे पवित्रं स्थापयित्वा प्रणीताजलेन प्रोक्षणीं पूरयित्वा वामहस्ते
प्रोक्षणीं स्थापयित्वा तत् पवित्रं दक्षिणाङ्गुष्ठानामिकाभ्यां धृत्वा
तज्जलोत्तोलनरूपमुत्पवनं कृत्वा पवित्रं तत्र स्थापयित्वा तज्जलेन
सर्वाणि द्रव्याणि प्रोक्ष्य असञ्चरे स्थाने प्रोक्षणीं तदुत्तरे प्रणीताञ्च
स्थापयेत् । आज्यचरुस्थाल्यौ प्रोक्ष्य आज्यस्थाल्यामाज्यं निक्षिप्याग्ना-
वधिञ्चयेत् ।

वरुणाय त्वा जुष्टं गृह्णामि वरुणाय त्वा जुष्टं निर्वपामि
वरुणाय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इति, षष्ठां यवतण्डुलसुष्टीनां ग्रहण-
निर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा ॐ अग्नये, स्विष्टिकृते त्वा जुष्टं गृह्णामी-
त्यादिना स्विष्टिकृतस्य ग्रहणादीनि कृत्वा ।

ॐ वरुणस्योत्तमनमसि वरुणस्य स्तमसर्जनीस्थो वरुणस्य ऋतं—

सदन्यसि वरुणस्य ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनीमांसीद ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य वारद्वयं प्रक्षाल्य चरुस्थाल्यां दुग्धे
निक्षिप्याधिञ्चयेत् ।

ततो दर्भयुगलं सन्दीप्य आज्यस्य चरोश्च दक्षिणावर्तेन त्रिः
परिभ्राम्य दर्भञ्च तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् । सुक्सुवावधोमुखौ कृत्वा वारद्वयं
प्रताप्य कुशैरपान्मूलपर्यन्तं समृष्य प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य
सस्मार्जनकुशानग्नौ प्रक्षिप्य कुशोपरि सुक्सुवौ स्थापयेत् ।

सुखिनं चरं ज्ञात्वा चरौ दृतस्रुवं दत्त्वा आख्यं चरुषोदासयेत् ।
 प्रोक्षणीपाचक्षपविचं वामहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां मूले गृहीत्वा
 तदुपरिस्थित दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां पविचायं गृहीत्वा,—

ॐ सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुणान्यकिद्रेण ।

पविचेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

इति दृतोत्तोलनरूपसुत्पवनं कृत्वा आज्यमवेक्षेत । प्रोक्षणी-

पात्रजलञ्च—

ॐ सवितुर्वः प्रसव उत्पुणान्यकिद्रेण ।

पविचेण सूर्यस्य रश्मिभिः । इति ।

तथैवोत्पूय तत्रैव तत् पविचं स्थापयेत् ।

उपयमनकुशान् वामहस्ते कृत्वा उत्तिष्ठन् प्रजापतिं मनसा
 ध्यात्वा तुष्णीं पञ्च समिधो हुत्वा उपविश्य दक्षिणजानु भूमौ
 पातयित्वा प्रोक्षण्याः सपविचेण जलेन दक्षिणादितः पर्युञ्चेत् ।

अदिते अनुमन्यस्वेति प्रागयां जलधारां दक्षिणस्यां दद्यात् ।

अनुमते अनुमन्यस्वेति पश्चिमे उत्तरायाम् ।

सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरे प्रागयां दद्यात् ।

ॐ देव सवितः प्रसव यज्ञं प्रंसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्भः ।

केतपूः केतस्रः पुनातु वाचस्यतिर्वाचं नः स्रदतु ।

इति मन्त्रेण ईशानादितदन्तं दक्षिणावर्त्तमे पर्युञ्चेत् । तत्
 पविचं प्रणीतायां निधाय प्रोक्षणीपाचं संश्रवार्धमग्रेक्षते स्थापयेत् ।

तत एकस्मिन् घटे नवघहान् अपरघटे इश्रादिलोकपालान्
 आभर्त्स्य सर्वतोभद्रमण्डले कुम्भे वा वरणं सपरिवारमर्चयेत् ॥

तत्र भूतशुद्धिं प्राणायामं मातृकान्यासञ्च कृत्वा वाँ वीं वूं वैं
वैं वः इति कराङ्गन्यासौ कृत्वा आधारशक्तादिसम्प्रमण्डलान्तं
पीठन्यासं कुर्यात् ।

ततो विचिन्तयेद्देवं वरुणं परमेश्वरम् ।

प्रशान्तवदनं शीघ्रं ह्रिमकुन्देन्दुसन्निभम् ॥

खावण्यामृतधाराभिस्तर्पयन्तमिव प्रजाः ।

राजहंससमारूढं पाश्र्वव्यकरं शुभम् ॥

पुष्कराक्षैः सुतैः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ॥

गौर्या कान्ध्या चानुगतं नदीभिः परिवारितम् ।

नागैर्यादोगणैर्युक्तं ब्रह्माणमिव चापरम् ॥

एवं ध्यात्वा अर्घ्यस्थापनं कुर्यात् । पाश्चिमासमनीयपात्रञ्च
स्थापयेत् ।

ततो मण्डले,—

आधारशक्तये नमः कूर्माय अनन्ताय पृथिव्यै सुमेरवे रत्न-
मण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नवेदिकायै ।

अग्न्यादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिदिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये-शेषाय पद्माय मं वक्रिमण्डलाय अं सूर्यमण्डलाय
ॐ सोममण्डलाय नमः ।

इति समुच्चय पूर्वोक्तं रूपं वरुणं चिन्तयित्वा तेजोरूपं वरुणासा-

पुटेन पुष्याञ्जलिना मण्डले स्थापयेत् । ॐ वरुणस्येति मन्त्रेण सान्निध्यं कल्पयित्वा षडङ्गन्यासं विधाय भगवन् श्रीवरुण इहा-
गच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निरुद्धो भवेत्यावाह्य मूल-
मन्त्रेण पुष्याञ्जलिं दत्वा भगवन् स्वागतं ते इति पृच्छेत् ।

ॐ वौमिति मन्त्रेण श्रीवरुणाय नम इत्यन्तेन आसनं दत्वा पद्मश्यामाकदूर्वांपराजिताकुशायसहितं पाद्यं यवसिद्धार्थगन्धाचत-
तिलपुष्पकुशायदूर्वासहितमष्टाङ्गार्थं जातीलवङ्गकक्कोलमिश्रमाच-
मनीयं दधिमधुघृतैर्मधुपर्कं तथैव पुनराचमनीयं स्नानजलं वस्त्र-
माभरणं यज्ञोपवीतं चन्दनकपूरकालागुरुभिर्गन्धं पुष्यं माल्यञ्च
धूपदीपनैवेद्याचमनीयताम्बूलानि च दद्यात् ततः पुष्याञ्जलिं दत्वा
मूलमन्त्रेण चन्द्रातपं दद्यात् ।

ॐ गौर्यै नमः ॐ कान्त्यै नम इति पृथ्वीद्वयं पञ्चोपचारैः पूज-
यित्वा अष्टौ नागान् पूजयेत् ।.

अनन्ताय वासुकये पद्माय महापद्माय तच्चकाय कुलिकाय
कर्कटाय शङ्खाय नमः ।

ततो नदीभ्यः कूर्माय मकराय मत्स्याय बुण्डुभाय कुलीराय
मण्डूकाय शिशुमाराय समुद्रेभ्यो नम इति परिवारान् पूजयेत् ।

ततो यूपे वरुणमावाह्य ॐ वरुणस्येति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पञ्चोप-
चारैरभ्यर्च्य यूपमाच्छादयेत् ।

तत आघाराव्यभागौ च जुहुयात् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा ॐ इन्द्राय स्वाहा इत्यांघारौ ।

तथाव्यभागौ ॐ अग्नये स्वाहा ॐ सोमाय स्वाहा ।

इति ऊवा महाव्याहृतिहोमश्च ऊवा दशाव्याऊतीर्जुहोति ।

ॐ तन्नाऽग्ने वरुणस्य विद्वान्
देवस्य हेतो अवयासिसीष्टाः ।
यजिष्ठो बह्निमतमः शोशुचानो
विश्वाह्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा ॥

इदं वरुणाय एवमुत्तरत्रापि सर्वत्र ।

ॐ सत्वन्नो अग्ने वमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ अवयस्वनो
वरुणं रराणो व्रीहिमृङ्गीकं सुहवो न एधि स्वाहा ।

ॐ- इमं मे वरुणश्रुधी हवमद्याच मृडय ।
त्वामव स्युराचके स्वाहा ॥ .

ॐ- तलायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशस्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेङ्गमानो वरुणैहवोऽधुर्ग्रं समान आयुः प्रमोषीः स्वाहा ॥

ॐ- ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता अहान्तः ।
तेभिर्नाऽद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा ॥

ॐ- अयास्याग्ने स्यनभिशक्तिपाश सत्यमित्वमया असि ।
अयानो यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजं स्वाहा ॥

ॐ- उदुत्तमं वरुणपाशमस्रदवाधमं विमध्यमं अथाय ।
अथावयमादित्यव्रते तवानागमोऽदितये स्यामः स्वाहा ॥

ॐ- उहं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामक्षेतरा ।
अपदे पादाः प्रतिधातवेह कुरुतापवक्त्रा हृदया विधसित् ॥
नमो वरुणाधिष्ठितो वरुणस्य पाशः स्वाहा ।

ॐ- वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्वम्भसर्जनीस्यः ।

वरुणस्य ऋतसदन्यसि वरुणस्य ऋतसदनमसि

वरुणस्य ऋतसदनीमासीद स्नाहा ।

ॐ अग्नेरनीकमप आविवेशापां नपात् प्रतिरक्षसुख्यम् ।

दने दने समिधं यच्छग्ने प्रतिते जिज्ञा हतमुञ्चरथात् स्नाहा ॥

एवं वरुणोद्देशेन दशाध्याऊतीऊत्वा चरुहोमं कुर्व्यात् । अत्र वारुणं स्नाक्षीपाकमित्यभिधानात् वरुणोद्देशेन कुचा षडाऊतीऊत्त-
थात् ।

ॐ ननो वरुणाय स्नाहा इदं वरुणाय । एवमुत्तरत्रापि सर्व्वम् ।

ॐ यज्ञाय स्नाहा ॐ उषाय स्नाहा ॐ भीमाय स्नाहा ॐ प्रतक-
तवे स्नाहा ॐ भर्गाय स्नाहा ।

तत आख्यचरुभ्यां- ॐ अग्नये स्निष्टिष्ठते स्नाहा । इदमग्नये
स्निष्टिष्ठते । ततः पुनर्मन्वाव्याहृतिहोमं कृत्वा ॐ प्रजापतये स्नाहा
इदं प्रजापतये इति ऊत्वा ब्रह्मणे काश्चनदक्षिणां दद्यात् । ततो
धूपमारोपयेत् ।

. यथा ह्यग्नीर्वे,—

ततो निवेशयेद्यूपं खदिरादिषसुङ्गवम् ।

जलमध्देशवा धागमण्डपस्थाजिरे गुरुः ॥

धूपमस्त्रोति मन्त्रेण स्थाप्य वस्त्रेण वेष्टयेत् ।

वैजयन्तीं सितां रम्यां धूपोपरि निवेशयेत् ।

गन्धादिभिः पूजयित्वा चक्रं मूर्द्धनि विन्यसेत् ॥

मन्त्रो यथा,—

ॐ धूपमस्त्रा उत ये धूपवाहास्तथासं ये अमधुपाय तन्नति ।

ये चार्च्येते पचनं सभ्रवन्पुतो तेषामभिपूर्तिर्भै रक्षतु ॥

ततश्चूतपचाष्टके अर्चनाद्यष्टनागनामानि लिखित्वा घटाभ्यन्तरे
निक्षिप्य अनन्ताद्यष्टनागेभ्यो नम इति सम्पूज्य तद्ग्रादेकं चूतपच-
माह्वय यस्य नामपचमुत्तिष्ठति तं नागयष्टा^१वावाह्य गन्धादिभिः
पूजयित्वा अमुकनागराज त्वमिमं जलाग्रथं रच इति वदेत् ।

ततो गुरुः सोदकविन्दुभिर्यजमानं मार्ज्येत् ।

ग्रह्य आपो धनन्याः ग्रमनः सन्त नूष्याः ।

ग्रह्यः समुद्रिया आप ग्रमनः सन्तू क्रूष्याः ॥

ॐ-द्रुपदादिव समूषानः खिन्नः स्नातो मन्नादिव ।

पूतं पवित्रेषेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥

तत आपोहिष्ठादि ऋक्त्रयेण । तत षटस्र सत्यछेत्यनेन
अघमर्षणेन मार्ज्ययित्वा धेनुं नैर्द्धृतकोणे अवतारयेत् ।

अवतीर्थ्यमाणाश्च तां,—

इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शृङ्गः पूतो घृतः सन्तु नित्यम् ।

तारथन्ती सर्वतीर्थ्याभिषिक्तं लोकालोकं तरते तीर्थते च ॥

इति मन्त्रेषानुमन्त्रयेत् ।

यजमानोऽपि तत्पुष्कायलग्रो गुरुणा अन्वारभ्यः ।

ॐ आपोऽस्मात्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन गो घृतपुः पुनन्तु ।

विश्वं हि रिमं प्रवृहन्ति देवी रुदिदाभ्यः शुचिरापूत एमि ॥

इति मन्त्रं पठन् ऐशान्यां द्विषि उत्तीर्थ्यं तज्जलं शृङ्गं विभाष्य

स्नात्वा कृतापसव्या धेनुपुच्छोदकेन घट् पितृन् सन्तर्ष्य,—

१ ख नामं यद्यावावाह्य ।

येऽवान्भवा•वान्भवा वा येऽन्यजग्मनि वान्भवाः ।

ते दक्षिमखिला यान्नु ये चास्मन्तोऽधकाङ्गिणः ॥

ॐ नरङ्गेषु समस्तेषु यातनासु च संस्थिताः ।

तेषामाप्यायनाथैतद्दीयते सलिलं मया ॥

इति पठन् जलान्जलिद्वयं दद्यात् । कूपे तु गोरुत्तारणं नास्ति
अयोग्यत्वात् किन्तु समीपे गोभ्रामणं कार्यम् । स्नानं तर्पणञ्च तत्र
नास्ति ।

यथा ह्यग्नीर्षे,—

ततो निमज्जयेत्तत्र तडागे कारकः शुचिः ।

कूपोदके तु न स्नायात् पुष्करिण्यां निमज्जयेत् ॥

तत,—

ॐ- सूर्यवसात् भगवती हि भूया अयो वयं भगवन्तः स्वामः ।

अद्वि तर्पणमप्यु विश्वादीनां पिव शंङ्कसुदकमाचरन्ती ।

इति मन्त्रेण ऐशान्यां दिशि गामुत्यापयेत् ।

उत्याप्यमाना सा यदि हिङ्करोति तदा तद्दोषप्रशमनाय

ॐ- हिङ्कृतौ वसुमती वसूनां वत्समिच्छन्तौ मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पयोऽग्नेः सा वर्द्धतां महते सौभगाय ॥

इति मन्त्रं पठेत् ।

ततो वस्त्रान्तरं परिधायाचम्य सचेलकर्षदां काञ्चनशृङ्गीं वृष-
प्रजां रौप्यसुरां तांशृष्टां कांस्थोपदोहां धेनुमश्रुतौ केवलां वा
सामगब्राह्मणाय दद्यात् ।

ॐ धेनुवे नमः ॐ रुद्राय नमः ॐ एतत्सम्यदानब्राह्मणाय

नम इति गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य इमां धेनुं ते ददानीति
 ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात् ददस्वेति तेनोक्ते धेनुमभ्युक्ष्य कुशतिलज-
 लान्यादाय ॐ अद्येत्यादि एतज्जलाशयतोत्सर्गकर्म्मणि इमां धेनुं
 सचेलकण्ठां काञ्चनशृङ्गां रौप्यसुरां वृषप्रजां ताम्रपृष्ठां कांस्योप-
 दोहामर्चितां रुद्रदेवतां असुकगोत्रायामुकशर्म्भणे सामगन्नाह्वयणाय
 तुभ्यमहं सम्यददे । इत्युत्सृज्य ब्राह्मणहस्ते मपुच्छं कुशत्रयजलं दद्यात् ।
 काञ्चनशृङ्गाद्यसम्पत्तौ सचेलकण्ठामिमां धेतुमिति प्रयोगः । ततः
 सामगो गृहीता गायत्रीं ॐ क इदं कस्मा इदं इति कामस्तुतिं पठेत् ।

ततो जलाशयस्याग्नेयादिकोणेषु जले यथाक्रमं पूर्वादिषुद्र-
 चतुष्टयमावाह्य गन्धादिभिः सम्यूज्य भोज्यत्रयमुत्सृज्य ब्रह्मणेभ्यो दत्त्वा
 जलाशयपश्चिमदिशि जलसमीपे उपविश्य ॐ जलाशयाय नमः,
 वरुणाय देवाय नमः, एतस्म्यदानं सर्व्वभूतेभ्यो नमः । इति गन्धा-
 दिभिरभ्यर्च्य जलाशयं सवस्त्रं कृत्वा वामहस्तेन धृत्वा कुशत्रय-
 तिलजलान्यादाय,—

ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रोऽसुकशर्म्भाऽहं चतुरर्णवान्ममहीदानं-
 फलसमफलदिव्यकामसमन्वितवरुणलोकप्राप्तिकामश्चतुःसेत्वंवच्छिन्नं
 वरुणादिदैवतमिमं जलाशयमर्चितं सर्व्वभूतेभ्य उत्सृज्ये । कुशत्रय-
 जलं भूमौ क्षिपेत् ।

यथा ह्यग्नीर्वे-

भोजयित्वा द्विजान् सम्यक् तोयमुत्सृज्येऽततः ।

सर्व्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

आजह्मन्मत्स्यपर्यन्तं ये केचित् सलिलार्थिनः ।

ते हस्त्रिसुपगच्छन्तु तडागस्थेन वारिणा ॥

इत्युच्चार्य देवा मनुष्याश्च प्रीयन्तां यज्ञोत्सृजेत् सोऽपि वदेत् ।

अथ वाप्यादिषु तडागस्थेनेत्याच नोद्ः कार्यः प्रकृतौ नोद् इति
गोतमवचनात् किन्तु तडागपदमजहत्स्वार्थसंज्ञणया जलाग्रथपरम् ।

तत ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकशर्माहं इतितज्जलाग्रथो-
त्सर्गकर्माणः प्रतिष्ठार्थं सवासोयुगधेनुं काञ्चन वा दक्षिणाममुक-
गोत्रायामुकशर्माणे गुरवे तुभ्यं ब्राह्मणाय सम्प्रदे इति दक्षिणां
दद्यात् । ततो मूर्तिधराय काञ्चनदक्षिणा देया ।

इत्यग्नीर्वै,—आपोद्दिष्टेति तिसृभिः पञ्चगव्यं विनिक्षिपेत् ।

तीर्थतोयं तथा पुष्यं शान्तिोयं दिजैः कृतम् ॥

गोकुखं पाययेत् पश्चाद्विजान् वेदविदक्षतः ।

ततः पूर्ववत् पर्युक्ष्य पूर्णां दद्यात् ।

यथा कपिलपञ्चरात्रे—

कृत्वा तु मृदुनामाग्निमभ्यर्च्य प्रयतः पठेत् ।

महातेजाः सहस्रार्चिर्नमस्ते सङ्करुपधृक् ।

सर्व्याग्निने सर्वगतपावकाय नमोऽस्तु ते ॥

त्वं रौद्र घोरकर्मा च घोरहा त्वं नमामि ते ।

विष्णुख्यं शोकपालोऽसि शान्तिमत्र प्रयच्छ मे ॥

ततो घृतेन सुषमापूर्च्य तद्गुपरि अधोमुखं क्षुवं हत्वा समुटा-
कारकराभ्यां धृत्वा उत्थाय—

ॐ पूर्णां दर्विं परापत सुपूर्णां पुनरापतं ।

वस्त्रैव विक्रीणावहा इषसूयं प्रतक्रतो स्वाहा ॥

पुनस्तथैव दत्तं गृहीत्वा—

सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः सप्तर्षयः सप्तधूमप्रियाणि ।

सप्तहोत्राः सप्तधा न्नायजन्ति सप्तयोनीरापृणस्व एतेन स्वाहा ॥

पुनस्तथैव दत्तं गृहीत्वा

पुनस्त्वादित्या इन्द्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीयथग्नेः ।

एतेन त्वं तनुं बर्द्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा ।

इति पूर्णाहुतिं समाप्याग्निं विसर्जयेत् ।

ॐ समुद्रं गच्छ स्वाहा ॐ देवं सवितारं गच्छ स्वाहा अन्न-
रीचं गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा । अहोरात्रे गच्छ
स्वाहा कन्दांसि गच्छ स्वाहा । आशापृथिवी गच्छ स्वाहा । सोमं
गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा नभो दिव्यं गच्छ स्वाहा अग्निं
वैशानरं गच्छ स्वाहा । मनो मे हार्दिं गच्छ । इत्यग्निं विसृज्य

दिवन्ते धूमो गच्छत्स्मरीचं ज्वीतिः ।

पृथिवीं भस्मना पृण स्वाहा ॥

इति पृथिवीं ग्रीतकथेत् ।

ततो भोज्यानि यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा स्वस्वस्य पुण्याह-
मस्य अद्भिरस्य इति ब्राह्मणान् वाचयेत् ।

ॐ यज्ञेन यज्ञमिति पूजितद्देवान् विसृज्य ब्राह्मणाग्नीष्वदौ
कुर्व्यात् ।

इति कात्यायनपरिशिष्टोक्तवाहणविधिः समाप्तः ॥

अथ सेत्वारामादीनां प्रतिष्ठा विविच्यते ।

इयंश्रीर्वे,—

गोपथारामसेतूनां मठसंक्रमवेश्मनाम् ।

नियमव्रतकृच्छ्राणां प्रतिष्ठां शृणु सत्तम ॥

आराम उपवनं । मठशुद्धादिनिलयः । वेद्यं ब्राह्मणसम्प्र-
दानकं विष्णुसम्प्रदानकञ्च । नियम एतावन्तं कालमेतन्न भोक्तव्य-
मित्यादिनियमः । व्रतं लक्ष्मीव्रत-विष्णुव्रतादि । कृच्छ्रं चान्द्रा-
यणादि । एषां फलमाह तत्रैव ।

आरामं कारयेद्यस्तु मन्दिने शुचिरं वसेत् ।

मठप्रदानात् स्वर्गलोकमाप्नोति पुरुषः सदा ॥

सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकं प्राप्नोति मानवः ।

गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीडते चिरम् ॥

प्रपाप्रदानादरुणलोकमाप्नोत्यसंशयम् ।

संक्रमाणान्तु यः कर्त्ता स दुर्गं तरते नरः ॥

स्वर्गलोके च निवसेदिष्टकासेतुकृत्तथा ।

कृच्छ्रकृत् स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ॥

नियमव्रतकृत्तथा विष्णुलोकं नरोत्तमः ।

लक्ष्मीव्रतादीनाम् तत्र तत्रोक्तं फलमन्वेद्यम् ॥

विष्णुसम्प्रदानकमृष्टदानफलसुम्बुं इयंश्रीर्वे,—

यथा,— प्रासादारभ्यद्वार्याणां यावन्तः परमाणवः ।

तावद्दर्भसहस्राणि तत्कर्त्ता विष्णुलोकभाक् ॥

तथा तत्रैव,—

गृहं सुशोभनं^० कृत्वा गृहोपकरणान्वितम् ।
 अन्नपानसुसम्पूर्णं सर्व्वकामगुणान्वितम् ।
 संस्क्रुय्याद्विधिनानेन प्रदद्यात् ब्राह्मणाय च ॥
 एवं भूतं गृहं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 स स्वर्गलोकमाप्नोति यावदाहृतसंज्ञवम् ॥
 विष्णवे च गृहं दत्त्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 इयं प्रतिष्ठा ते प्रोक्ता सर्व्वसाधारणाऽनघ ।
 कर्त्तव्या देविकेन्द्रैश्च प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ॥
 सर्व्वेष्वेतेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठाविधिना बुधैः ।
 फलार्थिभिस्त्वुप्रतिष्ठं यस्मात्त्रिष्यलमुच्यते ॥

तथा मत्स्यपुराणे,—

अथेकमपि राजेन्द्र वृत्तं मंथ्यापयेच्च यः ।
 सोऽपि स्वर्गं वसेद् ब्रह्मन् यावन्मन्वन्तरं नरः ॥

अथ कृतनित्यक्रियो यजमानो मातृपूजां विधाय^१ वृद्धिआद्भुञ्ज
 निर्वर्त्त्यं संकल्पं कुर्यात् ।

ॐ अथेत्यादि गोलोके चिरक्रीडनकामो गोपथप्रतिष्ठामहं
 करिष्ये । एवं नन्दनवनाधिकरणकसुचिरवाक्काम आरामप्रतिष्ठा-
 महं करिष्ये । तथा,—

इन्द्रलोकप्राप्तिकामः सेतुप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

स्वर्गलोकप्राप्तिकामो मठप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

दुर्गतरण-स्वर्गलोकनिवास-कामः संक्रमणप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

तथा,—

वह्णलोकप्रप्तिकामः प्रपाप्रतिष्ठामहं करिष्ये । सर्वपापविवर्जितल-स्वर्गप्रप्तिकामस्यान्द्रायणादिक्रमप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

मृतानान्तु तत्तद्विहितफलकामनया संकल्पः । वेद्यप्रदानफलं विपुलगृहदानप्रकरणे लिखितम् ॥

विष्णुसम्प्रदानकगृहदाने तु एतत् प्रासादारम्भकद्रव्यपरमाणु-समसंख्यवर्षसहस्रावच्छिवविष्णुलोकावस्थितिकामो विष्णुसम्प्रदानक-गृहदानकर्माहं करिष्ये ।

तथा,— मन्त्रन्तरावच्छिन्नस्वर्गवासकामो वृषप्रतिष्ठामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य आचार्य्यन्मन्त्राणञ्च वृणुयात् । ततो यजमान आचार्य्य-पादौ स्पृष्ट्वा वदेत् ।

ॐ नारायणस्वरूपेण संसारात्ताहि मां प्रभो ।

त्वत्प्रसादाद्गुरो वाङ्मं प्राप्नोमि यन्मथोद्यमम् ॥

त्वं हि माय प्रसन्नो मां चाहि संसारसागरात् ।

? हरिस्थायपरमुद्भृत्य मम शान्तिं कुरु प्रभो ॥

ततो गुरुर्धनमानसुप्तोऽस्त्व वदेत् ।

ॐ उन्निष्ठ क्वस भद्रन्ते मत्प्रसादान्नयाऽनघ ।

प्राप्नुयां धर्मसर्वस्वं दुष्प्राप्यं यत्सुरासुरैः ॥

ततो गुरुः,— पञ्चमकार्थतोयाभ्यां प्रोक्षयेद्यागमस्तपम् ।

तत एकस्मिन् घटे गण्डं समून्मपरघटे दांदादिद्याष्टवस्त्रे-
कादशरुद्र-साध्यगण-विश्वेदेवाग्निनीलामासुराणां हवीं पूजयेत् ।

यथा ह्यग्नीर्षे,—

१ आदित्या वर्षवो रुद्रा साध्या विश्वेऽश्विनौ यथाः ।

अथयस्य तथा सर्व्वे मानमर्हन्ति चोत्तमम् ॥

ततः सर्व्वतोभद्रमण्डले घटान्तरे वा विष्णुं पूजयेत् ।

यथा,—

गणेशं विघ्ननाशाय समूच्य पूजयेद्भूरिम् ।

विष्णुं यो नार्चयेदादौ तत्कर्म्म विफलं भवेत् ।

प्रथमं भूतशुद्धिं मातृकान्यासञ्च कृत्वाङ्गन्यासं कुर्यात् ।

प्रजापतिर्ष्वर्षिर्मस्तके गायत्रीकन्दो मुखे श्रीवासुदेवो देवता
इदि श्रीवासुदेवपूजने विनियोगः०।

ॐ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, नमस्तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा, भगवते मध्यमाभ्यां
वषट्, वासुदेवाय अनामिकाभ्यां हुं, ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
कनिष्ठाभ्यां वौषट् ।

ॐ हृदयाय नमः, नमः शिरसे स्वाहा, भगवते शिखायै वषट्,
वासुदेवाय कवचाय हुं, समस्तेनास्त्राय फट्, तालत्रयं दिग्बन्धनञ्च
कुर्यात् ।

मन्त्रवर्णाक्षयेन्भूर्द्धिं भाले नेत्रे मुखे गले ।

हस्ते हृद्यदरे नाभौ लिङ्गे जानौ पदे क्रमात् ॥

ततः प्राणायामं कृत्वा पीठन्यासं विधाय देवं चिन्तयेत् ।

विष्णुं शारदश्चक्रकोटिसदृशं शङ्खं रथाङ्गं गदां—

मभोजं दधत्तं सिताम्बुजिलयं कान्ध्या जगन्मोहनम् ।

१ ख पुस्तके आदित्येत्यादि पूजयेदित्यन्तं पङ्क्तित्रयं नास्ति ।

आवङ्गाङ्गदहरकुण्डलमहामौलिं स्फुरत्कङ्कणं
 श्रीवत्साङ्गसुदारकौस्तुभधरं वन्दे सुनीरः स्तुतम् ॥

इति ध्यात्वा मानसैर्गन्धादिभिः सम्पूज्य अर्थं पाद्यमाचमनीयञ्च
 स्थापयेत् । ततो मण्डले पीठपूजां कुर्यात् ।

ॐ आधारशक्तये नमः, प्रकृत्यै कूर्माय अनन्ताय पृथिव्ये क्षीर-
 सागराय श्वेतद्वीपाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय ।

आसनस्थाग्नेयादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

दिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये,—

शेषाय पद्माय अं सूर्यमण्डलाय ॐ सोममण्डलाय मं बलि-
 मण्डलाय सं सलाय रं रजसे तं तमसे आं आत्मने अं अन्तरात्मने
 पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने ।

अष्टदिक्षु,—

विमलायै उत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रकृत्र सत्यायै
 ईशानायै । मध्ये,—अनुग्रहायै ।

ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभृतात्मने वासुदेवाय सर्वात्म-
 संयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः । इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा पूर्ववद्भगवन्तं
 ध्यात्वा पुष्पाञ्जलिना आवाह्य भगवन् श्रीवासुदेव इहागच्छागच्छ
 इह तिष्ठ तिष्ठ सक्रियतो भव सक्रियद्वे भव इत्यावाहन-स्थापन-

सन्निधापन-सन्निरोधन-परमीकरणाष्टतीकरणसुग्राः प्रदर्शं द्वाद-
शाक्षरमन्त्रेण षोडशोपधारैः पूजयेत् ।

उपचारा यथा,—

आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
मधुपर्काचमस्नान वसनाभरणानि च ॥
गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनन्तथा ।
पूजायां श्रीहरेः प्रोक्ता उपचारास्तु षोडश ॥

अथावरणपूजा ।

अन्यादिकोणकेशरेषु,—

ॐ हृदयाय नमः, नमः शिरसे स्वाहा, भगवते शिखायै वषट्
वासुदेवाय कवचाय ॐ । चतुर्दिक्षु समस्तेनास्त्राय फट् ।
पूर्वादिदिक्पत्रेषु,—

वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय, अनिरुद्धाय ।

अन्यादिकोणपत्रेषु,—

ग्रान्थै त्रिथै सरस्वत्ये रत्यै ।

चतुर्दिक्पत्रागेषु—वारचयभ्रमणेन द्वादशमूर्त्तैः पूजयेत् । केश-
वाय नारायणाय माधवाय गोविन्दाय विष्णवे मधुसूदनाय
त्रिविक्रमाय वामनाय श्रीधराय हृषीकेशाय पद्मनाभाय दामो-
दराय ।

१ क पुस्तके, अधिकः पाठः

गन्धः पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।

पुनराचमनं मास्यं वन्दनञ्च नमस्कारिः ॥

१दिक्षु—इन्द्राय अग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे कुवे-
राय ईशानाय ।

निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये—अनन्ताय ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये—ब्रह्मणे ।

तद्वाङ्मे—

वज्राय शक्राय दण्डाय खड्गाय पाशाय अङ्गुशाय गदायै
शूलाय चक्राय पद्माय नमः ।

ततो यथाशक्ति द्वादशाक्षरमन्त्रं जपित्वा प्रदक्षिणीकृत्य नम-
स्कुर्व्यात् । एवं व्रतविशेषे तु व्रतदेवतां विशिष्य पूजयेत् ।

ततः कुण्डे वा स्थण्डिले वापि यथाविध्यग्निसंस्कारं कुर्यात् ।
तन्मध्ये यवचक्रं अपयेत् ।

यथा ह्यग्नीर्षे,—

० ततो बलिं समाधाय अपेक्षवमयं चक्रम् ।

क्षीरेण कपिलायास्तु तद्विष्णोरिति देशिकः ॥

प्रणवेनाभिघार्थैव दर्व्यां संघट्टयेत्ततः ।

० साधयित्वावतार्याथ तद्विष्णोरिति होमयेत् ॥

व्याहृत्या चैव गायत्र्या तद्विप्रासेति होमयेत् ।

विश्वतश्चतुरित्युक्त्वा वेदाद्यैर्होमयेत्ततः ॥

वेदादिमन्त्रचतुष्टयं यथा,—

ॐ अग्निमीळे, ॐ इषेत्वा, ॐ अग्न आयाहि, ॐ शसो देवी ।

१ ख पुस्तके, दिक्षित्वारभ्य पद्माय नम इत्यन्तमन्त्रमे

तद्वाङ्मे इन्द्रादिकोक्तेशान् सम्युच्य तद्वाङ्मे वक्तादीन् पूजयेत् ।

तथा तत्रैव,—

ॐ अग्नये स्वाहा ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ प्रजापतये स्वाहा
 ॐ अन्तरीचाय स्वाहा ॐ द्यौः स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा ॐ
 पृथिव्यै स्वाहा ॐ महाराजाय स्वाहा ॐ सोमं राजानमिति
 जुहुयात् । लोकपालेभ्यो गृहेभ्यश्च स्वस्वमन्त्रैर्जुहुयात् ।

एवं कृत्वा शरोर्भागान् दद्यात् दशदिशां बलिम् ।
 तेनेव चरुशेषेनैवेत्यर्थः ।

तथा,—

यथा,—ततः पुरुषसूक्तस्य मन्त्रैराज्यन्तु होमयेत् ।

ॐ सहस्रग्रीषां ॐ पुरुष हवेदम् ।

ॐ एतावानस्य ॐ त्रिपादूर्द्धम् ।

ॐ ततो विराडिति ॐ तस्माद्यज्ञादिति ।

ॐ तस्माद् यज्ञादिति ॐ तस्मादस्या इति ।

ॐ तं यज्ञमिति ॐ यत्पुरुषमिति ।

ॐ ब्राह्मणोऽस्येति ॐ चन्द्रमा मनस इति ।

ॐ नाभ्या आसीदिति ॐ यत्पुरुषेणेति ।

ॐ सप्तास्यासन्निति ॐ यज्ञेन यज्ञमिति ।

इति पुरुषसूक्तस्य षोडशच्छग्भिर्जुहुयात् ।

अथ तिलहोमः ।

ॐ इरावतीति विष्णवे आब्रह्मन्निति ब्रह्मणे ।

ॐ विष्णोरराटमिति विष्णवे, ॐ अम्बकमिति रुद्राय ।

ॐ देवानुयायिभ्यः स्वाहा । गृहेभ्यो दिक्पालेभ्यः स्वस्वमन्त्रै

जुहुयात् । ॐ पर्वतेभ्यः स्वाहा ॐ नदीभ्यः स्वाहा ॐ समुद्रेभ्यः
स्वाहा इति । तिलहोमं समाप्य हतेन वौषडन्तवैष्णवमन्त्रेण
पूर्णाहुतिचयं दद्यात् ।

यथा ह्यग्नौर्षः—

इरावतीति जुहुयात्तिलान् हतपरिभ्रुतान् ।

हुला तु ब्रह्मविष्णुशिवदेवानामनुयाधिनाम् ॥

यहानामाहुतीर्दत्वा लोकेशानामथो पुनः ।

पर्वतानां नदीनाञ्च समुद्राणां तथैव च ॥

हुला तु इविषा दद्यात् सुचा पूर्णाहुतिचयम् ।

वौषडन्तेन मन्त्रेण वैष्णवेन सुरोत्तम ॥

व्रते तु यत्र ये ये विशेषास्ते ते तथैव कर्त्तव्याः ।

तथा तत्रैव,—

गावः प्रीतिं समाद्यान्तु प्रचरन्वच हर्षिताः ।

इति गोपथसुत्सृज्य धूपं निवेशयेत् ॥

ॐ अद्येत्यादि गोलोके चिरक्रीडनकामो गोपथमिमं विष्णु-
देवतं गोभ्योऽहं ददे ।

गावः प्रीतिं समाद्यान्तु प्रचरन्वच हर्षिताः ।

इति पठेत् । एवं नन्दनवनाधिकरणकसुचिरवासकामो वन-
स्थतिदेवतमिममारामं सर्वभूतेभ्योऽहं ददे ।

तथा वरुणेन्द्रश्रीकावाप्तिकावः पूषदैवतमिमं सेतुं सर्वभूते-
भ्योऽहं ददे । तथा,—स्वर्लोकप्राप्तिकामो मठमिमं विष्णुदेवतं
सर्वभूतेभ्योऽहं ददे ।

तथा,— दुर्गतरण—स्वर्लोकनिवासकामः संक्रममिमं पूषदैवतं सर्व्वभूतेभ्योऽहं ददे । तथा वरुणलोकावाप्तिकामो वरुणदैवतामिमां प्रपां सर्व्वभूतेभ्योऽहं ददे । विपुलगृहदानप्रकारस्तु पूर्व्वमेव लिखितः ।

विष्णुसम्प्रदानकगृहदाने तु एतत्प्रासादारम्भकद्रव्यपरमाणुसम-
संख्य वर्षसहस्रावच्छिन्न विष्णुलोकावस्थितिकामो विष्णुदैवतमिमं
प्रासादं श्रीविष्णवेऽहं ददे ।

व्रते तु तत्तद्विहितफलकामनया कृतमिदमसुकव्रतं श्रीविष्णवे
समर्पये । प्रीयतां भगवान् विष्णुः ।

यथा ह्यग्नीर्षे,—

प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्युत्सृज्य व्रतं बुधः ।

तथा,—

सर्व्वपापविवर्जितत्व-स्वर्गलोकावाप्तिकामनयां कृतैतच्चान्द्राय-
णादिकृच्छ्रं श्रीविष्णवे समर्पये ।

प्रीयतां भगवान् विष्णुः ।

ह्यग्नीर्षे,— पञ्चगव्यं चरुं प्राश्य दद्यादाचार्य्यदक्षिणाम् ।

तिलपात्रं हेमयुक्तं सवस्त्रां गामलङ्कृताम् ॥

दिजेभ्यो दक्षिणा देया ब्राह्मण्यै चैव काञ्चनम् ।

अनिवारितमंज्ञाद्यं सर्व्वेष्वेतेषु कारयेत् ॥

ततोऽग्निं विसृज्याच्छिद्रं कुर्यात् ।

इति ह्यग्नीर्षीक्तसर्व्वसाधारणी प्रतिष्ठा समाप्ता ।

अथ प्रसङ्गादग्निसंस्कारो लिख्यते ।

कपिलकृतपञ्चरात्र-श्रीपारस्कारमतानुषारेण ।

अध्यर्थूणां तुष्ठी स्थापनमग्नेः प्रसङ्गतो वक्ष्ये ॥

तत्र पारस्कारः,—

अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ।

परिसमुद्धोपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो
ब्रह्मासनमासीर्य्यं प्रणीय परिस्तीर्य्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः
संस्तृत्यार्थवत् प्रोक्ष्य निरूप्याच्यमधिश्रित्य पर्थ्यग्निं कुर्यात् । स्तुवं
प्रतप्य समृद्ध्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यादाच्यमुदास्य उत्पूयावेक्ष्य
प्रोक्षणीञ्च पूर्व्ववत् उपयमनान् कुशानादाय तिष्ठन् समिधो-
ऽभ्यादाय पर्थ्युक्ष्य जुष्टयात् । एष एव विधिर्धैच कचिद्धोमः ।

एतदेव प्रपञ्चितं कपिलपञ्चरात्रे—

कपिल उवाच ।

वक्ष्येऽथ स्थालीपाकानां कर्म । प्रजापते इत्युपविशति देवस्य
त्वेति दर्भान्सादयति । एष वः कुरवो दर्भं गृह्णाति । यद्देवा देव-
हेलनमिति परिसमूहनम् । मानस्तोकेनोपलिप्य त्वां वृत्रेत्युल्लिख्य
सदस्यमितिमित्युद्धृत्य अथोऽन्नस्य कौलालमित्यभ्युक्ष्य देवस्यत्वेति
कुण्डे कुशास्तरणं क्रव्यादमित्यग्निं गृह्णाति ।

कामोन्मत्तं ततः कृष्णं लक्ष्मीमृतुमतीं स्मरेत् ।

तथोः सङ्गमयोगेन बह्निः संजातसंस्थितः ।

वैश्वानरो न जतय इत्यग्निं स्थापयति दक्षिणतो ब्रह्मासनं

आब्रह्मन् ब्राह्मण इति ब्राह्मणं स्थापयति । आपोहिष्ठेत्युत्तरे प्रणीतां स्थापयति । देवस्य लेति परित्स्तरणं कृत्वा पात्रासादनं पवित्रच्छेदनाणि पवित्रे प्रोक्षणीपात्रं आज्यस्थाली षडस्थाली सभार्जनकुशा उपयमनकुशाः समिधः आज्यं तण्डुलाः पूर्णपात्रं दक्षिणा ।

अन्येषामप्यर्थवतामुपकल्पनं पवित्रकरणं पात्रेऽपः कृत्वा उत्पवनं मय्यहस्तकरणं दक्षिणेनोद्भ्रमनं तासामेव ताभिः प्रोक्षणं यान्यासादि-
ताभिः पात्राणि तानि प्रोक्ष्य चासञ्चरे देगे प्रोक्षणीनिधानं । आज्य-
स्थाल्यामाज्यनिर्वापः सोदके चरौ तण्डुलं प्रक्षिप्य आज्याधिअथणं
चरोश्चाधिअथणं पर्यग्निकरणमुभयोः । सुवप्रतपनं सभार्जनकुशैः
सभार्जनं प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निधानं । शूद्रे चरौ
आज्यमुदास्य चरुद्वीदास्य आज्योत्पवनं आज्यावेक्षणं प्रोक्षणाः
प्रत्युत्पवनं हविरासादनं . उपयमनकुशाभादाय तिष्ठन् समिधः
प्रक्षिप्य उपविश्य दक्षिणजानुनिपातनं सपवित्रप्रोक्षणुदकेन पर्युक्षणं
प्रणीतार्था पवित्रस्थापनम् । यदि ब्रह्मां चक्षति यदि प्रणीता चक्षति
यदि परित्स्तरणं दहति तदा खेन खेन मन्त्रेण स्थापयेत्तत् सभा
हितः । तद्दोषप्रशमनार्थं घृताष्टाऊतीर्जु ऊयात् विष्णोरराटमन्त्रेणेति
ब्रह्मण्यम्भारभ्ये होमः ।

मनसा-प्रजापतये स्वाहा इति पूर्वार्घ्यारः ।

इन्द्राय स्वाहा इत्युत्तराघारः ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेव्याज्यभागौ ।

भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहा ।

त्वञ्जः, सत्वञ्जः, अयाश्चाग्नेः, वै ते शतं, उदुत्तमं, प्रजाधतिः,

खिष्टिहृदिति । पृथक् पृथक् प्रणवेणाष्टाज्याङ्कतिभिर्वङ्गेर्भाधाना-
दिक्रियाकरणम् ।

अग्निमूर्त्तिं ततो ध्यात्वा होमकर्म समारभेत् ।

दधीचिगोत्रसम्भूतं प्रवरं दृतकौशिकम् ॥

लम्बोदरं चतुर्बाहुं पीनञ्चैव सुशोभनम् ।

सुवं दक्षिणके हस्ते स्रजमूर्द्धं प्रकीर्त्तिताम् ॥

धारयन्तं सुचं वामे ऊर्द्धं शक्तिसमन्वितम् ।

योगाभ्यासरतं रक्तं रक्तवस्त्रावगुण्डितम् ॥

शिखाभिः सप्तभिर्युक्तं सप्तजिह्वासमन्वितम् ।

प्रस्फुरन्तं महादीप्तं प्रज्वलन्तं विचिन्तयेत् ॥

अथ प्रयोगलिखनेनैव सूत्रार्थो विविच्यते ।

तत्र प्रथमं स्थानशुद्धिं विधाय उभयती हस्तप्रमाणं वालुका-
भिरङ्गुलोच्छ्रायं स्थण्डिलं कृत्वा कुण्डं वा यथाविधि विधाय
दर्भपाणिराचम्य कुशयुक्ते आसने—

ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता वभ्रुव ।

यत्कामास्ते जुङ्गमस्तन्नोऽस्तु वयं स्यामः पतयो रथीनाम् ।

इति मन्त्रेणोपविश्ये ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण दर्भानामीय ।

ॐ एष वः कुरवो राजैषवः पञ्चास्रा राजा

सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ।

इति मन्त्रेण दर्भान् गृहीत्वा ।

ॐ यद्देवा देवहेलनं देवासञ्जहमा वधम् ।

अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । ;

इति मन्त्रेण मार्जनरूपं परिसमूहनं कृत्वा

ॐ मानस्तोके तनये मान आयुषिमानो अश्वेषुरीरीषः ।

मानोवीरा रुद्रभामिनोऽवधीर्हविष्मन्तः सदसि त्वा हवामहे ॥

इति मन्त्रेण गोमयेनोपलिप्य ।

ॐ त्वां वृषेऽभिन्द्र सत्यतिं नरस्त्वां काष्ठाऽध्वर्वतः ।

इति मन्त्रेण स्प्येन कुशमूलेन वा उत्तराग्रामेकविंशत्यङ्गुल-
प्रमाणां रेखां कृत्वा तदुपरि द्वादशाङ्गुलप्रमाणं सप्तान्गुलान्तरितं
प्रागयं विष्णुसद्रेन्द्रदेवताकं रेखात्रयं कृत्वा ।

ॐ सदस्यस्यतिमहृतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

मनिं जेधामघ्रा शिखं खाहा ।

इति मन्त्रेण दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां रेखोत्कीर्णमृत्तिका-
सुद्रुत्य उत्तरस्थां दिशि प्रक्षिपेत् ।

ॐ अथो अन्नस्य कीलालमुपहृतो गृहेषु नः ।

चेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शमं शंयोः शंयोः ॥

इति मन्त्रेण पञ्चगव्येन तीर्थोदकेन वाऽभ्युक्ष्य ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण स्थण्डिले कुण्डे वा कुशानांस्तीर्थं तत्र च ।

वागीश्वरीमृतुस्नातां वागीश्वरेण संयुक्तां ध्यात्वा

वागीश्वर-वागीश्वरीभ्यां नम इति सम्युज्येत् ।

विष्णुहोमे तु, २-

कामोऽक्षतं ततः कृष्णं लक्ष्मीमृतमर्तौ यजेत् ।

तथोः सुकृमयोगेन बह्विः संजातसंस्थितः ॥

सूर्यकान्तादिसभूतं यदा ओचिद्यगेहजम् ।

आग्नीष बह्विं पात्रेण क्रव्यादंशं परित्यजेत् ॥

ॐ क्रव्यादमग्निं प्रक्षिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः ।

इति मन्त्रेण ज्वलदिन्धनमेकं गृहीत्वा दक्षिणस्थां दिशि त्यजेत् ।

ॐ—वैश्वानरो न ऊतय आप्रयातु परापत ।

अग्निनः सुष्टभौरुपः ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य धेनुसुद्रयाऽऽटतीकृत्य फडिति संरक्ष्य
ऋमित्यवगुण्ठय रं अग्रये नम इति दम्बुज्य जानुदयं भूमौ पातयित्वा ।

ॐ इहैवायमितरो जातवेदा, देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानम् ।

इति मन्त्रेण कुण्डस्योपरि चिः पत्रिभ्राम्य ।

ॐ भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रेण आत्मनोऽभिसुखं कृत्वा अग्निं स्थापयेत् ।

ॐ षित् पिङ्गल हन हन पच पच दह दह सर्व्वज्ञा ज्ञापय
स्वाहा इत्यग्निं प्रव्यास्य ।

ॐ अग्निं प्रवृत्तितं वन्दे जातवेदं ऊताग्रनम् ।

सुवर्णवर्णममलं समिद्धं सर्व्वतोमुखम् ॥

इति मन्त्रेणाग्निसुपतिष्ठेत् ।

ॐ इहैदधिसव्योदंततिष्ठान्यस्य सदन आसीद योऽस्मात् पाकतरः ।

इति मन्त्रेण प्रदक्षिणावर्त्तनं अनवच्छिन्नधारया गत्वा दक्षिणस्थां दिशि
आसने प्रागयान् कुशाग्रास्तीर्ण्य—

ॐ निरस्तः पाप्माहत तेन वयं द्विभः ।

इति मन्त्रेण वामहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां कुग्रमेकं निरस्त्य,—

ॐ इदमहं वृहस्पते सदसि सीदामि ।

प्रसूतो देवेन सवित्रा तद्ग्रथे प्रव्रवीमि ।

तदायवे तत्पृथिव्यै ।

इति मन्त्रेण तदुपरि ब्रह्माणसुत्तरामुखमुपवेश्य ।

ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणे ब्रह्मवर्चसी जायतामाराद्रे

राजन्वः शूर दक्षोतिव्याधी महारथो जायताम् ।

इत्यभिमन्यु सन्पूज्य च ब्राह्मणाभावे कुग्रमयं ब्राह्मणं क्वच-
सुत्तरीयं कमण्डलुं वा तत्र संस्थाप्य तेनैव पथा प्रत्यागच्छेत् ।

तत उत्तरे अक्षपूर्यं चमसादिपात्रं प्रणीतासंज्ञकं ।

ॐ आपोहिष्ठा मयोभ्रुवस्ता न ऊर्ध्वं दधातन ।

अधेरणाय ऋचुवे ।

इति मन्त्रेण स्थापयित्वा,—

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण षोडशभिर्दादशभिर्वा दर्भैरगर्भैरीशानादितोऽप्येण
मूलाभाष्कादयन् षतुर्द्विषु परितरेत् । कुण्डे तु द्वितीयमेखस्योपरि
परिस्तरणम् ।

तत उत्तरे पश्चिमांशात् प्रागस्तं यावत् कुग्रोपरि होमद्रव्या-
सादनम् । यथा,—

अविश्वेदमास्तुषो दर्भाः सवित्रे द्वे प्रोचषीषात्रं आश्वत्थाली
यदि चरुहोमसदा चरुशाली सप्तार्च्यनदर्भाः ऋद्, उपयग्रजकुभाः

सप्त, पञ्च समिधः सुव आज्यं तण्डुका ब्रह्मदक्षिणा अन्यान्यपि
यागोपकरणानि द्रव्याणि स्थापयेत् ।

ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ । इति मन्त्रेण पवित्रकेदनदर्भैः
प्रादेशप्रमाणं पवित्रं कृत्वा 'ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थः' इत्यभ्युक्ष्य
प्रोक्षणीपात्रे पवित्रं स्थापयित्वा प्रणीताजलेन प्रोक्षणीं पूरयित्वा
वामहस्ते प्रोक्षणीं स्थापयित्वा तत् पवित्रं दक्षिणहस्तानामिका-
ङ्गुष्ठाभ्यां धृत्वा तज्जलेनोत्तोलनरूपमुत्पवनं कृत्वा पवित्रं तत्रैव
स्थापयित्वा तेनैव जलेन तज्जलमन्यानि च पूर्वसादितद्रव्याणि
संप्रोक्ष्य असञ्चारे स्थाने प्रोक्षणीं तदुत्तरे प्रणीताञ्च स्थापयेत् ।

ॐ फडिति मन्त्रेणाज्यस्थालीं चरस्थालीञ्च प्रोक्ष्युदकेन संप्रोक्ष्य
आज्यं निक्षिप्य वायुकोणे अङ्गारानुत्तोष्य तत्रैवाज्यमधिभ्रयेत् ।

यदि चरहोमस्तदा ॐ अग्नये त्वाजुष्टं गृह्णामि इति तण्डुलमुष्टिं
गृहीत्वा ॐ अग्नये त्वाजुष्टं निर्वपामीति उदूखले स्थापयित्वा ॐ
ॐ अग्नये त्वाजुष्टं प्रोक्षामीति संप्रोक्ष्य एवं प्रतिदेवतानाम्ना पहण-
निर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा—

ॐ उदूखले मुसले यश्च सूर्प आग्निश्लेष दृषदियत् कपास्ते ।

उत पुरुषो विप्रुषः संजुहोमि सत्याः सन्तु यजमानस्य स्वाहा ।
इति मन्त्रेणावहृत्य ।

ॐ वातोवावो मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशति ।

तेऽग्नोऽश्वमयुञ्जं सोऽस्मिञ्चवमाद्भुः ।

इति मन्त्रेण सूर्पेण प्रस्फोष्य वारचयं प्रक्षाल्य चरस्थाल्यां सोदके
दुग्धे निक्षिप्याधिभ्रयेत् ।

ततो दर्भयुगलं सन्दीप्य आज्यस्य चरोश्च दक्षिणावर्त्तनं त्रिः
परिभ्राम्य तं दर्भं तत्रैव क्षिपेत् । पाणिभ्यां सुकुक्षुवौ गृहीत्वा
अधोमुखौ कृत्वा वारत्रयं प्रताप्य समार्जनकुशैरगान्मूलपर्यन्तं संमृज्य
प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य समार्जनकुशानग्नौ प्रक्षिप्य कुशोपरि
सुकुक्षुवौ स्थापयेत् । सुखिन्नमदग्धं चरुं अपयित्वा चरौ घृतस्रुवं
दत्त्वा आज्यं चरुञ्चोदास्य तमग्निं तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् ।

ततः प्रोक्षणीस्थपवित्रं वामहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां मूले गृहीत्वा
तदुपरिस्थितदक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां पवित्रायं गृहीत्वा,—

ॐ सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यक्किद्रेण ।

पवित्रेण वसेः सूर्यस्य रश्मिभिः ।

इति मन्त्रेण पवित्रमध्येन एतोत्तोलनरूपमुत्पवनं कृत्वा आज्य-
मवेचेत् । तथैव प्रोक्षणीपात्रस्थं जलञ्च

ॐ सवितुर्वः प्रसव ।

इति मन्त्रेणोत्पूथ तत्रैव पवित्रं स्थापयेत् ।

उपयमनकुशांश्च वामहस्ते गृहीत्वा चोत्तिष्ठन् प्रजापतिं मर्मसा
ध्यात्वा तुष्णीमेव—

समिधः पञ्च जुहुयात् मूलाग्रघृतसंश्रुताः ।

इति सारदातिलकवचनात् ।

पञ्चैव समिधो कृत्वा उपविश्य दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा
प्रोक्षणाः सपवित्रेण जलेन दक्षिणादितः पर्यर्चन्तं ।

ॐ अदितेऽनुमन्यस्व इति प्रागयां जलधारां दक्षिणस्थां
दद्यात् । ॐ अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चिमे उत्तरायां । ॐ
सरस्वत्यनुमन्यस्व इति उत्तरस्थां प्रागयां जलधारां दद्यात् ।

ॐ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिम् ।

भगाय दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतवः पुनातु ।

वाचस्यतिवर्षवः खदतु ।

इति मन्त्रेण ईशानादि तदन्नं प्रदक्षिणावर्त्तनं पर्युक्षेत् ।

तथा चापस्तम्,—

अथाग्निं परिषिञ्चति अदिते अनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राचीनम् ।

अनुमते अनुमन्यस्वेति पश्चादुद्दीचीनम् ।

सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरतः प्राचीनम् ।

देव सवितः प्रसुवेति समस्तम् ।

ततस्तत् पवित्रं प्रणीतायां जिधाय प्रोक्षणीपात्रं संखवार्यमग्ने-
दक्षरे स्थापयेत् । ततः सुवं गृहीत्वा ब्रह्मणोऽम्बारन्मपूर्वकमाज्ये-
नाघाराज्यभागौ च जुहुयात् ।

तचाघारौ,—

प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा वाचकोणादारभाग्निर्कोणपर्यन्तं घृत-
धारीं दद्यात् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ।

सुवलग्नं हविःशेषं सर्वत्र प्रोक्षणीपात्रे स्थापयेत् ।

तत इन्द्रं ध्यात्वा निर्वृत्तिकोणादारभ्य ईशानकोणपर्यन्तं ।

ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय ।

अथाज्यभागौ,—

अग्नेर्दक्षिणे पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावत् ॐ अग्नेये स्वाहा
इदमग्नेये इत्यग्नेर्दक्षिणलोचनं स्पष्टं भावयेत् ॥

अग्नेश्चतरे पश्चिमान्नात् पूर्वान्तं यावत् ।

ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय । इत्यग्नेर्वामलोचनं स्पष्टं
भावयेत् ।

ततो महाव्याहृतिहोमः ।

ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे ।
ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदमग्नि-
वायुसूर्योभ्यः । अग्नये वा सर्वत्र ।

ब्रह्मणोऽम्बारभं त्यक्त्वा पञ्चवारुणहोमं कुर्यात् ।

ॐ तन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्

देवस्य देवो अवयासिषीष्ठाः ।

यजिष्ठो बह्मितमः शोभुर्चीनो

विश्वदेर्षासि प्रसुमुग्धस्यत् स्वाहा ॥

इदमग्निवरुणाभ्याम् ।

ॐ सत्वन्नो अग्ने वनो भवोती नेदिष्ठो

अथा उषसो व्युष्ठी अवचक्ष्णो ।

वरुणं रराणो व्रीहि मृङ्गीकम्

सुहवो न एधि स्वाहा ॥ इदमग्नीवरुणाभ्याम् ।

ॐ अथास्त्राग्ने अगभिग्नास्त्रिपास्य

सत्वमित्त्वमथा अस्त्रि ।

अथानो यज्ञं वहास्त्रयानो ०

धेहि भेषजं स्वाहा ॥ इदमग्नये ।

ॐ ये ते यज्ञं वरुण ये सहस्रम्

यज्ञियाः पात्रां धितता महान्तः ।

तेऽभिर्नी अद्य सवितोत विष्णु

विश्वे सुस्रन्तु मरुतः स्वर्गाः खाहा ॥

इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्कैभ्यः ।

ॐ उदुत्तमं वरुणपात्रमस्य

दवाधमं विमध्यमं अथाय ।

अथा वयमादित्यव्रते

तवानागसोऽदितये स्यामः खाहा ॥

इदं वरुणाय । अग्नये वा सर्वत्र ।

ततोऽग्नेर्गर्भाधानादिकाः क्रियाः प्रणवेन पृथक् पृथगष्टाभि
राख्याङ्गतिभिः कुर्यात् ।

प्रथममष्टाङ्गतीर्ज्जला अग्नेर्गर्भाधानसंस्मृतिं वदेत् । एवमन्येषा-
मपि गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्ष-नामकरण-मिष्कम-
णास्यप्राशन-चूडोपनयन-विद्यारस्य-समावर्षण-गोदाणीद्वाहास्य क्रियाः
कुर्यात् ।

अग्निमूर्त्तिं ततो ध्यात्वा होमकर्षं समारभेत् ।

दधीभिर्गोचसम्भूतं प्रवरं दृतकौशिकम् ॥

साम्बोदरं सतुर्बाहुं पीनस्रैव सुप्रोभकम् ।

सुवं दक्षिणके हस्ते स्रजमूर्द्धं प्रकल्पिताम् १ ।

धारयन्तं सुचं वामे ऊर्द्धं अग्निसमन्वितम् ॥

योगाभ्यासरतं रक्तं रक्तवस्त्राद्यगुच्छितम् ॥

१ ख पुस्तके, धनमूर्द्धं प्रकल्पितम् ।

शिशुभिः सप्तभिर्युक्तं सप्तजिह्वासमन्वितम् ॥

प्रस्फुरन्तं महादीप्तं प्रज्वलन्तं विचिन्तयेत् ।

वैश्वानरं स्थितं ध्यायेत् समिद्धोन्नेषु देशिभ्यः ।

शयानमाज्यहोमे तु निषण्णं शेषवस्तुषु ॥

ततोऽग्नेर्नाम कृत्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य मूलमन्त्रेणाष्टावाच्या-
ङ्गतीर्जला अग्निदेवतयोरैक्यं विचिन्त्य प्रकृतहोमं कुर्यात् ।

तत्र यदि ब्रह्मा चलति प्रणीता वा चलति यदि वा परिस्त-
रणं दग्धं भवति तदा,—

स्नेन स्नेनैव मन्त्रेण स्थापयेत्तत् समाहितः । तद्दोषप्रशमनायं
घृताष्टाङ्गतीर्जुहोति ॐ विष्णोरैराटमसीति मन्त्रेणेति ।

ततः प्रकृतहोमं समाप्य ० अस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा
ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ॐ अग्नये स्विष्टिकृते स्वाहा
इदमग्नये स्विष्टिकृते ।

ॐ अदस्य कर्मणोऽत्यरौरिचं

यद्वा न्यूनमिहाकरं ।

अग्निस्तत् स्विष्टकृदिदानं

सर्वं स्विष्टं सुकृतं करोतु मे स्वाहा ॥

ततः पूर्ववत् पर्युक्षणं, अनुमन्यस्वस्थाने० अन्वमंस्थाः, प्रसुवस्थाने
प्रासावीतिपदोद्देन कार्यम् ।

तथाचापस्तम्भः—

पूर्ववत् परिषेचनं अन्वमंस्थाः प्रासावीति मन्त्रसंस्कार इति ॥

ततो मृडनामानमग्निं कृत्वा पूर्णां दद्यात् ।

कपिलपद्मराजे,—

कृत्वा तु मृडनामाग्निमभ्यर्च्य प्रथतः पठेत् ।
 सहस्रांश्चिर्महातेजा नमस्ते बहुरूपधृक् ॥
 सर्वाग्निने सर्वगत पावकाय नमोऽस्तु ते ।
 त्वं रौद्रघोरकर्मा च घोरहा त्वं नमामि ते ।
 विष्णुस्त्वं लोकपालोऽसि शान्तिमत्र प्रयच्छ मे ॥
 सर्पिषा स्तुचमापूर्य्य पुष्करोपर्य्यधोमुखम् ।
 स्तुगुपरि स्तुवं दत्त्वा पुष्पं क्वचं प्रदापयेत् ॥
 सद्योत्तरकराभ्यां वै सम्युटाभ्यां च शङ्खवत् ।
 संश्लोत्थाय संलग्नौ नाभौ तिर्यङ्निधाय च ॥
 पूर्णां दर्शयति मन्त्रेण मूलेन च सुसंयतः ।
 दद्यात् पूर्णाङ्गतीक्ष्णः सर्वकामप्रपूरणीः ॥

ॐ पूर्णां दर्शयि परापत सुपूर्णा पुनरापत ।
 वस्त्रेव विक्रीणा वहा इषमूर्ध्वं शतक्रतो स्नाहा ॥

ॐ सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः
 सप्तर्षयः सप्तधाम प्रियाणि ।
 सप्तदोचाः सप्तधा त्वाद्यजन्ति
 सप्तयोनीराष्टण्डल हतेन । स्नाहा ॥

ॐ पुनस्त्रादित्या दद्रा वसवः
 समिन्धतां पुनर्ब्रह्मणो वसुनीय यज्ञैः ।
 हतेन त्वं तनुं वर्द्धयस्व
 सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ स्नाहा ॥

स्नाहान्तेन मूलमन्त्रेण च पूर्णाहुतिं समाप्य ब्रह्मदक्षिणां दत्त्वा
अग्निं विसर्जयेत् ॥

ॐ समुद्रं गच्छ स्वाहा, देवं सवितारं गच्छ स्वाहा, अन्तरीक्षं
गच्छ स्वाहा, मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा, अहोरात्रे गच्छ स्वाहा,
ह्रन्दांसि गच्छ स्वाहा, द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा, सोमं गच्छ
स्वाहा, यज्ञं गच्छ स्वाहा, दिव्यं नभो गच्छ स्वाहा, अग्निं वैश्वानरं
गच्छ स्वाहा, मनो मे हार्द्दिं चच्छ ।

इत्यग्निं विसृज्य

ॐ दिवं ते धूमो गच्छत्वन्तरीक्षं ज्योतिः ।

पृथिवीं भस्मना पृण स्वाहा ॥

इति दुग्धेन पृथिवीं श्रौतस्येत् ।

इत्यग्निसंस्कारविधिः ॥

अग्नेर्नामान्युक्ताणि कपिलपञ्चरात्रे—

लौकिके पावको अग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।

अग्निस्तु मादतो नाम गर्भाधानेऽभिधीयते ॥

पुंसवने चन्द्रनामा शुक्लाकर्षणि शोभनः ।

सौमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्षणि ॥

नास्त्रि वै पार्थिवो नाम प्राग्ने च शुचिस्तथा ।

सत्यनामाऽथ चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः ॥

गोयज्ञे सूर्य्यनामेति विवाहे षोडशकः स्मृतः ।

चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथापरैः ॥

आवसथ्ये भवो ज्यो वैश्वदेवे च पावकः ।
 पूर्णाङ्गत्वां मृडो नाम शान्तिके वरदक्षाय्या ॥
 पौष्णिके वलदस्यैव क्रोधोऽग्निरभिचारिके ।
 प्रायश्चित्ते विधुस्यैव पाकयज्ञे ऊताग्रनः ।
 देवानां वयवाहस्तु पितृणां कव्यवाहनः ॥
 वश्यायै कामदो नाम वनदाहे तु मृतकः ।
 कोष्ठे तु जाठरोऽग्निस्तु क्रव्यादो मृतके तथा ॥
 समुद्रे बाङ्गवो ह्यग्निः ज्ये सम्पर्त्तको भवेत् ।
 लचहोमे च वक्रिः स्यात् कोटिहोमे ऊताग्रनः ॥

मत्स्यसूक्ते,—

प्रतिष्ठायां लोहितस्तु वास्तुयागे प्रजापतिः ।
 जलाग्रयप्रतिष्ठायां वरुणः समुद्राद्गतः ॥
 एतानि होमे नामानि ज्ञातव्यानि चविर्भुजः ।
 आह्वयं चैव होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः ॥
 गणपतिभद्रतनूजो गोविन्दानन्दपण्डितः श्रीमान् ।
 समस्त सन्तोषार्थं सत्वतां दानकौमुदीमेताम् ॥
 सर्वान्तर्यामिणे तस्मै गोविन्दाय नमो नमः ।
 अचानुरागं धास्यन्ति यत्कृपाभिर्विपश्चितः ॥

इति श्रीगोविन्दानन्दकविकल्पणाचार्यविरचितायां
 क्रियाकौमुद्यां दानकौमुदी नाम द्वितीयो
 ध्यामः समाप्तः ॥

Dr. ABU SALAM ZAMRI